

69

6946

Ներքան Պ
Ներքանյա Գրքարանե-
րան Խաչաչ
Տեղեւոր 1920

281

Ն-39

04 NOV 2000

Mr 69

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

282

281
12-31

ԱՐՇԱԼՈՅԱ

ԳՐԻՍՏՈՆԵՒՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱՅԻՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՂԵՐՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1920

29.03.2013

6944
ՄԻՅ. № 1087/55

Ա. Զ. Դ.

57159-66

Պարագայներու անակնկալ բերումը այսօր միայն կարող է ըլլալք եռօրեղ ազգիս, իշր ողբացեալ Նահապետին հրատապ սրտին յետ-
նագոյն կայծերէն մին՝ Ս. Բ. Զաւոյսը. գրքոյն մը,
որ իրեն յատուկ ձարտարութեամբ հիշատած
են սոսկ պատմութիւնն և բանաստեղծական
բաժնք. որ մինչ հայ Հայրենեացս նախընծայ
խայրիք կը նշիրտին երկնից՝ մարտիրոսական
նահատակութեամբ, Հեղինակին սիրտն ալ
եռանդնաւոր իղձերով կը վերանայ անոնց
ընտանոց հոգոց հետ մինչև երկնից բարձունքը,
իրեն հետ բարձրացներով նաեւ ընթերցողին
սիրտն ու երևակայութիւնը:

Խառնարիւր ընտանիքի իշխոյս յաղթանակի,
և հոռակ հերանոտութեան մեհնաններու փշա-
տակաց վրայ, քրիստոնեական տաճարներու
հակադէմոստրացիոն, այնպիսի վառ

գոյներով կը նկարուին Արշալոյսի մէջ, որ ընթերցողն այն ժամանակներու մէջ՝ սպրիշ կը կարծէ և դիւցազն նահատակներու կենդանի տեսեամբ, երկնային սիրոյ կայծ մ'աշ իշր սրտին մէջ կը փառի:

Այս էր Հանգոյցերոյն միակ փափաքն՝ Արշալոյսը նկարագրած միջոց, և մենք երջանիկ կը համարինք զմեզ երէ այս հրատարակութեամբ կարենանք իր այդ միակ փափաքին իրագործման նպաստել:

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՄԻԻԹ. ՏՊԱՐԱՆԻ

13 Մարտ 1902.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ՔՐԻՍՏՈՆ ԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

ԼՈՅՍ. — Ո՛րքան գեղեցիկ, սիրելի, կարեւոր և գերազանց բան. անդրանիկ յարարածս Աստուծոյ, ըստ Ս. Գրոց, և ամենայն զգալի արարածոց երեցընող. իսկ աներեւոյթ բանական արարածոց՝ զրեթէ գոյութիւն իսկ. զի միայն լուսով երեւակայուն և բացատրուն: Երեւեկաց և աներեւոյթից Արարիչն անգամ՝ վկայուի « Բնակեալ ի Լոյս անմատոյց » որ և ինքնին ի մարմնանալն և յերեւել ի վերայ երկրիս, վկայեց իրեն համար, « Ես Լոյս՝ յաշխարհ եկի »: Դարձեալ, ինքն որ աղբիւր էր կենաց և եկաւ ի մէջ մահկա-

նացուաց՝ նոր և անմահ կեանք մի տալու, զնոյն ևս Լոյս կոչեց, իր սիրտը շօշափող աշկերտին բերնով. « Կովաւ Կեանք էր, և կեանքն էր Լոյս մարդկան »:

Ձայս այսպէս ճանչնալով իր նախկին հաւատացեալքն, իր վարդապետութիւնը լսողք, ուսողք և ուսուցողք, Լոյս, Լուսաշորոշիւն, Լուսաշոր կրօնք՝ անուանեցին զՔրիստոնէոսը։ որպէս և է իսկ, քան զամենայն գիտութիւն ստոյգ և պայծառ, մնայուն և յաւիտենական. որոյ առջեւ՝ այլ ամենայն գիտութիւնք և գիտք՝ որոց այնքան հետամուտ են մարդիկ, ոչ միայն փոքր ինչ են, այլ և չնչին, կամ շուրջ մի, որ և այն չքանայ. նախ, ի վախճանի իւրաքանչիւր անձին, ապա ի վախճանի առհասարակ մարդկութեան և այս աշխարհիս. և մնայ միայն Լոյսն կենդանի և կեանքն լուսաւոր, յաշխարհ իսկալոյս, ուր Արարիչն բնակի, իրեն լուսաւորեալ և սիրելի արարածովք։

Մի՛ զարմանար, ընթերցող, եթէ ազգիդ քրիստոնէական հաւատոց ծագումն և աճումն ուզելով յիշել՝ զԼոյս նախակարգեցի, և Արշարոյս համարիմ անոր առաջին երեւոյթքն և սփռիլն յերկրի և յազգի մերում։ Եթէ զարմանալու բան մի կայ՝ այս է, որ՝ դարձեալ, ըստ ծանր և հաւուր

բանի Քրիստոսի, ինքն Լոյսն իսկական եկաւ յաշխարհ, և « Սիրեցին մարդիկ զխաւար՝ առաւել քան զԼոյս »։ Այսինքն, մարդիկ հասարակօրէն աւելի սիրեն երկրաւոր անցաւոր բաներ փնտռել ճանչնալ՝ քան զկարեւորագոյնն, զճշմարիտ Լոյսն, զԿրօնքն, որ պիտի ըլլայ իրենց առիթ յաւիտենական կենաց։ ✓

Եթէ պարզապէս այս գերազանց լուսոյ հանգամանքն և հետեւանքն յերկրիս վրայ՝ ուզէինք ճառել, դա քրիստոնէական հաւատոց վարդապետութիւն կ'ըլլար. ամենակարեւոր բան, բայց ոչ այս տեղ մեր քննելին և նպատակն. այլ զի, ինչպէս ոչ ամենայն մարդիկ և ազգք՝ ոչ ի մի ժամանակ և մի տեղ լուսաւորուած են քրիստոնէութեամբ, և շատերուն երբն և սկիզբն՝ մութ և անստոյգ է, այսպէս և մեր Հայոց ազգին. զոր և ճանչնալ այնքան կարեւոր է՝ որքան որ այսպիսի լուսաւորութիւնն յերկրիս՝ անբաժան կամ հաղորդ է երկնաւոր լուսաւորութեանն. թող որ կարեւոր պատմական արժէք ունի գիտնայն։

Հասարակօրէն մեր ազգի լուսաւորութեան սկիզբն և շարունակութիւնն՝ գրեթէ Դ դարու սկիզբէն ճանչցուի. սակայն նախընթաց երեք դարուց մէջ այլ նշմա-

բուհին նշոյլը ինչ լուսոյ բրիստոնէութեան
ի Հայս, զոր ուզեցի կոչել Արշարայ, և
զհետեւեալն որ ի ձեռն Ս. Գրիգորի՝ արժան
է կոչել Արեւելք, լոյս՝ համասփիւռ ի Հայս.
որք՝ թերեւս արդարադատ և երախտագէտ
քան զայլ ազգս՝ զինքն իրենց Լուսաւորիչ
անուանեցին և այնպէս ծանուցին օտարաց:
Այդ աստուածաշնորհ անձին Շառաշիրքն,
մարմնաւոր և հոգեւոր Որդիքն և Թոռունք,
ճառագայթելով անոր վառած լոյսը՝ բրիս-
տոնէութեան հրաշալի պարագայ մի հաս-
տատեցին. զոր՝ մտադրութեամբ քննելով՝
ստիպուիմք ըսել, թէ « Ոչ այսպէս արար
Տէր՝ ամենայն ազգաց »: Այս մտածու-
թեամբ աւելի վերանալով՝ վայել և հարկ
է մեզ ճանչնալ (օտար գիտունք և տգէտք
ինչպէս կ'ուզեն դատեն), Վայել է մեզ
ճանչնալ՝ աստուածային յատուկ նախախ-
նամութիւն մի մեր սեփական հայրենեաց
վրայ, յառաջ քան շատ և թերեւս ամե-
նայն ազգաց:...

Անշուշտ այս խօսքս վերացընէ տանի
մեր միտքը մինչև ի սկիզբն մարդկութեան,
ի դուռն դրախտին. այլ և յերկրորդ որբան
մարդկութեան, յետ համայնալինջ ջրհե-
ղեղին, ի լերինս Արարատայ. ուր՝ յետ
տարեկան ծփանացն՝ դադրեցաւ մարդա-
կեցոյց տապանն: Բազմաքնին՝ և աւելի

քաղմագրիչ գիտնականք ժամանակիս՝ ինչ
այլ ճառեն և ճարեն ասոնց նկատմամբ,
քանի որ Եփրատայ և Տիգրիսի ակունքն՝
իրենց գետակցօրն ի Հայս են, և Արարատ
հօն՝ կանգնի բարձրագլուխ ի միջի լեռանց
արեւմտեան Ասիոյ, Հայն կրնայ միշտ
մարդկութեան առաջին և երկրորդ ծագման
և աճման կենդրոն ճանչնալ իրեն սեփակա-
նեալ աշխարհը և պարծիլ, ոչ աշխարհա-
կան կամ ուսմկական պարծանօք, այլ իրրև
կարեւոր մասն աստուածածանօթութեան
և շնորհապարտութեան առ Աստուած, որ՝
այնքան բաժանեալ խառնիխուռն ազգաց
և այնքան կտրատեալ երկրի մասերէն,
մեր յատուկ երկրի վրայ՝ կանխեր ցուցեր
է իր անքնին կամաց նշանը: Զի եթէ
ամենայն ազգի, ամեն խոհական մարդու
վայել է քննել գիտնալ, թէ՛ այնքան
ազգաց առասպելեալ կրօնից մէջ, ո՞ր կէտն
էր՝ ուր նախ և յետոյ ճշմարիտ կրօնը
ծագեր, երեւցեր և պահուեր է, մեզ եւս
պարտք է, և առաւել եւս մեզ, վասն
առաւել հաւանականութեան մեր երկրիս՝
այն կէտն ըլլալու:

Արդ, առանց երկարարանութեան, որ
թերեւս օտարոտի իմն երեւի ժամանակիս
իմաստնոց և իմաստակաց, մենք կրօնական
և պատմական զգացմամբ՝ համարձակիմք

ըսել, թէ՛ Աստուածածանօթութեան երեք
կենդրոնը կամ կէտը՝ ըստ երկից կրօնական
յեղանակաց մարդկութեան, (Բնական,
Գրաւոր և Քրիստոնէական օրինաց), եղեր
են, որ և է տեւողութեամբ. Հայաստան,
Հրեաստան և Հռոմէաստան: Առաջինն՝
յայտնի է վերեւ ըսածներէս. երկրորդն՝
յայտնագոյն, Աբրահամու, Մովսիսի,
մարգարէից, և յետոյ ինքնին Քրիստոսի
Աստուածամարգոյն գալըստեամբն. իսկ
երրորդն՝ իր երեսփոխան Առաքելոյն և
անոր յաջորդ քահանայապետից աթոռն ի
Հոովմ հաստատելէն, ուր՝ անընդհատ ի
Քրիստոսէ մինչեւ հիմայ ճանչցուին գերա-
զոյն Գլուխը և վարդապետը քրիստոնէու-
թեան: Այսչափս բաւական համարիմ մեր
տեսութեանը բացատրութեան, բայց կա-
րենոր՝ նկատմամբ՝ առաջին կէտին, որ
թէպէտ յետոյ մթնցներ է սնոտի պաշտա-
մամբը, սակայն քրիստոնէութիւնն չէ ու-
շացած անոնց վրայ կամ անոնց տեղ՝
ծագել իր մշտափայլ լոյսը և ընծայել
զԵկեղեցին Հայոց:

Ա.

Առաջին նշոյլ կամ մուտք քրիստոնէու-
թեան ի Հայս.

ՈՐՉԱՓ այլ կարծիական է, սակայն
իրրեւ լոկ աւանդութիւն եւս յիշելի է,
թէ, քրիստոնէութեան գէթ համբաւն՝ շատ
կանուխ՝ հասեր է ի Հայս, և նոյն իսկ
դեռ Քրիստոսի տնօրէնութիւնքն բոլորովին
չկատարուած, որ է ըսել յառաջ քան
զԽաչելութիւնն., և այս՝ համարէ՛ ըլլայ
աւանդեալ Արգարու դեսպանութեամբ և
թղթակցութեամբ ընդ Քրիստոսի, զոր բո-
լորովին անհիմն և անհաւատալի չեն դա-
տեր ոչ սակաւ հին և նոր գիտնականք,
և իմենք այլ զԱրգար աւելի Ասորոց թա-
գաւոր համարիմք և ոչ Հայոց. ըլլայ և
այն աւանդութեամբ, թէ՛ Քրիստոսի վերջի
օրերում հեթանոսք ոմանք ըսին առաքե-
լոց, թէ « ԶՔրիստոս կամիմք տեսանել »
որ աւնարկէ Արգարու դեսպանութեան:
Թողլով զասոնք այլ, եթէ որ և է կերպով
Քրիստոսի համբաւն յԱսորիս հասեր էր,
անկէ ի Հայս՝ քայլ մի է. մանաւանդ թէ
մեր ազգայնոց բազմաշրջիկ ըլլալն, գլխա-

ւորապէս վաճառականութեան առթիւ, և այն ատեն Հոռվմայեցւոց հետ յարաբերութիւնն, անտարակոյս կ'ընէ այդպիսի համբաւոյ հնչելն ի Հայս: Թողունք ուրիշ ազգային մասնական աւանդութիւն մ'այլ, թէ Քրիստոսի երկրպագու և ընծայաբեր Մոգը՝ բերին այդ համբաւը, և ոմանց համարիլն՝ թէ մի ի մոգուցն՝ Գասպար, էր ի Մոկաց գաւառէն, և թէ ոչ՝ սակայն ի Մոկս աւանի թաղուած կ'ըսեն և ցուցնէին գերեզմանը հին եկեղեցւոյ մի մէջ: Ասոնք որքան և աւանդութիւն և զրոյցք համարուին, ստոյգն է՝ ոչ միայն Հայոց երթեւեկն ի Պաղեստին և յԵզրիպոսս՝ այն ատեններ և յառաջ և յետոյ, այլ և հաւանական՝ իրենց երկրին չորս կողմը տարածուիլն այսպիսի և նման համբաւոյ մեծ դիպաց. և այս՝ ըստ մէջերկրեայ դրից մեր երկրին. զոր՝ և Ասիոյ արեւելից և արեւմտից աշխարհաց և ճանապարհաց՝ միջավայր ճանչնան զլիսաւոր աշխարհագիրը ժամանակիս: ԶԱրգար հայր կոչելով. գուցէ աւելի ստոյգ ըլլայ միւս աւանդութիւն մի, որ Արգարու քոյր կամ քեռ դուստր մի ճանչնայ Առաքունի կամ Ոգունի անուամբ ի Մեծ Հայս, հաւատացեալ ի Քրիստոս և նահատակեալ, զոր և յիշեմք յետոյ:

Ս. Թադէոս եւ Աշխարհաբար իւր:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ համբաւը տարածողը ի Հայս՝ անմիջապէս յետ յարութեան Քրիստոսի, համարուին ի Հայս և ի սահմանակիցս Հայոց բնակեալ կամ պանդուխտ Հրեայք, որք ի Հոգեգալըստեան օրը գտուեցան յԵրուսաղէմ. յորս՝ թէ յանուանէ չի յիշեր Աւետարանիչն Ղուկաս (Բ, 9-11) և զՀայս, այսինքն զհայաբնակ Հրեայս, գուցէ քիչ առաջ մեր այն ատենուան Հայ թագաւորին զՀրեայս հաւածելուն կամ նեղելուն համար ըլլայ, (Խոր. Բ. ԻԳ). սակայն յիշէ նախ զսահմանակիցս Հայոց, Մարս, Միջագետացիս, Կապպադովկացիս, Փոնդագիս. գուցէ և Պարթեւաց անուամբ իմանայ և զՀայս. զի այն ատեն համացեղ (Արշակունի) էին և Հայոց և Պարսից կամ Պարթեւաց թագաւորքն: Անկարելի էր որ այսքան Հայաստանի կպած աշխարհներում պանդխտացեալ Հրեայք՝ յետ զատկի տօնին դառնալով յԵրուսաղէմէ, սփռած չըլլան և ի Հայս՝ զհամբաւ Քրիստոսի և Առա-

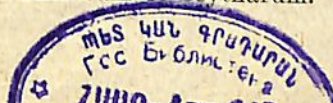
քելոցն. յորոց լսեցին այն հրաշալի Ս. Հոգւոյ իջման օրը՝ իւրաքանչիւր իրենց պանդրխտած երկրին և ազգին և իրենց իսկ խօսած լեզուն:

Ոմանք համարեցան՝ թէ Տերտուղիանոս, յեւս Բ դարու, (Ընդդէմ Հրէից, Է) յիշած է և զՀայս յանուանէ, Ղուկասու միւս յիշելոց և գտուելոց հետ՝ այն հրաշափառ վերնատան մէջ. սակայն, հաւանօրէն, այս մեծ հեղինակս՝ իր ժամանակի Հայոց քրիստոնէութիւնը յիշեցընէ, խառնելով անոնց անունը ընդ մէջ Միջագետացեաց և Փոքիւ գացւոց, ուր որ մեր թարգմանութիւնն՝ ըստ յոյն բնագրին ի Հրեաստանի գրած է, և նա զայս չի յիշեր, այլ ի Հայաստանի. զոր ըստ նմանութեան անուանցն՝ կրնար շփոթել հայերէն գրող մի. կրնար շփոթել և Տերտուղիանոս՝ եթէ հայերէն՝ գիր ըլլար: Այս է Տերտուղիանոսի գրածն. «Որո՞ւ (բայց եթէ Քրիստոսի) հաւատացին այլեւայլ ազգք. Պարթեւք, Մարք, Եւամացիք, և որք ի Միջագետս և ի Հայաստան, ի Փոքիւգիւս»¹, և այլն:

1. Cui enim et alii gentes crediderunt? Parthi, Medii, Elamitæ, et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam, et incolentes Pontum et Pamphyliam; immorantes Aegyptum et regionem Africaeque et trans Cyrenem inhabitantes: Romani et incole; tunc

Մեզ և մեր պատմըչաց՝ Արգարու և Թադէոս առաքելոյ քարոզութեան պատմութեան աղբիւրն՝ եղած է Թուրք Արգարու կոչուած հին ասորերէն գրուած մի, որոյ հեղինակը չի յիշեր Եւսեբիոս. իսկ մեր խորենացին կոչէ Ղարաբնա կամ Ղերաբնեա (սխալմամբ գրուած Ղերունա), որդի Սիշաղարայ Դպրի, որ գրած է, կ'ըսէ, և Սանատրկոյ ատեն եղած դիպաց պատմութիւնը, և դրած ի դիւանա Եդեսիոյ: Մինչեւ ցկէս նոր անցեալ կամ դեռ անցնող (ժիժ) դարու՝ այսչափ գիտէինք. յամին 1852 յաջողեցաւ մեզ գտնել Բարիզու մեծ գրատան Հայերէն ձեռագրաց հին ճառընտրի մի մէջ՝ այս Արգարու թուղթս, հին թարգմանութեամբ. յորմէ՝ մեր հնագոյն Տօնացոյցը կամ ճաշոցը այլեւայլ մաս կարգեր են եկեղեցւոյ մէջ կարդալ: Իբր տասն տարի մեզմէ վերջը՝ անգղիացի բանասէրն Գիւրլոյոն գտաւ ասորի բնագիրը, այլ ոչ ամբողջ, և հրատարակեց. մենք այլ մեր գտած երկարը, որ և փռանկերէն թարգմանեալ հրատարակեցաւ: Ասոր

et Hyerusalem, Indi, et ceterae gentes; ut jam Getulorum varietates et Maurorum multi fines; Hispaniarum omnes termini, et Galliarum et diversae nationes, et Britannorum inaccessa Romanorum loca, Christo vero subdita et Sarmatorum, Germanorum et Scytharum.

ЧИТАЛИЩЕ
"КРАСИРА"

մէջ՝ Ղերուբնա ոչ որդի Ափշադարայ, այլ
թոռն նորա կ'ըսուի, իսկ հայրն Անակ
կոչուի. քարոզիչ առաքեալն ոչ թաղէոս՝
այլ Ադդէ. որ յետ լուսաւորութեան Եղե-
սիոյ՝ կ'ըսուի գնացեալ յԱրեւելս և նա-
հատակեալ ի Սանատրիոյ. ասոր դստեր
Սանգրիստոյ և իր նահատակութեան պատ-
մութիւնն չկայ հիմայ գտնուած Ղըրուբնայ
գործոյն մէջ, զոր հայ թարգմանիչն՝ տեղ
տեղ ազգային աւանդութեանց և ծանօ-
թութեանց յարմարուցեր է: Թաղէի կամ
Ադդէի աշակերտ՝ Արգարու խոյրարարն այլ
նոյն անուամբ կոչելով՝ երկուքին ըրածն
այլ կըրնայ իրարու խառնուած ըլլալ:
Բայց մեզ ծանօթ թաղէոսի քարոզութիւնն
յարեւելս՝ ի Մեծ Հայս, աշակերտելն
զՍանդուխտ և երկուքին այլ նահատակու-
թիւնն՝ ստոյգ երեւին, և առանձին զրուած
գտնուի պատմութիւնն մեր հնագոյն ձե-
ռագրաց մէջ. որոյ թարգմանողն Սամուէլ
Լոյիսկոպոս որ պատուիրէ զայն ծաւալել
և ծանօթացընել ամենայն Հայոց ազգին,
թուի անոր կաթողիկոսն, թէ ոչ Շմուէլ
հակաթոռն Մեծին Սահակայ՝ ապա Սա-
մուէլ յաջորդն Բարգենի, ի սկիզբն Զ դարու:

Աստուածային նախախնամութեամբ այլ-
եւայլ Առաքեալք և Աշակերտք եկած են
ի Հայս, կենսաբեր Աւետարներ Աւետարանը

քարոզելու. յորս առաջին յիշատակէ մեր
եկեղեցին՝ ի պաշտաման պատարագի՝ զայս
Ս. Թադէոս, կանուխ քան զԲարսուղուս
Առաքեալն՝ ի Հայս մտնելուն համար. զի
սա յետինս՝ մի յերկոտասան ձեռասուն
Առաքելոց Քրիստոսի է, իսկ թաղէոս
համարի մի յԵօթանասուն և երկու աշա-
կերտաց նորա. զոր՝ Հայք սիրեն անոնց
ամենուն զուխ կամ առաջին ըսել, որպէս
զՊետրոս՝ Երկոտասանիցն: Դարձեալ,
Թաղէոս համարուի հարազատ եղբայր
Թովմայի Առաքելոյ, և ասոր թելադրու-
թեամբ եկած առ Արգար, իբրեւ կատա-
րելու աւանդութեամբ հռչակեալ Քրիստոսի
խոստումն առ նա, թէ, յետ համբառնալուս
յերկինս՝ խաւրեմ՝ քեզ բժշկող և լուսաւո-
րող մի յաշակերտացս: Ստոյգ է թաղէոսի
շուտով զալն իր քարոզութեան տեղը, որ
չէր հեռի ի Պաղեստինէ. բայց ոմանք
կ'ըսեն, թէ նա նախ Ասորոց ծովեզերքէն
ելած ըլլայ յեզերս Կիլիկիոյ, և աստի
յառաջ անցած ի միջաշխարհս Փոքր Ասիոյ,
և ասոր զլիսաւոր քաղաքին՝ Կեսարիոյ մէջ
յաջողութեամբ քարոզած, և հաստատած
եկեղեցւոյ նախապատիւ աթոռոց մէկը,
զոր և յանձնէր է իրեն աշակերտեալ
Թեոփիլոսի. և զսա համարին այն բա-
րբազդ անձն կամ Գալը, որոյ խնդրով

Ս. Ղուկաս գրեց իր Աւետարանն և զԳործս
Առաքելոց . բայց ասոր վրայօք յետոյ
խօսինք, երբ մեր Լուսաւորչի ձեռնադրու-
թիւնը յիշելու կարգն գայ:

Ժամանակին հնութիւնն և երկրին հե-
ռաւորութիւնն, գուցէ և Ասորոց և Հայոց
մէջ եղած նախանձ և հակառակութիւն
մի, որում վկայեն պատմիչը մեր, գուցէ
կամաւ և ակամայ այլայլած ըլլան թա-
ղէտի առաքելութեան պատմութիւնը:
Ասորիք՝ յետ անոր քարոզութեանն յԵ-
ղեսիա և Արգարու հաւատոցն՝ Նինուէի և
Ասորեստանի սահմանակից կողմեր այլ
քարոզած է՝ կ'ըսեն, թաղէտս, և նորէն
դառնալով յԵղեսիա՝ խաղաղական մա-
հուամբ հանգչած, ըստ Մաբիսի պատմըչի
նոցա, յետ 22 տարի քարոզութեան: Իսկ
Հայք՝ յԵղեսիոյ ի Մեծ Հայս գնացեր է,
կ'ըսեն, Արգարու յանձնարար թղթով՝ առ
Սանատրուկ թագաւոր: Երկու աւանդու-
թիւնքն այլ թերեւս անստոյգ են. ստոյգն
երեւի՝ թէ ոչ թաղէտս՝ այլ իր մէկ
աշկերտին (որ իր անուամբ ճանչցուած է)
գալն ի Հայաստան և յարքունիսն, ուր
թագաւորէր՝ ըստ մեր պատմչաց՝ Սաւա-
տրուկ: Ըստ վերոյիշեալ հին պատմութեան
թաղէի կամ վկայաբանութեան նորա և
Սանդրխտոյ դստեր թագաւորին, թաղէտս՝

իր քանի մի աշակերտօք քարոզելով հրա-
շագործութեամբ՝ շատերու ընդունել կու-
տայ զքրիստոնէութիւն. կու գայ յԱրտագ
գաւառ, ուր այն եղանակին որ ամառ էր,
թագաւորն նստէր իր արքունեօք՝ ի Շա-
ւարշան քաղաքագիւղ, զօրքն այլ դաշտին
մէջ բանակած: Ըստ ոմանց՝ Սանատրուկ
այլ նախ հաւատայ՝ ի Քրիստոս, յետոյ
ուրանայ. հաւանելի է միշտ հեթանոս
մնալն. այլ իր օրիորդ դուստրն Սանդրխտ
հաւատայ և մկրտուի ի թաղէտէ, և սիրով
փափագի ստէպ լսել առաքելոյն քարո-
զութիւնը. որով՝ շատ ազնուատոհմ արք
և կանայք եւս հաւատացին ի Քրիստոս,
և անարգեցին իրենց սնտոի պաշտամունքը:
Ասկէ զրդուած քուրմք բողոքեն առ «խստե-
րախ և անօրէն» թագաւորն, և սա հրա-
ման տայ ջարդել հաւատացեալները, և
բանտարկել զՍանդրխտ. զոր՝ յետոյ ստոյգ
հայրական սիրով ողորդելով զգուելով՝ ջա-
նայ, բայց չի կըրնար մոլորցընել. գութն
դառնայ ի կատաղութիւն, և հրամայէ
սպաննել զնա:

Շատ հրաշքներ յիշէ պատմիչն. որոց
մին էր, դահճաց՝ փոխանակ Սանդրխտոյ՝
զիրար զարնել և սպաննել. իսկ զկոյսն՝
զորովական կերպով մի նահատակուած
կ'ըսէ. դահճաց կոտորման շփոթին մէջ,

« Պատանի ունեւ էառ սուր և մօտ ի ստինան
« հհար զկուրծսն երանելոյ կուսին, և ել
« արիւն, և բղխեաց հոտ անուշութեան.
« և աւանդեաց զոգին¹ »: Գեղեցիկ կատա-
րած, գեղեցիկ զրուցուած. գեղեցկագոյն
պսակ եկեղեցւոյս Հայոց. որ կըրնայ պար-
ծիլ իր Ս. Օրիորդով, գուցէ առաջին
վկայուհի ունելով զՍ. Սանդուխտ: Իր
պատճառաւ՝ առաջ և վերջը շատեր նա-
հատակեցան իր դռնացեալ հօր հրամա-
նաւ. յորոց յիշուին յանուանէ՝ իշխան մի,
զոր զրկեր էր թագաւորն զգուստրը յու-
րացութիւն յորդորելու համար, և նա՝
հրաշքներ տեսնելով՝ հաւատաց ի Քրիստոս,
և մկրտուելով կոչուեցաւ Սամուէլ, և նա-
հատակեցաւ թագաւորին հրամանաւ, հրա-
ցեալ երկաթներ ոտներուն կամ ուսերուն
անցընելով. — ուրիշ մէկ մ'այլ Խորայէլ
կոչուած. — Զարմաւորուիտ անուամբ թա-
գաւորական ցեղէ տիկին մի՝ նոյնպէս Սա-
նատրկոյ հրամանաւ սրով սպանուեցաւ:
Ըստ պատմութեան՝ թաղէոս ինքնին օգնու-
թեամբ հաւատացելոց՝ թաղէ զՍանդուխտ
և ծածկէ զտեղին: Իսկ ինքն յետ վեց կամ
ութ աւուր՝ այն տեղւոյն մօտ բարձրա-
ւանդակի մի վրայ տարուի սպանուելու.

1. Գեկտեմբեր ամսոյ 15ին, ըստ վկայաբանութեանն:

դահիճն՝ այս անգամ այլ փոխանակ անոր՝
իր Զեմեստ եղբայրը զարնէ և սպաննէ,
զոր յարուցանէ Առաքեալն և մկրտէ. ապա
հաւատացելոց առաջնորդ դնելով իր Զա-
քարիա աշկերտը, նահատակուի սրով. և
մարմինն՝ սքանչելեօք պատուած ժայռի
մի մէջ ծածկուի¹: Մեր սրբապատումը
զրած են զպատմութիւն այս ամեն յիշեալ
նահատակաց, Առաքելոյն, կուսին և այլոց,
և մարմնոց գտնուիլն՝ հրաշալի յայտնու-
թեամբ, Ե զարուն վերջերը, Յովհաննէս
Մանդակունի կաթողիկոսին և քաջ Վա-
հանայ Մամիկոնենի իշխանութեան ատեն,
Վիրապիտ անուամբ ճգնաւորի մի ձեռօք.
որ՝ անշուշտ այն տեղ շատ անգամ կու-
նկատէր քիչ տասնեակ տարիներ առաջ
կատարուած Վարդանանց համախումբ նա-
հատակութիւնն և նշխարքները: Վկա-
յարանութիւնն թաղէի և Սանդուխտոյ,
գերագոյն հօր և դստեր, անմահունակ
գործովանք մի ընծայէ, յար և նման աւան-
դեալ գործովանաց ժամանակակից Սրբուհւոյ
Թեկղեայ ընդ Պողոսի առաքելոյ: Մեր
եկեղեցին այլ ի միասին տօնէ զաշակերտն
Քրիստոսի և զաշակերտեալ նորա կոյսն,

1. Մեր մէկ հին ժամանակագիր՝ Թաղէի նահատա-
կութեան յատուկ տեղը՝ Բաղրատ կոչէ:

երեք տուն հետեւակ շարական մի¹ եւս
ընծայելով իր անդրանիկ վկայութեամբ:

Թաղէոսի և Սանդրխտոյ նահատակու-
թեան օրերում՝ եղած հրաշքները տեսնող
հաւատացելոց թիւն, որ այլեւայլ անգամ
մանրամասն նշանակուած է ի վկայաբա-
նութեանն, իբրեւ բիւր մի կ'ըլլայ. բայց
աւանդութիւնն կ'ըսէ Առաքելոյն համար,
որ առաջ շատ տեղ քալած քարոզած էր
և բիւրաւորներ այլ մկրտած. որոց ոչ
սակաւը նահատակուեցան՝ Սանտրկոյ և
իր նմանեաց հալածանօր. և ոմանց յիշա-
տակն եւս մտած է ի Յայսմաւուրս մեր.
ինչպէս, « Սամուէլի իշխանի՝ աշակերտին
Թաղէի », (յուլիս 20). — Զարարիայի՝
որ յաջորդ Թաղէոսի կոչուի, թէ և չեմ
հանդիպած յիշատակին ի Յայսմաւուրս,
այլ վկայուի յայլոց՝ որ ըստ նախագու-
շակութեան Առաքելոյն՝ ինքն այլ նահա-
տակուած է Երուսաղէմ քաղաքէն թագաւորին
հրամանաւ կամ իր ատեն, իբր 75-6

1. « Քեւ պարծի այսօր սուրբ եկեղեցի, ու վկայուէի
Սուրբ Սանդրխտ. որ զհայրականն ըս թողեր զպաշտօն,
վասն Քրիստոսի հեղեղ զարինն ըս սուրբ »:

Աշակերտեցար Առաքելոյն Թաղէոսի, և ի հաւատս
ճշմարիտս հաստատեցար, ոչ խառնակելով ընդ հեթանո-
սական պաշտօնսն. արժանի եղեր վերանալ առ Հայր:

Որ զտիկնութեանն ըս թողեր զփառս, և աստուածային
փառօքն զարդարեցար. այսօր դասակցեալ ընդ զուար-
թունս երկնից, վասն մեր առ Տէր բարեխօսեալ »:

Թուականին Քրիստոսի: Առաքել զանձա-
սաց բաղիշեցին՝ իր Ոսկեանց զանձին մէջ
յիշէ զսա.

« Եւ այլք բազումք աստ հաւատացիմ,

« Զարարիա եւ ընկերք մորիմ »:

Մեր կանոնագրոց մէջ անմիջապէս յետ
Առաքելական կանոնաց՝ դրուած են 32
կանոնք յանուն Ս. Առաքելոյն Թաղէի.
թէ և անվաւեր համարուին, այլ հին են,
և ի վերջն գրուած է. « Զայս Օրհնադրու-
« րիւն՝ եւ Զարարիա աշակերտ Ս. Առա-
« քելոյն Թաղէոսի՝ գրեցի, որպէս լուայ
« ի նմանէն, ամենայն հաւատացելոց ի
« Քրիստոս »: Թէպէտ և կ'ըսուի եւս թէ
յեղեսիա գրած ըլլայ, որով ինքն այլ
Եղեսիացի երեւի և ոչ ի Հայս աշակեր-
տեալ Թաղէի:

Զարարիայի յաջորդ գրեն մեր վերջին
դարու ժամանակագիրք կամ եկեղեցական
վիճակագիրք, ինչպէս Յովսէփ վ. Զու-
ղայեցի, զԶեմեոս կամ Զեմեոսիանոս
վերոյիշեալն, որ էր յառաջն « իշխան
« առեւելայն ձառնապարնաց՝ և հաւատարիմ
« ի դրան արքունի. և էր յոյժ ողորմած
« բարուքն և աղքատասէր, դարմանիչ
« օտարաց և կարօտելոց. (նա և) հաւա-
« տացելոցն, և ընդունող օտարաց »: Սա-

մուեւէն երեք կամ չորս տարի վերջը նահատակուած կ'ըսուի Զեմենտ՝ յԵրուսաղայ քրմապետէ Հայոց՝ որ բոնաւոր Երուսաղայ եղբայրն էր: — Զեմենտի յաջորդը այլ հրատարակուեցան Նորերումս, (բայց զեռ կարօտ ստուգութեան¹). և են Առըր-նէրսեհ, Մոշէ, Շահէն, Շաւարշ, Ղեռնդ. յետինս՝ որ միայն չէ հայանուն՝ որպէս առաջին չորքն (կամ հինգն՝ Զեմենտի հետ), նահատակուած համարի յետ կիսոյ Բ դարու, Հայոց Վաղարշ Թագաւորի օրով կամ իր յաջորդին Խոսրովու. ասոր ատեն, վկայէ Փերմեւիանոս Կեսարիոյ եպիսկոպոսն, զոր յիշէ Խորենացի, (Բ. ՀԵ), « Բագում « վկայեալս և ի մերում աշխարհիս »:

Թէ մեր և թէ Ասորւոց պատմիչը յիշենք քանի մի ուրիշ աշխարհներ Թաղէի՝ այլ-

1. Այս ստուգութեան փափագելի լուրն հրատարակեցաւ Էջմիածնի Ա. քարատ օրագրին Ա. տարեհամարին (1868, էր. 41. 56. 102). իրր թէ, Ստեփանոս Սիւնեցիին է դարու կիսում՝ գտած և Թարգմանած ըլլայ, և Յովհաննէս վարդապետի մի ձեռք օրինակուած ի Ղ.Բ. Թուին Հայոց (659 Վրէստոսի), Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի յաջորդաց՝ աւելի կամ պակաս ցուցակ կամ զաւագահ նազիր մի. և զայս գտեր է Զաքարիա արքեպիսկոպոս Արտագու կամ Թաղէի վանաց, և օրինակեր է ի Զ.Թ. Թուին (1339). Օրագիրն կ'ըսէ, թէ այս յիշատակս գրուած է երեք կտոր մաշուած մագաղաթի վրայ, զոր Քէորդ Դ կաթողիկոս աներ է ի Ղ. Պուլիս՝ ի Մեհերդատեան Թաղէոս քանաւորէ, և հետը տարած յԷջմիածին. ուր խնդրելի և ստուգելի է. վտան զի, շարադրութիւնն շատ տեղ անվարժ է և կասկած տայ:

եւայլ Հայոց գաւառներում քարոզած. ինչպէս, Ակրեոս¹ մի (եթէ ոչ Աղդէ), որ քարոզած ըլլայ ի Կորնայս, որ են Մեծ Հայոց Կորդուաց գաւառներն, և անոնց սահմանակիցքն կամ մասն Մեծ և Փոքր Զաւ գետոց լեռնահովիտներում, զորս Յոյնք և Լատինք Զարդիկեան կոչեն, Zabdicene. յետ քարոզութեանն՝ Ակրէոս կ'ըսուի դարձած յԵղեսիա և հօն վախճանած: — Աղդէ, Արգարու խոյրարարն այլ հօն նահատակուած կ'ըսուի, նա և ըստ Խորենացւոյ, Արգարու Անան որդւոյ հրամանաւ, որ տարակուսական է և ոչ հայկական: — Ուրիշ Աղդէ մի եւս համարուի ի Բաբելոն քարոզած, և այն տեղ մեծ եպիսկոպոսական (յետոյ պատրիարքական) աթոռ հաստատած, իրր Ասորեստանեայց, Մարաց և Պարսից քահանայապետ: — Դարձեալ, քիչ այլաձայնութեամբ անուան յիշի Դադիոս աշխարհ մի եւս Թաղէոսի (զուցէ ամենքն այլ իրենց հոգեւոր հօր անունն ուզած են կրել). որոյ համար կ'ըսէ մեր բազմահմուտ Վանական վարդապետն, թէ՛ « Գնաց հրամանաւ Թաղէոսի « ի Մեծ Հայք և ի կողմանս հիւսիսոյ. և « լուեալ զմահն Արգարու՝ դարձեալ եմուտ

1. Մարիս պատմիչ առ Լըգիէնի, Բ. Le Quien, Oriens christianus.

« ի Փոքր Սիւնիս, և կրօնաւորեալ անդէն
 « ծածկարար վախճանեցաւ, և տեղին շի-
 « նեցաւ վանք և յանուն նորա կոչեցաւ ».
 և կոչուի ինչուան հիմայ Դադի վանք կամ
 Խոշրայ վանք, Արցախ նահանգի Սիսական
 գաւառում, որ յայլագգեաց Ղայնախ կո-
 չուի: — Մօտ է ասոր և Խոշրայ կամ
 Խրայ վանք, Թաղէոսի Խոշրայ աշկերտին +
 անուամբ, որ և մի յԵօթանասուն աշա-
 կերտաց Քրիստոսի համարուի: Այս երկու
 աշակերտաց անուամբը պայծառ վանքեր
 և եկեղեցիներ շինուած են, և շատ ծաղկած
 ժԲ, ժԳ. դարերում, և հիմայ այլ կանգուն
 են: — Ոչ շատ հեռի տեղեալ և անուամբ՝
 և շատ աւելի հռչակուած է՝ Եւտարեոս
 կամ Ստարեոս, նոյն Թաղէոսի վարժարա-
 նէն, և քարոզելով նահատակուած ի Մեծ
 Սիւնիս, և անոր անուամբ կանգնուած
 հռչակաւոր Տարեոյ վանքն, որ յետոյ
 Սիւնեաց արքեպիսկոպոսական կամ մետ-
 րապօլտական բարձրակարգ աթոռն եղաւ,
 և մինչեւ հիմայ ծանօթ և շէն է. և որոյ
 վրայ շատ երկար գրէ Օրպելեան Ստե-
 փանոս մետրապօլիտն պատմիչ: Սակայն,
 շատ երկրայական է այդ անձն, ոչ միայն
 որ յօտարաց չի յիշուիր, այլ և ոչ ի
 վանականէ, որ բոլոր Հայոց աւետարանի
 Առաքեալներն և Աշկերտները նշանակած

է: — Փոխանակ անոր յիշէ նա, որպէս
 և Յայսմաւուրը (սեպտ. 29) զԵղիշէ, աշա-
 կերտակից վերնոցն, որ յետ կատարման
 Ս. Թաղէոսի գնացեր է յԵրուսաղէմ և
 ձեռնադրուել ի Տեառնեղբայր Յակովբայ,
 և դառնալով՝ քարոզեր է յԱղուանս, մինչև
 ի Դուռն Դարբանտայ (կամ Պահակն Ճո-
 յայ). Աղուանից Գիս աւանին մէջ զլիսաւոր
 եկեղեցին շինած է, որ ինչուան հիմայ
 պատուի իր անուամբ, յետոյ Հայոց մեր-
 ձաւոր Արցախոյ գաւառներում քարոզելով՝
 Ամարաս աւանին մօտ՝ Զարդուկի կոչուած
 դաշտի մի մէջ նահատակուել է յանհաւա-
 տից, և մարմինն ձգուել է ցամաք ջրհորի
 մի մէջ. ուսկից հրաշալի յայտնութեամբ
 հանուելով՝ յամի 488-9, Աղուանից վա-
 չագան բարեպաշտ թագաւորի օրով, մօտ
 այն ջրհորին շինուել է Զրվշտիկ կոչուած
 վանքն, վերոյիշելոց նման ուխտատեղի,
 ծանօթ՝ այլ ոչ շէն: Ըստ աւանդութեան
 պատմչաց Աղուանից՝ Եղիշէի յաջորդեր է
 Ծովիդադիշոյ յԵրուսաղէմէ եկած:

Այսքան Ս. Թաղէոսի աշակերտաց
 անուանց և տեղեաց մէջ՝ եթէ աւելի կամ

1. Մերձաւոր անուամբ ծանօթ է յեկեղեցական պատ-
 մութեան Ստարեոս ոմն, որոյ՝ Պօղոս առաքեալ զրէ
 ողջոյն, « Ստարեայ սիրելոյ իմոյ ի Տէր » (Հովմ.
 Ժ. 9). Նոյն սա թուի աշակերտ Անդրէի Առաքելոյ,
 որ դրաւ զնա եպիսկոպոս Բիւզանդիոնի:

պակաս շփոթութիւն ինչ կայ, անկասկած է զոնէ անոնց ոմանց՝ Հայոց և Աղուանից միջոցներուն քարոզելն, և ոչ անպատճառ՝ թաղէոս նախակարգի յաւետարանիչս Հայոց աշխարհի, և ոչ նոյնպէս անպատճառ՝ Հայոց առաջնակարգ եպիսկոպոսական աթոռք դրուած են Սրտազուն և Սիւնեացն, որոց գտուիլն հարկ էր ի ժողովի եպիսկոպոսաց ի ձեռնադրութեան կաթողիկոսի: Անտարակոյս է եւս, որ թաղէոս և թաղէոսեանքը շատ եկեղեցիներ հաստատեր են իրենց քարոզութեան տեղերում, զոր սովորական ռամկօրէն ոճով հազար եկեղեցի կ'ըսեն:

✦ Ս. թաղէոսի գերագոյն յիշատակ մ'այլ համարուած է՝ Գրիստոսի սուրբ կողբ բացող հոգակաւոր Գեղարդն, զոր ընդունելով, կ'ըսուի, յառաքելապետէն Պետրոսէ, բերեր է ի Հայս. և հալածանաց առաջին զարույց ատեն՝ Գառնի աւանին մօտ քաւալներանց այրերու մէկու մէջ պահուեր և պատուելեր է. յետոյ՝ կէս այն ժայռերուն մասով կէս անոնցմէ զատ քարերով և պատերով՝ քանդակազարդ եկեղեցիներ և վանք շինուած են այն տեղ, և մինչեւ հիմայ իբրեւ ուխտատեղիք մեծահանդէս պատուին, և կոչուին Այրից վանք կամ Գեղարդայ վանք: Իսկ Գեղարդն՝ իբրեւ մի

և գերագոյն ի սրբազանից՝ պահուի յաթոռ կաթողիկոսին՝ յէջմիածին. անով կ'օրհնի միւռոնն. և մեծ վտանգաց և կարօտութեան ատեն՝ իբրեւ սքանչելագործ տարուի հանդիսի՝ ուր որ խնդրուած է, ինչպէս երբեմն մինչեւ ի վրաստան: Մեր նպատակէն դուրս համարիմք քննել և վիճել՝ թէ ի Հոովմ այլ հոգակուած Գեղարդն որքան հաւանական է ինչպէս Հայոցն:

Միւս նման յիշատակ կամ պարգեւ մ'այլ բերած է ի Հայս՝ Առաքեալն թաղէոս. այն է Շիշն Նարդեան (նարդոս ծագիլի անուշահոտ իւղոյն), որով կին մի մեծահաւատ օծեց զաստուածային գլուխ Տեառն մերոյ. զայս բերելով Առաքեալն ի կողմանս Տարօն գաւառի, կ'աւանդի թէ վերոյիշեալ Գեղարդը զարկեր է ծառի մի՝ և ջուր բղխեցուցեր. ապա նոյն ծառին փորուածին մէջ պահուեր է Շիշն, հեթանոսաց ձեռք չընկնելու համար: Թէ՛ ծառն իւղոյն անուամբ Եղերդ կամ Եղարդուտ կոչուած է թէ ոչ, աւելորդ է քննել, բայց կայ այդ անուամբ ծանօթ ծառ, տեսակ մի ուռենի: Աւանդուի դարձեալ, որ Լուսաւորչի ատեն յայտնուեր է Շիշն և շինուեր է ուխտատեղի՝ Եղարդուտի վանք անուամբ, նուիրեալ Յովհ. Մկրտչի, պատուեալ և յիշեալ մինչեւ յաւուրս մեր:

Յիշատակագիր մի յամի 1676, 4' քսէ.
 « Ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս Եղրդուտոյ,
 « յերկրին Տարօնոյ, ի գաւառն Մամի-
 « կոնեանց՝ կան բազում սքանչելագործ
 « սրբութիւնք ի սա հաւաքեալ. նախ,
 « սուրբ Շիշ իւղոյն անուշահոտ, զոր
 « Մովսէս նախամարգարէն օրհնեաց՝ ի
 « ծաղկանց հրաշագանից, և օծեաց զմար-
 « գարէսն, զքահանայսն և զթագաւորսն,
 « և Սամուէլ մարգարէն օծ զԴաւիթ և
 « զայլ մարգարէսն. և կինն պոռնիկ հեղ
 « ի վերայ գլխոյն Քրիստոսի. և Քրիստոս
 « յետ խաչելութեանն օրհնեաց և ետ յա-
 « ռաքեալսն, և Ս. Թադէոս բերեալ աստ
 « եղ ի ծառն Եղրդի, առ ստորոտով լեւ-
 « րին Տօրոսի »:

Գ.

Ս. Բարթողիմէոս եւ Աշակերտքն.

ԵԿՈՏԱՍՍՆ Առաքելոց մէկն էր սա.
 և անունն թարգմանուի, ասորերէն կամ
 երբայերէն, Որդի թողիմկայ կամ Պըտղո-
 մեայ. առ մեզ երբեմն Դ տառիւ գրուի,
 բայց առ Յոյնս և Լատինս՝ սովորաբար

Թ տառիւ: Հայրենեօքն՝ Գալիլիոյ Կանա
 քաղքէն էր, ուստի և Նաքաւայէն յիշեալ
 յաւետարանս. և ըստ ոմանց ի նախնի
 Հարց՝ նոյն մի անձն է երկու անուամբ:
 Շարականք մեր հնչեն աւանդութիւն մի,
 թէ ի Ննջման Տիրամօրն՝ երբ ամենայն
 Առաքեալք իրենց քարոզութեան տեղերէն
 ժողովեցան՝ զինքը յուղարկելու յերկինս,

« Բարթողիմէ յետոյ եկեալ,

« եւ զբաղձալիմ իւր ոչ գրեալ »:

այսինքն, մինչ արդէն թաղեր էին զԿուսա-
 կան մարմինը, նա շատ տրտմելով ցաւէր,
 և փափագէր գոնէ թաղուածը տեսնել. և
 երբ բացին զգերեզմանն և չգտան զԲաղ-
 ձալիմ, այլ աւելի եղաւ սուգն. ապա զինքը
 մխիթարելու համար՝ տուին իրեն Տիրամօր
 փայտեղէն պատկերը, զոր իր որդիացեալն
 Յովհ. Աւետարանիչ՝ քանդակեր էր, և
 ինքն Ս. Կոյսն դնելով իր հրեայացի վրայ՝
 օրհնեւ էր: Այս արգարեւ Բաղձալի Պատ-
 կերն՝ իրեն Բարթողիմեայ, և ապա իր
 ձեռօք՝ զանձ եղաւ Հայոց: Վասն զի, այդ
 Առաքեալդ նախ քարոզեր էր Արարիոյ և
 Պարսից հարաւային կողմերը, և անկէ
 մինչեւ ի Հնդկաստան գնացեր, Մատթէոսի
 աւետարանին օրինակ մ'այլ հետը տա-

նելով¹, (որ շատ ժամանակ վերջը հօն գտնուեցաւ)։ յետ Ննջման Կուսին և յետ նահատակութեան Թադէոսի, յորդորանօր Թովմայի իր Առաքելակցին, որպէս աւանդի, յանձն առաւ երթալ ի Հայս, և լրացընել անոր քարոզութիւնը։

Բարթողիմէոս ոչ միայն Հայոց աշխարհին արեւելեան և հարաւային կողմերում քարոզեր է, այլ և յարեւմտակողմն, ի Փոլսգիւս և ի Լիկայոնիա, որք յետոյ աւելի մերձաւոր սահմանակից եղան Հայոց, Ռուբինեանց ժամանակ։ Բայց, դարձեալ արեւելեան կողմէ մտաւ ի բնաշխարհն Հայոց, գալով ի Խորասանէ Պարսից։ ուր՝ կրակապաշտ և արեւապաշտ մոգերու սնտի պաշտամանց ատեն, (աւանդէ մեր Խորենացին եւս), թէ զՍ. Տիրամօր Պատկերն արեգական դէմ բըռնելով՝ խաւարեցուց։ Բայց մոգքն դարձեալ իրենց հին միջնացին։ միայն ութ հոգի հաւատացին մկրտուեցան, և Առաքելոյն հետ եկան ի Հայս։ Նախ՝ Վասպուրական աշխարհի Վանայ արեւմտեան հարաւակողմն, Անձաւացեաց գաւառը մտան,

1. Ստոյգ համարուի այս բանս, որով և փաստ մ'այլ ընծայէ, թէ ինքն Բարթողիմէոս չէր զբաժ իր կողմանէ Աւետարան մի, ինչպէս կարծեր են ոմանք, և անվաւեր զրուած մ'այլ երեւցուցեր են, իբրեւ Աւետարան Բարթողիմէայ Առաքելոյ։

որ իր քարոտ երկրին անձաւներուն (քաւայր) համար՝ այսպէս կոչուած է։ Հօն կային Անահտայ և ուրիշ սնտեաց պատկերք և պաշտօնեայք, որք ժողովուրդը վախցընելու և մոլորցընելու համար, այդ անձաւաց միջոց բոցարձակ կրակ վառած՝ դարբնաց նման մեծամեծ կոաններով քարեր ու երկաթէ սալեր զարնելով, ահաւոր ձայներ հանէին։ և ասոր համար տեղն այլ Դարբնաց քար կոչուած է։ Այս տեղ այլ Առաքելաւն՝ Տիրամօր պատկերով լոնցուց որոտմունքները, փշրեց Անահտայ և կրակի կուռքերն և բազինները, հալածեց անհաւան պաշտօնեաները (և զդիս, ըստ պատմչին), և փոքրիկ խաչ մի կանգնեց լեւան մի վրայ։ զոր յետոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ գտաւ և հետը կրէր, և վերջը դրուեցաւ Տրդատ Թագաւորի գերեզմանի վրայ։ Իրմէ առաջ Ս. Հռիփսիմեանք այլ եկեր էին այս կողմերս, Տիրամօր պատկերը պատուելու։ Բարթողիմէոս փոքրիկ եկեղեցի մ'այլ շինեց քարոսփոր տեղը. « իւրովք իսկ ձեռօքն շինեալ եկեղեցի » փոքրագոյն, և անուանեաց զնա Ս. Աստուածածին, և եղ ի նմա զՊատկեր « Տիրուհւոյն. և տայ զնա տաքրկաւանց », ի պահել և պատուել զտեղին։ որ յետոյ եղաւ հռչակաւոր Հոգեաց վանք կոչուածն,

և ամօռ բարձրագահ եպիսկոպոսի, և մեր աշխարհի ուխտատեղեաց մի նշանաւորն, և մինչեւ հիմայ պատուի թէ և շատ անշքացեալ: Իսկ Պատկեր Տիրուհւոյն տեղէ տեղ փոխադրեցաւ, երբեմն ծածկուելով երբեմն յայտնուելով:

Չատ յուխտատեղւոյն՝ դիտելի է Առաքելոյն՝ զայն յանձնելը Կանանց, որք և անուամբ յիշուին. զլխաւորն Մարիամ՝ իբրեւ մայրապետ, որ Յուսիկ կամ Յուսհատ անուամբ նշանաւոր մէկու՝ գուցէ և մոգի մի՝ քոյր էր. թերեւս և յիշեալ Մարթա կամ Մարթաւար և Որմզդատ եղբարքն՝ նոյնպէս մոգք էին, հաւատացեալք. որոց քորքն Աննա և Մարթա ընկերացան Մարեմայ, հանգերձ ալովք, ի պահպանութիւն Պատկերին. և իրենց յաջորդեցին այլ կուսանք և հաւատաւոր կանայք, մինչեւ ի ժամանակս Լուսաւորչի: Անտառակոյս քահանայք այլ կային անոնց մօտ՝ զիրենք հոգալու, և ծածկաբար պատարագ մատուցանելու. որչափ այլ ծածուկ էր՝ և իբրեւ նշոյլ փոքրիկ առկայծեալ ճրագի, սակայն վառ մնաց քրիստոնէութիւնն այդ միջին քարանձաւաց մէջ այն միջնադ երեք առաջին դարերում:

Ըստ ոմանց, յառաջ քան այս կողմերս գալու՝ յարեւելից գալով Բարթողիմէոս՝

անցեր էր Երասխ գետէն զատ յալոց ի Գողթն՝ գաւառ Սիւնեաց. ուր՝ յաւանն Ագուլիս շատք հաւատացին ի Քրիստոս. և շինեց հօն եկեղեցի և անուանեց Տեառնընդ-առաջ, ըստ աւանդութեան տեղացեաց. իբր թէ՝ առաջին եղած ըլլան ընդ առաջ ելնելու Քրիստոսի հաւատովք. անոնց մէջ էին և տեղւոյն զլխաւորն կամ իշխանն՝ Շաք կամ Շաքիք անուն, կինն՝ Նշեա և որդին՝ Խոսրով, և թոռն՝ Վանան: — Նոյնպէս շատեր հաւատացին և ի Վանանդ գաւառի, ուր շինեց մեծ եկեղեցի մի, որ և յետոյ եղաւ անուանի վանք և ուխտ և եպիսկոպոսարան, յանուն Ս. Թովմայի: Այս տեղ յիշուի վախճանած Լուսիկ, մի յաշակերտաց Առաքելոյն, գուցէ մի ի մօգուցն հաւատացելոց և եկելոց ի Խորասանէ. որպիսի էր և Կոսմի Պարսից Խուժաստան աշխարհէն եկածն ընդ Բարթողիմէայ, զոր վերակացու և հովիւ կարգեց նա բոլոր այս կողմանց, որ է ըսել եպիսկոպոս: Սա երկար տարիներ իր տեսչութիւնը կատարած կ'ըսուի. և իրեն յաջորդեր է Խուժիկն Բաբեղոս². ասոր այլ՝ Մուշէ.

1. Մեր հին Աւետարանաց յառաջաբանը Մատթէոս Աւետարանչի համար կ'ըսեն ի Գողթն եւս քարոզած, բայց ոչ Սիւնեաց գաւառը կ'իմանան, այլ Պարթեւաց կողմերուն, և շատն Գողթեան զրեն:

2. Ստեփան Օրպել. Ա. 2:

ասոր ալ (թուի ոչ անընդմէջ) Մխիթար, ի կէս Բ դարու:

Իսկ ինքն Առաքեալն Բարթողիմէոս՝ երեւի անդադար երթալ ու գալ այս և ուրիշ կողմեր. և դառնալ անգամ մ'այլ, յԱղբազ գաւառ, Վանայ հարաւակողմն. և հօն, կ'ըսուի, աշակերտած ի Քրիստոս՝ այն նախայիշեալ Ասգուռի կամ Ոգուռի տիկինը, որ արքայազարմ ըլլալով՝ իր համբաւն հասեր էր, ըստ ոմանց, առ Սանատրուկ, և սորա հրամանաւ նահատակուած. հետն ալ Տերևնո հազարապետն, որ զտիկինը մոլորցընելու համար եկած էր, բայց ինքն հաւատաց ի Քրիստոս: Ըստ այլոց, որ աւելի հաւանական երեւի, այն գաւառի և նահանգի իշխողին հրամանաւ նահատակուել է, ինչպէս և ինքն բազմաբղիւն Առաքեալն:

Սմէն եկեղեցագիրը և վկայագիրը՝ պատմեն սորա կատարածը, բայց ոչ նմանապէս. սակայն ամենքն ալ հաւանին որ նահատակուած է ի Հայաստան. նահատակողն ալ ոմանք կոչեն օտարալուր կամ աւրուած անուամբ՝ Պոլիմիտ. Ասորւոց վկայաբանութեանց մէջ Ասարագարի ալ կոչուած է թագաւորն և եղբայր Աժդահակ թագաւորի: Նահատակութեան տեղն՝ որ Բարսա ալ կոչուած է, բաւական

յայտնի է, Աղբակայ կողմերում. թերեւս այս անուան մէկ տառը փոխելով՝ յոյն և լատին գրիչը Ալբանուպոլիս՝ գրեն, յորմէ անհելով և Խորենացի և այլք՝ մերձաւորապէս Արեւրանու կոչեն կամ Ռարանու և Ռարբանու, կամ Ռարանուպոլիս. Ասորին՝ Արվոն գրած է, անշուշտ արեւ բառէն: Շատ հաւանութեամբ՝ տեղս Հայոց ծանօթ փոքր ի շատէ Արծրունեաց նախարարին ոստան կամ իշխանանիստ Հաղամակերտն է, հիմայ Պաշ գաւի. ուր շինեցաւ և ինչուան հիմայ պատուի ի Հայոց և ի Քաղդէացոց՝ ուխտատեղի եկեղեցի²: — Առաքելոյն նահատակութեան կերպն ալ եւայլ օրինակաւ կ'ըսեն կամ կարծեն. ոմանք՝ խաչուած, ոմանք՝ մորթեղերծ եղած, այսինքն ողջ ողջ մարմնոյն մորթը քերթեր հաներ են. զոր Առաքեալն՝ ընծայ տուաւ Քրիստոսի, կ'ըսէ զովասանելով՝ Ս. Օգոստինոս. ալ երկուքն ալ ստոյգ է, զի նախ մորթեղերծ ըրին ապա խաչեցին: Գանձասաց Խաչատուր վարդապետն երգէ.

1. Ոմանք կորբանուպոլիս գրած են:

2. Այս ամեն աւանդութիւններն ալ յարմարապէս միացընեն Յայամաւորը (ոմանք). «Բարթող. գնաց «Աղբակ, ուր մորթն հանաւ տիկ և ոչ մեռաւ. յետ «այնորիկ ի խաչ հանին, և ոչ այնու կատարեցաւ. և «ապա արք վեց՝ բըրով հարին գնա, և այնու կատարեւ «ցաւ». Վասիլեան յոյն Յայամաւորն կ'ըսէ յԱրարատ նահատակուած, նետահար ըլլալով:

« Բարդղղիմոս յԱղբակ ընթանայ
« Զմորթըն համեալ՝ ի խաչ վերաճայ »:

Ճառընտրաց վկայարանութեան մէջ
գրուի, թէ յետ չարչարանաց՝ արձակ
թողուած ըլլայ և աղօթելով զհոգին աւան-
դած: Նահատակութեան տեղին եղաւ իր
թաղմանն այլ. ուսկից՝ երեք կամ չորս դար
յետոյ. Ս. Մարութա առեր և փոխադրեր
է զմարմինն՝ իր Մարտիրոսաց քաղաքը,
այն է Նիքիկերտ (Միւֆարդին):

Օտարոտի իմն պատմեն արեւմտեայր,
թէ, մարմինն տապանով նետեր են ի ծով.
(ուսկից). և ալիք ծովուն ըջեր տարեր են
մինչեւ ի Լիպարեան կղզիս Սիկիլիոյ.
անտի՝ յԹ. դարու՝ փոխադրուեր է ի Բե-
նեւենդ, աստի այլ ի Հոռոմ, ուր պատուի
մեծ եկեղեցեալ:

Վկայագիրք մեր՝ Սանատրեկոյ թա-
գաւորութեան 29^ր տարին եկած գրեն

1. Գանուի և մեր Յայամաւորաց (ոչ ամենուն) մէջ
այլ, այս յիշատակ, և բաւական վայելուչ գրուած, (ի
14 նաւասարդն, Օգոստոս 26). զոր իբրեւ հետաքրքրա-
կան՝ դնեմք. « Որպէս սքանչելի է Աստուած ի Սուրբս
« իւր. յաջողակ ժամ է և ինձ վերադռել, որ պատմել
« նախ յօժարիմ զգարմանալի և զգարհորելի նշանա-
« գործութիւնս Ս. Առաքելոյն Բարդղղոմէոսի, ի զանա-
« զան քաղաքս և ի գաւառս, յայտնապէս զանուն Տիառն
« մարդկան քարոզեաց. և խաչեցաւ ի Հայք՝ վարեւելաւ
« Զաս ստորեղին ի տապանի քարեղէն՝ որք ի յախճանի
« իւրում անդ հաւատացեալք գտան, ի յՈւրբանուպօլիս.
« և քանզի սուրբ տապանն այն մշտահոս բժշկութիւնս

զԲարթող. ի Մեծ Հայս. շատ ստոյգ չէ
թուականն, բայց թուի Քրիստոսի 50-
60ին: Այդ որպէս և ըլլայ, մեծ և փառա-
ւոր է թէ իր անձին թէ մեր եկեղեցւոյ՝
Ս. Բարթողիմէոսի առաքելութիւնն, նահա-
տակութիւնն և երախտիքն, և արժանապէս
յարգանօք տօնուի ի մերայոցս, այլ և յօտար
ազգաց քրիստոնէից. և ինչպէս Ս. Թա-
ղէոսի նահատակութեան տեղն նախապա-
տիւ սրբեպիսկոպոսական աթոռ եղած է

« Բաշխէր, ընթանային ժողովուրդք բազումք՝ որք ի
« հիւանդութիւնս էին, և ազատէին ի արտմեցուցանող
« իւրեանց ախտիցն, և հաւատային ի Քրիստոս: Արդ,
« զայս տեսնելով բանասրկուին սպասաւորքն՝ մոլեգ-
« նէին ընդդէմ աստուածային տապանին այնմիկ. որ և
« առեալ ընկեցին զտապանն և զՍրբոյն մարմինն ի ծով
« անդր, հանդերձ այլ չորս եւս տապանօք սուրբ մար-
« տիրոսաց. որոց անուանքն են այսոցիկ Պապիանոս,
« Լուկիանոս, Գրիգորիոս և Ակակիոն. և բերեալ զտա-
« պանն՝ ծովուն՝ եկան ի կղզին որ կոչիւր Լիպարի,
« և անդ յարմարեցաւ. իսկ սուրբ մարտիրոսքն իբրեւ
« զհետ թագաւորի երթային՝ ուր և հաճեցաւ հանգչել
« մեծ Առաքեալն. և անդ զնա թողին, և առ ժամայն
« յետս դարձան՝ ուր և իւրաքանչիւր ուրուք բնակել
« հաճեցաւ աստուածային նախախնամութիւնն: Եւ Յայն-
« ժամ Աղաբոնի եպիսկոպոսի՝ (անշուշտ Բ Աղաթոն
« եպիսկոպոսն է Լիպարեայ, Զ դարու վերջին քառորդին,
« որով կ'իմացուի Ս. Բարթ. մարմնոյ աւանդեալ զալըս-
« տեան ժամանակն), որ գեպիսկոպոսարանն զուարթապէս
« ուղղէր, աստուածային Առաքեալն զինքն յիշեցուցանէր
« երեւմամբ. առ ժամայն փութացաւ ի տեղին. և իբրեւ
« ետես զմեծ և զահաւոր նշանն՝ սքանչացմամբ լցեալ
« և փոխանակ բարբառէր. Ուստի՝ քեզ այսչափ զուարթ
« հարստութիւնս եղեւ, ո՞վ Լիպարիս. բազում ստու-
« զապէս ցնծացար, և առաւելապէս փառաւորեցար.
« պարեմ՝ և խայտա՛. ընկալ իւրական ձեռօք, և կոչեա

Հայոց քահանայապետութեան, այսպէս և Ս. Բարթողիմէոսի, որ և իր անուամբ իսկ կոչուի, յԱղբազ (հիմայ Ալպաղ) գաւառի, թէ և առաջինին պէս շատ չի յիշուիր։ ԺԴ դարու սկիզբները (1321) Յովհաննէս ԻԲ պապն Հռովմայ՝ զիր զրած է առ Յա-կովբ, ժամանակին արքեպիսկոպոսն. մինչև ԺԶ դար յիշուին քանի մի եպիսկոպոսք ևս։ Իսկ եկեղեցիք յանուն Բարթող. ոչ միայն ի Հայս՝ այլ և յօտար աշխարհս

« առ նա, Բարի եկիր Տեառն Առքեալդ, Զայստիկ
« և այլս ոչ սակաւս եպիսկոպոսն առ նա ասացեալ, և
« զովեալ զԱռքեալն և զկղզին, հանգոյց զբանն, Եւ
« զի հարկ էր զաստուածային տապանն կացուցանել ի
« նշանաւոր տեղոջ, յորում և տաճար շինել հանդեր-
« ձեալ էր ի փառս ամենագով Առքեւոյն. եղեալ անդ
« զտապանն սուրբ, որ և առժամայն բազում և անչափ
« բժշկութիւնս արար ի հիւանդս և ախտաժէտս և ի
« զիւսհարս, հանապազօրս — Եւ յետ անցանելոյ բա-
« զում ժամանակաց՝ յաւուրս Թէոփիլոսի Թագաւորի,
« վասն բազում մեղաց մերոց՝ առեալ Հագարացիքն
« զամենայն կղզին Լիպարիու, զի ոչ մնաց մարդ ոչ մի.
« և իշխանն Պենեւենդոյ զիւսէր և լուեալ էր զսքան-
« չելիս Առքեւոյն. և վասն ջերմ հաւատոցն զոր եւայր
« առ սուրբն, առքեաց արս նաւօք ի քաղաքն Մալֆիան
« (Սմալֆի), և ետ բազում ինչս, և աղաչեաց զի երթեալ
« առցեն զմեծ զանձն անգլին. զոր և արարին։ Եւ իշխանս
« առ իրբեւ լուաւ՝ եթէ զայ տապանն հետ ի ծովն,
« առ զեպիսկոպոս տեղւոյն և զամենայն կղերիկոսն և
« զժողովուրդն. և զնացին ընդ առաջ մինչև ի քաղաքն
« Պինիմենդ. և եղ ի զեղեցիկ տեղոջ, Եւ առնէ միշտ
« ողջութիւն հաւատացելոց. ի փառս Քրիստոսի Աս-
« տուծոյ »։

1. Ի կէս ԺԶ դարու յիշուի Ս. Բարդողիմէոս եկեղեցի
Հայոց ի Զմիւռնիա։

շինուած են ի Հայոց. նշանաւորն, ոչ մեծութեամբ, այլ հնութեամբ՝ ճենովային է, 1308ին շինուած, Կիլիկիայէն գաղթող միանձանց ձեռքով, և եղած է զլիաւոր վանատանց Հայ Եղբարց Խտալիոյ. Սրբոյն նշխարքներէն այլ մաս մի ունենալով, հաւանօրէն հետեւինին բերած իրենց երկրէն. ինչուան հիմայ շէն է այս եկեղեցին, և շատ հռչակուած, Քրիստոսի Դաստառակն հօն պահուելուն համար մեծ յարգութեամբ¹։

1. Երիճագական և այլ աւելի նուաստ աւանդութիւն մի յիշէ Դուռնըֆոր փոսնկ երեւելի ճանապարհագիրն ԺԷ դարու. Հայոց՝ Յիսուսի Մանկութեան առասպել Աւետարանի մէջ զրուած. Թէ, օր մի Յիսուս Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի հետ յորսի գնացեր են ի Հայս, և կաքաններ որսացեր են, բայց տեղացիք վրայ հասնելով՝ ինքն փախչի, Առքեալքն բռնուին, Երկու Առքեւոց զուգութեան յիշատակն համար ի Հայս՝ յիշեցինք զայս։

Երկու եւս Առաքեալք նիմունք Եկեղեցւոյ Հայոց՝ Յուդա Յակովբեան եւ Սիմոն Կանանացի։ Քարոզութիւն այլոց Առաքելոց եւ Աշակերտաց ի Հայս։

ՄԵՐ ԵՐԿՈՒ զլխաւոր քարոզիչ Առաքեալքն և իրենց աշակերտքն, ինչպէս տեսանք, Հայոց աշխարհին արեւելեան և հարաւային կողմերը լուսաւորեւր են. այս յետին կողմս եկած են և այլ զոյգ մի Առաքելոց Քրիստոսի ձեռասուն սանուց, որք և ազգականք և եղբայրագիր Աստուածամարդոյն, Եղբայր Տեսաւ անուանեալք. որոց զլխաւորն է Յոշայն Յակովբեան, Ս. Աստուածամօր քեռորդին, և մի ի հեղինակաց Նոր Կտակարանի, այսինքն կաթողիկեայց վերջին (եօթներորդ) թուղթը գրողն. յորում՝ ինքնին ծանուցանէ որ եղբայր էր Փոքր Յակովբ կոչուած Առաքելոյն, վասն որոշելոյ ի Մեծէն՝ որ է եղբայրն Յովհաննու Աւետարանչի։ Այս Յուդա երկու տարբեր անուններով այլ ճանչցուի, Թադէ և Ղերէոս, որոց պատ-

ճառն ծանօթ չէ ինձ. միայն առջի յիշուած Աղղէներն այլ նորէն յիշելով՝ կարծիք մի գայ, թէ այդ անունն՝ որոյ համաձայն ասորերէն բառ մի զովորիւն նշանակէ, զուցէ իրենց իբրեւ զովելի պատուանուն մի տրուած ըլլայ։ Յուդայի և Յակովբայ միւս եղբայր մի էր Շմաւոն կամ Սիմոն, երկուքն այլ Երուսաղեմի եպիսկոպոսական աթոռը նստան, և փառաւորապէս նահատակուեցան։ Իսկ մեր լուսաւորութեան զործակիցն՝ իր համանուն նախաքարոզ Թադէոսի նման, նախ յԱսորիս և ի Միջագետս քարոզած է, և այն կողմերէն մտեր ի Հայս, ի մէջ Կորճայից նահանգին և Պարսկահայոց։ Մեր պատմիչք, Յայսմաւուրք և վկայագիրք միաբան և անտարակոյս կ'ըսեն, թէ, սա յիշեալ կողմերէն յառաջ գալով՝ եկեր է յԱղբազ գաւառ, և հօն հանդիպել է Բարթողիմէոս Առաքելոյ՝ յԱրտաշ կամ Արտաշատ (ոչ մեծ մայրաքաղաքն) կոչուած տեղ մի, և շատ ուրախացեր են իրարու հանդիպման. որոյ յիշատակի համար մօտիկ ըլլոյ մի վրայ խաչ մի քանդակեն ի վիմի, թուի թէ և արձանագրեն. տեղին կոչուի Օրեւաց խաչ, իբր թէ հօն օթեւմաներ դադրեր են օր մի կամ օրեր, և իբրեւ ուխտատեղի պատուած է։ Այս զիպուածը նշանակեն Յայսմաւուրք

ի չորս քաղոց ամսոյ (գեկտեմբերի 12) և պատահած է առաջին անգամ Բարթոլիմէոսի գալուն յԱղբազ, և ոչ ի նահատակութեան ժամանակին: — Յուդաբաժնուելով իրմէ եկեր է յՈրմի գլխաւոր քաղաք Պարսկահայոց, և անոր մօտերն ու համանուն ծովակին բոլորտիբը քարոզեր և լուսաւորեր է երկար տարիներ, շատ հալածանք կրելով. և եթէ աւելի հոռու այլ գնացեր է, բայց դարձեալ նոյն (Որմեայ) կողմերը գալով՝ հօն այլ նահատակուեր է. և այն տեղ մինչեւ հիմայ պատուի ի Հայոց և յԱսորոց կամ Քաղզէացոց: Հայք՝ մի իրենց չորս առաքելական եկեղեցւոյ հիմանց համարին զնա և պատուեն, որպէս և յիշեալ սեմականքն. և շատ օտար երեւի ոմանց կարծիքն, թէ՛ ի Ներիտու կոչուած տեղ մի նահատակուած ըլլայ, կամ ի Պերիտու Փիւնիկիոյ, որ է այժմու ծանօթ Պէրութն¹: Հայոց համարման մեծ նշան մ'այլ է Բարթոլիմէոսի հետ նշանակուած ըլլալն իր տօնն փերը.

1. Կողքերիս վաւերացիք՝ Երիտոն կամ Երիկտոն քաղաք կոչէ տեղը իր քերդուածոյ մէջ, բայց ի Հայաստան համարի. Et apud Armenos Erictone sub urbe sepultus: Illa sepultura mense novembris erat. Գրիգոր Անաւարդեցի իր Յայտնաւորաց մէջ օտարանուն տեղ մի յիշէ, ի Ռեպրիկէ, ի Բդեսիոն? Բայց յԱրտաս գաւառի:

16, և դեկտ. 12, կամ այս թուոց մօտ մի:

Չորրորդ հիմն մեր եկեղեցւոյ կոչուածն է դարձեալ մին յերկոտասան Առաքելոց, Սիմոն Կանանացի, քաղաքակից Բարթոլիմեայ, և որ Նախաճաշոյց մականուանի յաւետարանս: Եթէ ստոյգ են այլեւայլ թուղթք Արգարու. զոր և Խորենացի ի մէջ բերէ, (Բ, ԼԳ) զրա՞ծ առ թագաւորս և իշխանս սահմանակիցս Հայոց, սա նախ ի կողմանս Ասորեստանի և Բաբելոնի քարոզեր է, ապա ի Պարսս և ի Հայս: Խորենացի տարակուսի անձին կամ տեղւոյն վրայ. « ՉՍիմոնկե՛ որ Պարսիցն վիճակե՛ « ցաւ՝ ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել, « եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր կատա՛ « ընցաւ. քանզի պատմի յոմանց, Սիմոնի « ուրումն Առաքելոյ կատարիլ ի վերիտս « փորայ. և թէ նա իցէ ճշմարտիւ և թէ « էր աղագաւ գալուստ նորին անդր, ոչ « գիտեմ »: Խորենացւոյ յիշեալ տեղը կ'իմանան Կիմմերեան վասիոր կոչուածն, Սեւ ծովու եզերքն, ուր և թաղուած է՝ ըստ ոմանց՝ քարայրի մի մէջ: Վրաց պատմիչք այսպիսի անուն մի յիշեն (Պոստափոր) ի կողմանս Ալանաց, ուր քարոզեր է կ'ըսեն, Սիմոն. աւելի հաւանական է այլոց Նիկոփախ կամ Անարոփա կարծածն՝

ի սահմանս Ափխազաց և Եգեբաց, մօտ
 ի հին Սօխումգոյէ: Յիրաւի, շատ տարու-
 բերին կարծիք եկեղեցական պատմչաց՝
 Առաքելոց շրջագայութեան և վախճանած
 տեղեաց նկատմամբ. սակայն, գրեթէ ա-
 մենքն այլ ընդունին՝ որ Յուդա և Սիմոն՝
 յարեւելս քարոզած են. իսկ Հայք՝ ինչպէս
 առաջնոյն հանգրստեան տեղը ցուցնեն,
 նոյնպէս երկրորդին համար այլ կ'աւան-
 դեն՝ որ նահատակուած և թաղուած է ի
 Ռոշուրաւս կամ Ռոշտոշու քաղաքի՝ « ի
 « թիկանց Որմեայ » . — որ կողմէն նայե-
 լով: Որմեայ արեւելեան կողմն չի յար-
 մարիր, զի մօտ է իր ծովն, այլ թուի
 յարեւմտակողմն կամ ի հարաւ: — Կանա-
 նացւոյն յիշատակն ի Յայսմաւուրս դրուի
 ի 17 ապրիլի. իսկ Լատինք թէ ասոր և
 թէ Յուդայի յիշատակը՝ դնեն ի 28 հոկ-
 տեմբերի:

Յիշուի դարձեալ, Յուդա անուամբ և
 Շապրիոս կամ Շահրիոս, Շապիոս, մա-
 կանուամբ՝ Հայոց աւետարանիչ մ'այլ՝
 ի Յայսմաւուրս ոմանս և Միխայէլ պա-
 տրիարք ժամանակադրէն. նահատակու-
 թեան տեղն այլ՝ Խրար, ծանօթ և մեծ
 քաղաքն, Վանայ ծովուն արեւմտեան
 հիւսիսային եզերքը. յեթեմանասնից աշա-
 կերտաց Քրիստոսի համարին զսա յիշողքն.

քայց օտար ազգաց ծանօթ չէ. անունն
 կըրնայ շփոթել տուած ըլլալ, բայց նա-
 հատակութեան տեղն որոշուելով՝ միւս
 Յուդայէ և Թադէէ, ոչ է անհաւան՝ թէ
 որ և է անուամբ մէկն՝ վերոյիշելոց ատեն
 կամ քիչ վերջ՝ եկած և քարոզած ըլլայ
 այդ նշանաւոր քաղաքին կողմերը:

Արդ, Հայք՝ ինչպէս տեսանք, իրենց
 եկեղեցւոյ չորս առաջին հիմունք ճանչնան
 զԹադէոս, Բարքոդիմոս, Էռանունն Յուդա,
 (որ և Որդի Կրկովպայ կոչուի) և Սիմեոն
 Կանաւացի. երեքն Առաքեալք, միւսն հա-
 լասարեալ և առաջնութեամբն նախադաս:
 Ասոր և Բարթողիմեայ զովասան գանձա-
 սացն (Խաչատուր) երգին վերջին տան
 մէջ՝ առ Տիրամայրն ակնարկելով՝ յիշէ
 զասոնք, իրեն բարեխօսակից ընդունիլ՝
 ի պահպանութիւն Հայոց.

« Արքայունհի Դշխոյ անբծութեամբ,
 Հանճարասքանչ Հոգւոյն մաքրութեամբ,
 Ներշահունակ անբաժ միութեամբ.
 Ընդ քեզ առցես միջնորդ հաշտութեան
 Ըզթաղէոս պատուեալ Գեղարդեամբ,
 ԶԲարթողիմէոս զարմն ստուգութեամբ,
 Յուդա եղբայր Մեծին Յակոբայ,
 Եւ Շմաւոն՝ Բարի-նախանձ.

Հաղորդեալ վերին պարգեաց.
Ըստ չորս գետոց և չորս աթոռոց,
Նոյն և տարերց և չորից ծագաց:
Սորօք մաղթեա զՈրդին Բո զըթած՝
Խնամել զագգըս Հայաստանեայց.
Պահել զաթոռ սոցա պարագայց
Ի յաւիտեանս ժամանակաց »:

Ուրիշ քերդող մ'այլ (Ստեփանոս) յ'ԺԷ
դարու, համառօտ կ'ըսէ.

« Այս չորեքուժքը վիմօք հաստին
« Շինուածք մերոյ սուրբ հաւատքին »:

Ե.

Այլ Առաքեալք եւ Աշակերտք աւետա-
րանիչք Հայոց.

ԶԱՅ այս չորս գլխաւոր Առաքելոց
և Աշակերտաց՝ որք քարոզած են ի Հայս,
և իրենց հօն վախճանելուն համար՝ սե-
փական համարուին մեր երկրին, կան
ուրիշ իրենց ընկերք այլ, որ մեր երկրին
սահմանաց մօտեցեր և կոխեր են: Ասոնց
գլխաւորն է Առաքելոց գլխոյն հարա-

դասն՝ Ս. Անդրեաս. որ՝ թէպէտ օտար
և հեռու երկրի մէջ նահատակուած է՝
խաչուելով, այլ արեւմտեան Սիւրյ հիւ-
սիսակողմն եղած է իր քարոզութեանց
ասպարէզն: Գորոքեա Վսեմակուն՝ որ
Առաքելոց քարոզութեանց տեղուանքը հե-
տաքննութեամբ նշանակած է, կ'ըսէ Ան-
դրէի համար. « Ընդ ամենայն ծովեզրն
« Բիւթանացւոց և Պոնտացւոց և Թրա-
« կացւոց և Սկիւթաց... յետոյ գնաց ի
« Սերաստացւոց քաղաք մեծ, ուր բնակ
« Արսարացոց և Փասիս գետ, ուր և
« ներքսագոյն Եթովպացւոց բնակեն »:
Ուրիշ եկեղեցական պատմիչք այլ վկա-
յեն, որպէս և մերայինք. այլ աւելի եւս
Վրացիք, որոց երկիրն աւելի մօտ է անոր
քարոզած տեղերուն: Բայց ոչ միայն
անոնց այցելութիւն ըրած է, այլ և մեր
Թագաւորաց տիրած և Հայոց 15 աշխար-
հաց թուակից՝ Տայոց և Գուգարաց. ուր
և մինչեւ հիմայ իբրեւ իրմէ տրուած յի-
շատակ մի՝ պատուի ի Գեղաթի Վանս
Ս. Աստուածածնի հրաշագործ պատկերն.
Նոյնպէս և ի Կդարձք գաւառ եկած է.
ուրիշ գաւառներէ եւս անցնելով՝ ելեր
գնացեր է յԵրուսաղէմ, և նորէն դարձեր,
Կուր գետոյ աղբերավայր Կոյ (հիմայ
Կեօյէ) գաւառը մտեր, և անտի Կովկասի

լեռները կտրելով անցեր՝ բարբարոս ժողովրդոց քարոզներ է. և վերադառնալով հուսկ յետոյ՝ Յունաց մէջ՝ յԱքայիա պըսակուներ է ի խաչի և խաչը ներբողելով:

Ս. Թէոդորոսի Ամասիացւոց վկայաբանութեան մէջ, որ Խորենացւոյ գրչէն ելած ըսինք, կ'ըսուի, թէ յԱմասիա այլ քարոզներ և իր տեղ փոխուի անուամբ մէկն եպիսկոպոս զրեր է. ասկից ի Սինոպ անցնելով՝ այս տեղ այլ, ըստ Դորոթէոսի, եպիսկոպոս կարգեր է զՓիլոյոյոս, մի յԵօթանասնիցն, աշակերտ Պողոսի Առաքելոյ, որ և ողջունէ զսա ի Թղթին առ Հոովմայեցիս (ԺԶ, 15):

Ոչ շատ հեռի այս կողմերէն՝ համարին շատ Ս. Հարք՝ եկած նա և զԱռաքելապետն Պետրոս, մինչեւ ի Սինոպ, և քարոզած այն ամեն աշխարհաց և ազգաց՝ առ որս զրէ իր Ս. Կաթողիկեայ Թուղթը, իրբեւ իրեն ծանօթից. «Որ ի սփիւռս Պոնտացոց, «Գաղատացոց և Կապպոպոլիսացոց և «Ասիացոց և Բիւրսանացոց»: Առաքելական անուանեալ Կանոնաց վերջն այլ գրուած է. «Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայու- «թեան յԱռաքելոցն, Անտիոք և ամենայն «Սիւրիա և Կիւլիկիա և Գաղատիա մինչեւ «ցՊոնտոս, ի Սիւսիակէ վիմէ. զի նա եղ «կանոնս եկեղեցւոյ», և այլն: Ըստ այսմ

ընկալեալ՝ հաւանութեան՝ եթէ Գլուխն Առաքելոց չէ մտած ի բուն ի Մեծ Հայս, այլ մտեր և շրջեր է ի Փոքրն, ուր ոչ սակաւ էին այն ատեն եւս մերազգիք:

Չեմք յիշեր իրեն համապատիւ գլխաւոր կոչուած՝ հեթանոսաց համատարած հայրն և Առաքեալն Պողոս, որոյ անգին Թուղթըն և Գործըն Առաքելոց՝ վկայեն իր քարոզութեանց անսահման սահմաններուն: Չմոռնանք և զՍիրոյն աշակերտ՝ զՅովհաննէս, որ թէ և երկար տարիներ դադրեր է յԵփեսոս, այլ վկայուի մինչեւ ի Պարթեւս գնացած և քարոզած ըլլալն, և նոյն իսկ իր սիրակաթ Կաթողիկեայ Ս. Թուղթն՝ աւանդուի յոմանց հին եկեղեցագրաց՝ թէ ի սկզբան, կոչուէր Թոռոյ Պարթեւաց: Եթէ գնացեր է նա ի Պարթեւս, բնական և սովորական անցողաբձի ճամբայ մի չէր և Հայաստան:

Առաքելոց վիճակաւ ընտրուած Առաքեալն Մատարիս այլ, ըստ վկայութեան Հարց ոմանց, և ըստ պատմչաց վրաց՝ և իր աշակերտաց մէկն, Ս. Եռտիրիոս, Ասիոյ շատ կողմեր քարոզեր է և յետոյ ի Մելիտինէ Փոքր Հայոց նահատակուեր է. անցեր է ընդ Կապպադոկիա, Կողքիս, Ճանէթ, ի գետահովիտ Ճորոխի, որ է Ըսել մինչեւ ի սահմանս Հայոց: Ս. Հե-

ընդմիջու կ'ըսէ (ի Յանկի Եկեղեցական մատենագրաց), թէ եկեր է նա ի միւս Երովպիա, ուր վիժեն Ապսարոս և Հիւսիս գետը¹ (որ համարուին Ճորոխի մէկ ճիւղն և Սիւրմէնէի գետն), և ասոնք խաղտեաց երկրում կու վխտան, որ մասամբ կամ բոլորովին կոչուէր և Հայախաղտիք:

Փոքր Հայոց կողմերը լուսաւորողաց մէկն այլ համարուի հարիւրապետն այն՝ որ զինուորական խիզախմամբ տիգախոց ըրաւ՝ մեր այն ինչ հողին աւանդած Փրկիչը. այն է Լոնգիկոս կամ Դոնկիսոս, և Քրիստոսի կողին հետ իր հոգւոյն աչքը բացաւ, և աշակերտաց կարգն անցաւ. կեսարիոյ մայրաքաղաքին մէջ նահատակուած ճանչցուի:

Յետ այսքան աւետարանչաց ճշմարտութեան ի Հայս, յիշենք և զնա՝ որ կերպով մի առաջինն եղաւ, զԹադէոս և Բարթողիմէոս յորդորմամբ հօն ղրկելով. այն է Առաքեալն Թովմաս. առ որ, ինքն Տէրն մեր գերագոյն կերպով բացաւ իր կողը, և անոր յանդիմանութեամբ պատուիրածը « Մի՛ լինիր անհաւատ, այլ հաւատա՜ « ցեալ », արդեամբք այլ կատարեց, թէ մեզ համար այդ առաքելակիցները ղրկելով,

1. In altera Ethiopia ubi et irruptio Apsari et Hyssi.

և թէ ինքնին քարոզութեամբք մինչեւ ի Հնդկաստան, ուր և նահատակեցաւ. բայց նախ իրեն վիճակ ընկաւ կամ ընտրեց՝ Պարթեաաց երկիրը, ըստ Եւսեբիոսի (Գ. Ա). իսկ Որոզինէս՝ կ'որոշէ, զԱրեւմտեան Պարթեա ըսելով, Տիգրիսի և Եփրատայ միջոց, յորում են և Հայք. թէ և ինքն մտած չըլլայ ի Հայս, բայց Հայք զինքն այլ յարգեն վերոյիշելոց հետ, և յանուն նորա աւանդեն Բարթողիմէոսի շինած Գողթան Վանանդայ եկեղեցին, որ և մեծ ուխտատեղեաց մէկն եղած է, և պատուաւոր եպիսկոպոսական աթոռ. իր նշխարաց մեծ մասն մի եւս բերուած է ի Միջագետաց՝ ի գաւառն Ռըշտունեաց, Վանայ ծովուն եզերքն:

Վերոյիշեալ Առաքելական կանոնաց վիճակագրութիւնն՝ որքան և վաւերական չհամարուի, այլ հաւանականութեամբն և հնութեամբ պատուի, զՀայս՝ ուրիշ քանի մի աշխարհաց հետ Թադէոսի վիճակ գրէ, իսկ Բարթողիմէոսի և Յուդայի և Ադգէի՝ արեւելեան և հարաւային աշխարհները. այսպէս ըսելով (ըստ Չեռագրաց). « Ուսհա « և որ շուրջ զնովաւ քաղաքը, Մծրին, « և Արարիա և սահմանակալը Միջագե- « տաց և Հայք և ամենայն Հիւսիսի և « որ շուրջ զնորօք, ի Թադէոսէ Առաքե-

+ « Լոյ՝ որ է մի յ' 72 Առաքելոցն, ընկալաւ
 « (զձեռնադրութիւն)։... Պարսք և Մարք
 « և Պարթեւք և ամենայն խուժաստան,
 « և ամենայն որ շուրջ զնովաւ, և Բա-
 « բելոն և Գիւղք (Գեւք)՝ մինչեւ ի սահ-
 « մանս Հնդկաց և մինչև ցԳոգ և Մագոգ,
 « և զայլ աշխարհն որ շուրջ զկողմամբս
 « և ամենայն Ասորեստան, ի սուրբ յԱ-
 « ռաքելոցս յայս, ի Բարթողովմէոսէ և
 « Յուդայէ և յԱգգէ կերպասագործէ »:

Այսքան յիշատակութիւններ քրիստո-
 նէութիւնը քարոզող Առաքելոց և Աշակեր-
 տաց ի Հայս՝ շատ համարելով, անկարելի
 է (թէ և ամենքն այլ անհակառակ ստոյգ
 չըլլան) չխորհրդածել և չզարմանալ.
 նախ, այդ ի սկզբան ռամիկ և տգէտ
 մարդկան՝ այդքան եռանդեամբ և սրբազան
 յանդրգնութեամբ՝ այնքան շատ և հեռաւոր
 և կէս անծանօթ աշխարհներ և քաղաքներ
 մտնել տարածուիլ. և չլսուած լեզուներ
 լսել հասկանալ և հասկցընել, և այնքան
 ազգեր (եթէ քիչ, եթէ շատ թուով) բոլո-
 բովին նոր և աննման և լուրջ անպաճոյճ
 կրօնքի մի հաւատացընել. յորում (ինչպէս
 սովորաբար կ'ըսուի), յայտնի երեւի մատն
 Աստուծոյ, և կատարումն Քրիստոսի խոստ-
 ման, թէ՛ « Առջիք զօրութիւն ի բարձանց », և

այսինքն, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը, որպէս
 և առին ի վերնատանն, զգալի հրաձեւ
 լեզուօք. և վերջին պատուիրանին, որ և
 վերջին խօսք՝ յերկրիս վրայ՝ անմիջապէս
 յերկինս վերանալու վայրկենին, « Գնա-
 « ցէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամե-
 « նայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսա (և
 « այլն), և ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ
 « զամենայն աւուրս, մինչև ի կատարած
 « աշխարհի »: Խօսք՝ անձնաւոր ճշմար-
 տութեան, հրաշալի՝ ճշմարտութեամբ կա-
 տարուած և շարունակուած և շարունակելի.
 զի ինքն Քրիստոս կնքեց, « մինչև ի կա-
 « տարած աշխարհի »: Որչափ այլ մեր
 նպատակն էր սոսկ պատմական եղածը
 յիշել, անկարելի էր գրչի տակ զարմանաց
 բռնութիւնը ճնշել. թող ընթերցողը ամ-
 փոփեն կամ ընդարձակեն զարմանքը. այն
 զարմանքը՝ զոր հազար տարի յառաջ քան
 զմարդեկութիւն Քրիստոսի՝ հնչեցուցեր էր
 Դաւիթ՝ մարգարէական քնարովը. « Ընդ
 « ամենայն երկիր՝ ել բարբառ նոցա, և
 « մինչև ի ծագս աշխարհի են խօսք նոցա
 « (Առաքելոց) »:

Երկրորդ խորհրդածութիւն մ'այլ նոյն-
 պէս մեզ դժուար է արգելուլ, զի և յատուկ
 է մեզ ազգայնոցս. և է, այսքան Առա-
 քելոց՝ գրեթէ կէսին՝ և Աշակերտաց այլ

ումանց, գալ մտնել քարոզել ի հայրենիս
մեր և ի սահմանակից աշխարհս: Կոստան-
դին Ա. կաթողիկոս՝ առ Հեթում թագաւոր
գրած թղթին մէջ (1247ին), շեշտելով մի
մի յիշեցընէ, թէ՝ « Հինգ Առաքեալք ի
« յերկոտասանիցն և երեք յեօթանաս-
« նիցն՝ ի Հայք կան »:

Ասոր համար ոչ պարզապէս պէտք է
պատկառանք, այլ և խոնարհութեամբ և
երախտագիտութեամբ գոհութիւն և փառք
մատուցանել Աստուծոյ. որ՝ ինչպէս իր
նախախնամութիւնն՝ ի սկզբան մարդկու-
թեան երեւցուց մեր երկրին վրայ, այսպէս
և ի վերանորոգման հոգեւոր մարդուն՝
ըրիստոնէութեամբ, այսքան առատապէս
աւետարանի լուսոյ ճառագայթները սփռեց
հօն, և շուտով, և շատ դարերով յառաջ
քան այժմու եւրոպացի լուսաւոր կոչուած
երկրի և ազգաց վրայ: — Այս բանս
կ'առաջնորդէ երրորդ խորհրդածութեան
մի. այս ինքն, եթէ այդքան քարոզու-
թիւնք եղան ի Հայս ի սկզբան ըրիստո-
նէութեան, ինչո՞ւ Հայոց լուսաւորութեան
իբր հեղինակ զՍ. Գրիգոր ճանչնանք,
գրեթէ երեք դար յետ Քրիստոսի: Ինչ
եղաւ ի Հայս՝ այնքան վառ ի վառ առա-
քելական ճրագներու Լոյսն. ինչ եղաւ
Հուրն այն՝ զոր եկաւ Քրիստոս արկանել

յերկիր, և արկ յերկիրս Հայոց, ի ձեռն
իր Առաքելոցն և Աշակերտաց: — Հարկ
է ցաւօք խոստովանիլ, որ՝ թշնամին լուսոյ,
մոլորութիւնք, հնաւանդ սովորութիւնք,
հալածանք ի կոտորաշտ թագաւորաց ազգիս
և ի Հռովմայեցւոց, (երբեմն թշնամեաց և
երբեմն բարեկամաց Հայոց), այնպէս ըրին,
Աստուծոյ թոյլտուութեամբ, ինչպէս ուրիշ
աշխարհաց մէջ. սակայն ինչպէս այն տե-
ղուանք՝ եթէ խափանեցաւ՝ այլ ոչ մա-
րեցաւ Հուրն և Լոյսն Քրիստոսի, անհնար
էր՝ (ստիպուիմք ըսելու) թէ մարեր և
ի Հայս. և ահա, ինչպէս պիտի յիշենք
քիչ յետոյ, ոչ միայն երբեմն երբեմն
երեւեցան նշոյլք լուսոյն և ջերմութիւն
հրոյն ի սուրբ նահատակս՝ Մեծ և Փոքր
Հայոց, և անոնց ազգային եպիսկոպոսք
այլ յայտնուեցան, այլ նոյն ծածկեալ
և առկայծեալ բայց արծարծեալ պըլ-
պլուկք լուսոյն՝ փայլեցան մինչև Գրիգորի
օրերն, յառաջ և յետ Լուսաւորութեան
նորա, և՛ յարեւմտեան և՛ յարեւելեան
Հայս: Ոչ ըրիստոնէութիւնն է պակսեր
(թէ և նուազեր), այլ անոր յայտնութիւնն
առ մեզ. պարզաբար ըսելով, պատմու-
թիւնն: Եթէ հայ լեզուն իր գիրն այլ
ունենար այն ատեն, կամ յունարէնն աւելի
ծաւալած ըլլար ի Հայս. և մանաւանդ

այնքան հալածանք և աւերանք չըլլային ի Սասանեանց և անոնց համամիտ ուրացող ազգայնոց, շատ յուսալի էր որ պիտի գտուէին գեղեցիկ վկայաբանութիւնք՝ գեղեցկագոյն վկայից Հայոց: Գուցէ ժամանակաւ ինչ ինչ յայտնուի. չի յուսահատինք. այլ միտիթարուինք հիմայ քիչ շատ մեզի հասած ծանօթութեամբք:

Յետ այսմ ամենայնի, չորրորդ խորհրդածութիւն մի եւս զրդէ զմիտս. թէ, միանգամայն աչքէ անցընելով ինչ որ տեսանք Առաքելոց գալըստեամբ և քարոզութեամբ ի Հայս, կըրնայ մեր եկեղեցին այլ Առաքելական կոչուիլ: Այս բառս կամ իմաստն՝ կըրնայ աւելի կամ պակաս ընդարձակ իմացուիլ. ո՞ր չափն Հայոց եկեղեցւոյս պատշաճի: — Թողումք վճռել աստուածաբանից: Շատանամք առ այժմ Առաքելաչնորհ ճանչնալով զայն, անգամ մի եւս խոստովանիլ, թէ, « Ոչ այսպէս « արար ամենայն ազգաց » Տէր », և ջերմ շնորհակալութեամբ երկըրպագել Քրիստոսի:

Զ.

Հետք քրիստոնէութեան ի Հայս, յ'Բ եւ յ'Գ դարս. — Ոսկեանք եւ Սուքիասանք եւ Սյրարատեան վկայք:

Քրեթէ անտարակոյս է՝ որ Աշակերտը Հայոց քարոզիչ Առաքելոց, մինչեւ ի վերջ Ա դարուն Քրիստոսի՝ շարունակէին զնոյն քարոզութիւն կամ զհովուութիւն բանաւոր հօտին Քրիստոսի: Որոշակի՝ Խուժիկ Բաբելասայ համար ըստած է՝ թէ մինչեւ ի սկիզբն Բ դարու ապրեր է. բայց դեռ Ա դարու մէջ և նոյն իսկ Առաքելոց ատեն, մէկ քանի փառաւոր յիշատակք քրիստոնէութեան և նահատակութեանց կան ի Հայս, զոր և տօնիւ հռչակէ եկեղեցի մեր տարուէ տարի, թէ և ղիպուածոց ամեն պարագաներն բացայայտ չըլլան: Ասոնց գլխաւորք են, (աշխարհական բարեկենդանութեան եղանակին տօնուած և) վայելուչ քանի մի տուն շարականօք երգարանեալ Սուրբ վկայքն Ոսկեանք և Սուքիասանք: — Առաջինքն, ըստ պատմութեան ճառընտրաց և Յայսմաւուրաց մերոց (որոց աղբերքն

յունարէն եղած են), ի կայսերաց Հռովմայ
դեսպանք եկեր էին ի Հայս, հինգ անձինք.
գլխաւորն կոչուէր Խրիստի, որ յունարէն
բառին նշանակութեամբ Ոսկի կոչուի հա-
յերէն. բայց կարելի է համանշանակ լատին
անունն ըլլար Արեւիտա: Յայսմաւորաց
մին՝ Խոսիկ գրէ անունը, և այր Գռնիկ,
Թուի Թէ Կրէք՝ յոյն անունը այնպէս լսեր
է՝: Ասոնք կու հանդիպին Թադէոսի աշա-
կերտաց, և անոնց օտարոտի հագուստը
տեսնելով՝ կասկածին և սկսին հարցընել
ո՞վ և ուստի՞ են. և լսելով ի Թադէոսէ
ստուգապէս՝ ով ըլլալն և Քրիստոսի վար-
դապետութիւնը, երկբայելով՝ նշան մի
կ'ուզեն. և մօտի լերան վրայ տեսնելով
եղջերունք, կ'ըսեն՝ որ կանչէ զանոնք
կամ մէկ հատը. Թադէոս կանչէ, կու գան.
մէկը մորթեն և ուտեն. Թադէոս՝ մորթը
ոսկերաց վրայ ձգելով կ'ողջնցընէ և խաւրէ
ընկերացը: Եթէ ոչ այսպիսի հրաշքով մի՞
սակայն Առաքելոյն որ և է քարոզութեամբը
կու հաւատան ի Քրիստոս և մկրտուին.
Խրիստի ձեռնադրուի քահանայ. ապա,

1. Մեր հին հեղինակ վկայաբանութեան Սուրբառանց՝
կ'ըսէ, Տատիանոս անուամբ մէկու մի գրուածքն առած,
որ Յուստինիանոսի ժամանակն է եղեր, ի կողմանց
Յունահայոց, որ Թուի Գ. Հայր. Ուրիշ օրինակ մի փո-
խանակ Յուստինիանոսի կայսեր գրէ, Վաղանդիստոս որ
աւելի յարմար էր ըլլալ Վաղանդիստոս, ի կէս Գ. դարու:

ժողովանակ զիրենք դեսպան խաւրողաց
դառնալու, կ'երթան յարքունիս մեր Ար-
տաշէս Բ.ին. և յետ դեսպանութիւնը կա-
տարելու, քրիստոնէութիւն այլ քարոզեն:

Արտաշէս՝ կամ անոնց կայսեր կողմանէ
գալուն պատկառելով, կամ իր անուշ բնա-
ւորութեամբը՝ հանդարտօրէն լսէ. բայց,
հիմայ զայդ քննելու ատեն չունիմ, պա-
տերազմի երթալու վրայ եմ, կ'ըսէ. անոնք
այլ Սաթինիկ Թագուհոյ քարոզեն: Ասոր
քով գտուին իր Աւանաց ազգէն եկած
պաշտօնեայք յարքունիս, յորոց 19 ան-
ձինք կ'աշակերտին Ոսկեանց. գլխաւորնին
Բանարդաս կամ Բարարդար կոչուած է.
որ յետ մկրտութեան կոչուի Սուրբառ,
յորմէ և ընկերքն Սուրբառանք: Թագուհի-
որդիքն՝ եռանդուն երիտասարդը՝ և իրենց
հեթանոսական առասպելեաց սիրողը, մա-
նաւանդ երկուքն՝ որ և դիմորոշ յողիւ
կոչուին Վրոյն և Վնոյն, (և անշուշտ
առաջինն է մեր հին բանաստեղծն Վրոյր
կոչուած առ Խորենացոյ), կու հաւածեն
զՈսկեանս: Ասոնք երթալով՝ ինչուան
հիմայ ծանօթ և ուխտական տեղ՝ Բա-
գրեւանդ գաւառի սահմանները՝ Արածանի
(Եփրատայ ճիւղին) աղբերականց մօտերը,
երկար ատեն (ըստ ոմանց 43 տարի)
ձգնաւորական կեանք կ'անցընեն: Իսկ

Սուրբխասանը նեղուելով արքայորդուց յորդորանքէն՝ կու թողուն արքունիքը և զան Ոսկեանց քով, և հօն մկրտուին, « յակունս « Եփրատայ, ի ծաղկազարդ վայելչու « թիւնս », ըստ Շարահանի մերոյ. որոց անուանքն յունարէն յիշուին՝ անշուշտ փոփոխելով, ինչպէս իրենց գլխաւորին՝ Սուրխասայ¹: Ատեն մի կենալով Ոսկեանց մօտ, յետոյ կ'երթան դէպ յարեւմուտը, իրենց գլխաւորին անուամբ Սալաւառ լերին ստորոտը, որ հիմայ յայլազգեաց կոչի Քեօսէ տաղ. տեղն՝ ջրոց առատութեան համար կոչուէր Զրարաշիս կամ Զրարաշի. զի կ'աւանդուի թէ Ս. վկայքն երկար տարիներ (44-6) այն կողմեր կենան քաւայրներու մէջ՝ միայն խոտ ճարակելով, և կամ ասոր համար իբրեւ վայրի այծերու նմանելով՝ Քօշք կ'անուանին, կամ կիսամերկ մարմինն այծուց մազերու նման ծածկուելուն համար:

Անհանդարտ թագւորորդիքն կու զան նորէն նեղեն զՈսկեանս. և յորդորեն իրենց

1. Եւ են ըստ ձեռագրաց, երկրորդ գլխաւորն՝ Կուտարտիոս, Պօղիոքոս, Ղուկիանոս, Իդիստ, Սիւքերոն, այս երկու անուանքն ի մի խառնած՝ ոմանք զրեն Գիոքսիքերոն, Մեմնաս կամ Մեմիանոս, կամ Մնաս, Փոկաս, Սերգիս կամ Ներգինոս, Դեմետր կամ Դոմետ, Աղրիանոս, Յովսիմոս կամ Զուսիմոս, Բիկտոր, Թաւելոս կամ Թալէոս կամ Թալիսոս, Յորդանէս, Անատաթէոս, Թէոդիոս կամ Թէոդնիտոս, Յակովբոս, Թէոդոսիոս:

ազգայինները՝ թողու լեռները և դառնալու յարքունիս. և երբ ասոնք « անպարտելի « մնացին ի հրապուրանաց որդւոյ թա « զաւորին », ըստ Շարահանի, արքայորդիքն այլ սրակոտոր կ'ընեն զՈսկեանս, և չհամարձակելով Սուրխասանց այլ դաշիլ՝ դառնան իրենց տեղ: Ոսկեանց նահատակութիւնն ի 19 սեպտեմբերի նշանակուած է: — Երկու կամ երեք տարի վերջը կ'ըլլայ իրենց աշկերտաց նահատակութիւնն, այս կերպով: Իրենց երկրէն ելած ատեն, կ'ըսուի, թէ՝ Աւանաց թագաւորն կոչուէր Շարառհ, որոյ յաջորդն Գիգիանոս կամ Դադիանոս՝ յիշելով զԲահաղրաս և ընկերները, շատ հարցուփորձ կ'ընէ, զիտնալու թէ ո՞ւր գացեր, ի՞նչ եղեր են. պաշտօնէից մէկն՝ որ Սկոնք կոչուի (միթէ Ոսկեհեր?), կ'իմացնէ՝ ի Հայաստան երթալին՝ իրենց խնամի Սաթինկան քով. Գիգիան՝ խաւրէ Բառլահա անուամբ մէկը (որոյ անունն Դրախտ Աստուծոյ թարգմանուի, կ'ըսէ պատմիչն. ի՞նչ լեզուէ), որ յետ շատ որոնելու զանէ Սուրբերը, գտնէ անոնց մէկ քանին՝ նոր աշկերտներով. հարցնէ տեղեկանայ, որ անոնց գլխաւորն Բահաղրաս ողջ է հօն, այլ երկար ճգնաւորական վարուքն՝ այլակերպեալ անշրթացեալ: Կ'իմանայ անոնց կրօնքը և

կեանքը. շատ յորդորէ որ դանձան իրենց հայրենիքը և հանգիստ ապրին. և երբ անոնք հաստատուն մնան քրիստոնէութեան հաւատոց վրայ, բարկանալով՝ կզակնին սղմել տայ տանջանարանով. և յետ այլ և այլ չարչարանաց՝ սրակոտոր ընել, և մարմիննին այրել տայ, կամ, ըստ ոմանց՝ չորս չորս ցիցերու կապելով ողջ ողջ այրել: Այս 19 վկայից հետ կան եղեր երկուք այլ՝ պատանիք, ի հարկէ նոր աշակերտք, որք վախնալով փախչին և պահուածին. և յետ կատարման նահատակացն՝ կ'ելնեն ժողվեն անոնց ոսկորները, քարերով ծածկեն, և անուննին այլ գրեն: — Զուտ անընդունելի աւանդութիւն մի՝ կ'ըսէ, թէ հրաշալի տեսեամբ պատուէր կ'ըլլայ Կոստանդիանոս կայսեր, որ կու գայ գտնէ անոնց նշխարները և պատուով թաղէ ի վկայարանի. և այս՝ կ'ըլլայ իրենց նահատակութենէն 230 տարի վերջը: Եթէ Կոստանդիանոսի ի Քրիստոս հաւատալէն 230 տարի առաջ երթըցուի՝ Քրիստոսի 80 թուականին մօտ կ'ըլլայ:

Ստուգագոյն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով յայտնուիլն՝ թէ՛ ասոնց նշխարաց և թէ՛ Ոսկեանց, և երկուքին տեղն այլ վկայարաններ շինուիլն: Սուրխասանց տեղւոյն առաջին վանահայր դնէ Լուսաւորիչն՝

Արսաւ անուամբ մէկը, ըստ ոմանց Սեւա, որ գուցէ մականունն ըլլայ: Կ'աւանդէ Պատմութիւնն, թէ Սուրբն նահատակութեան ատեն խնդրեցին յԱստուծոյ՝ որ այն տեղ առողջարար աղբիւր բղխէ, կամ եղած աղբերքն առողջարար ըլլան, և այնպէս եղան. իրենց ոռոգած կամ թրջած գետինն այլ պէս պէս պայծառ գոյներով հողեր յերեւան հանեց, որ սովորական հանքային կաւոց և ջրոց պէս և այլ աւելի բժշկարար էին, մանաւանդ բորոտներու: Այս աւանդութեանս համեմատ կ'երգէ մեր եկեղեցին անուշիկ շարական մի՝ ի տօնի Սրբոցն, Աւետարանի մէջ յիշուած Պրոքատիկէ աւագանին նմանցընելով այս Սուկաւայ ջրերը. « Աստանօր նորոգեցաւ մեզ « աւագանն Սելովմայ, ի բանալ զաչս « սրտից, առ ի մերժել զախտս հոգւոց և « մարմնոց »: — Այս տեղեացս մօտ իբր Գդարու սկզբան՝ վաղարշ թագաւոր Հայոց իր անուամբ քաղաք մի շինեց, որոյ վիճակն հիմայ կոչուի Արաշկերտ, և որոյ մօտ շինուեցաւ մեր եկեղեցեաց և վանուրէից երեւելեաց մին, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէսն (իւշ քիլիսէ ըստ այլազգեաց), և գուցէ ամենէն մեծագոյնն, Հերակլ կայսեր հարուստ և հզօր ձեռաց օգնութեամբ. եպիսկոպոսարանն այլ մին ի գլխաւորաց եղաւ:

ի բայց թողլով եղանց և եղջերուաց հնազանդութեամբ մորթուիլն և յառնելն, և մանաւանդ Կոստանդիանոսի գալն Սուրբիասանց նշխարները գտնելու, անտաւակուսելի է Ոսկեանց և Սուրբիասանց իրականութիւնն. զոր ոչ միայն շատ Սրբոց նման մեր Յայսմաւուրը պատմեն, այլ Յայսմաւուրաց աղբիւր եղած վկայաբանութիւնը ևս. որոց մին թուի Խորենացւոյ զրէչն ելած, որ իր Հայոց պատմութեան մէջ չի յիշեր այս Սուրբերս, և Թադէոսի և Սանդըխտոյ նշանաւոր դէպքին հազիւ թէ ակնարկէ, իրմէ առաջ զրոգներ եղած ըլլալուն համար, և անշուշտ ինքն է Սուրբիասանց և Ոսկեանց վկայաբանութիւններն պատճին զրոգն, եթէ՝ որպէս հաւանիմ, անոր յիշած աղբիւրն է հռչակաւորն Տատիաւոս, ոչ Յուստինիանոս կայսեր ատեն, (որ շատ յետոյ է քան զինքն, և անոր ատեն այս անուամբ մէկ մի չի ճանչցուիր), այլ Ս. Յուստինոս վկային († 167), որոյ աշկերտեցաւ Տատիանոս, ազգաւ ասորի կամ միջագետացի, հեթանոս ծնունդեամբ, ապա քրիստոնեայ և յետոյ ազանդաւոր. մինչ յառաջ ընդդէմ Հելլենաց և Հրէից մոլորութեանց զրէր, և կան մնան այդ զրուածներն, և քանի մի ուրիշ այլ. բայց Գ. և Դ. դարուց Հարք և Եւսեբիոս՝

վկայեն, որ շատ կամ անբաւ բան զրած էր. ասոր համաձայնի և Խորենացին՝ իր Ոսկեանց « Բան և ասութիւն ճշմարիտ՝ « Սրբոց Ոսկեանց քահանայից »; վերնազրաւ վկայաբանութեան մէջ. թէ՛ « Այր « մի ընթերցասէր Տատիաւոս անուն...¹, « բազում ինչ պատմեաց մեզ նա ի յու « նական մատենից, որոյ զրեալն անթիւ « շատաբանութեամբ զրոյցը՝ և այժմ ի « միջի մերում գտանի. զոր իմ իսկ բա « զում անգամ ընթերցեալ գտի », և այլն: Այս նշանաւոր անձին վախճանն յայտնի չէ, բայց համարուի Բ. դարու կիսէն ետեւ. որով՝ անտարակոյս կ'ըլլայ Սուրբիասանց անկէ առաջ նահատակուիլն, զոր պահանջեն և դէպք պատմութեանն, թէ և ոմանք շատ յետաձգեն զայն. ինչպէս Յովհ. կաթողիկոս Պատմիչն՝ ինչուան ի Խոսրով Ա. թագաւոր մեր. գուցէ Ոսկեանց ճգնութեան 43 տարւոյն վրայ աւելցուցեր են Սուրբիասանց 46 տարին եւս, որով Բ. դարու կիսէն այլ վերջ կ'ըլլայ իրենց նահատակութիւնն: Հաւանական է յետ մահուան Բ. Արտաշիսի եղած ըլլալ նահատակութեան

1. Այս անգ մեր հին ճատընտրի օրինակոյն զրած է. « յաւուրս Յուստինիանոսի կայսեր », փոխանակ զրեւու Յուստինոսի իմաստասիրի կամ վկայի. իսկ այս խօսքս կ'ըրնայ առած ըլլալ Խորենացին՝ յԵւսեբիոսէ:

Սուրբիասանց, իսկ նա մեռած է ի սկիզբն
կայսրութեան Ազրիանոսի (116-28):

Տատիանոսի յիշատակին յարմար հա-
մարիմ կըցել՝ իրեն շատ մասամբ համանը-
ման մէկուն մի եւս, թէ ժամանակաւ թէ
ազգաւ (ասորի), թէ անհաստատ և աղան-
ղաւոր կրօնքով, թէ գիտութեամբ և գրու-
թեամբ. և է Բարդաժան, աւելի քան զմիւսն
ծանօթ Եւսեբրիոսի և ուրիշ Հարց: Ասոր
համար կ'ըսէ Խորենացի, թէ յետ հերքելու
Վաղենտինեանց ազանդը, ինքն այլ նոր
աղանդ հնարեց, և զայն ծաւալելու համար՝
եկաւ նա և ի Հայս, « Որպէս զի աշա-
« կերտել զոք կարասցէ ի խոռ ձերանու-
« սացս, և ոչ ընկալեալ եղեւ »: Այս
նուապտ բացատրութիւնն մեր այն ժամու
ազգայնոց համար՝ համարիմ ըստ յունա-
կան արհամարհութեան, որոց՝ (որպէս և
Լատինաց առջեւ) ամեն արեւելեան ազգք
խռժք էին, այսինքն բարբարոսք: Շատ
դժար է հաւտալ թէ Բարդաժան՝ կռապաշտ
Հայերը աշակերտել ուզած ըլլայ, ինքն՝
որ ընդունելի չըլլալով ի Հայոց՝ գնաց
(անմիջապէս կ'ըսէ Խորեն.) Անի ամրոցին
մեհենական գրքերը քննելու, և գրելու
ըրմաց պատմածը. այլ հաւանելի է՝ թէ
ըրիստոնեայ Հայոց մէջ ուզեց սերմանել
իր մոլար վարդապետութիւնը. և բարե-

բաղդարար մերժուելով գոնէ անոնց ժա-
մանակին քաղաքական պատմութիւնը գրեց,
ուսկից օգտուած է և մեր պատմիչն կամ
Եւսեբրիոս¹: Իսկ այն Բ դարու Հայոց ըրիս-
տոնէութեան վրայ՝ արդէն յիշեցինք մեր
թագաւորաց այլ հալածանք հանելը, երբ
սորա երբեմն Պարթեւաց զաշնակից էին,
երբեմն Հռովմայեցւոց, և ըստ ախորժակի
յետնոցս՝ հալածէին զըրիստոնեայս, որ-
պէս յառաջ այլ յիշեցինք, Փիլիմլիանոսի
(† 272) աւանդածն՝ առ Խորենացւոյ, թէ
շատ նահատակներ եղած են այն ատեն և
ի Հայս:]

Անոնց մեծ և բազմաթիւ խումբ մի՝
բոլորովին անծանօթ մեր պատմըչաց, այլ
յօտարաց աւանդեալ և տօնակարգեալ (ի
22 յունիս ամսոյ), ցոյց տան մեր աշ-
խարհին ամենէն աչքի զարնող տեղւոյ
վրայ, Արարատ լեռին, վասն որոյ և Արա-
րատեան վկայք կոչուին, բիւր մի (10,000).
նահատակութեան տարին այլ նշանակեն
(118): Վերոյիշեալ Ազրիանոս կայսեր
յարեւելս ապստամբաց դէմ պատերազմի
գնացած ատեն, ի կողմանս Հայոց, խումբ
մի 9000 զօրականաց ըրիստոնէից՝ քա-

1. Արիւկանոս յիշած է (ըստ Ֆապրիկ.) Պարթեւ
Բարդաժան մի եւս, բայց ոչ իրեւ զրիչ՝ այլ նկարիչ:

Ղալերեալ ի հրեշտակէ՝ յաղթեն թշնամեաց, բայց չեն ուզեր դառնալ ի բանակն Հռովմայեցւոց. կայսրն շատ յորդորէ և չի յաջողիր զանոնք յետ դարձընել իրենց կրօնքէն. աւելի մեծ գունդ մի ղրկէ անոնց վրայ, յորոց հազար հոգի խառնին հաւատացելոց հետ և լրացընեն զթիւ բիւրուն. սորա չեն ուզեր կռուիլ կայսերականաց հետ, փափագելով նահատակուիլ վասն Քրիստոսի, և այնպէս կ'ըլլան, շատերն խաչուելով ի լերինս անդ Արարատայ։ Նշխարքնին այլեւայլ կողմեր սփռուի, մասն մի բերուած և պահուի ի Վենետիկ. ուր՝ անուանի պատկերահան մի, Carpaccio, ժե դարուն վերջերը ապրող († 1522), մեծ և նշանաւոր պատկեր մի նկարած է այս Սրբոց նահատակութեան, որ և ի կարգի ճարտար նկարուց հանդիսանայ՝ յակադիմիայն գեղարուեստից քաղաքին։ Ոչ միայն պատմեն զայս լատինք, այլ և բանաստեղծք քերդողութեամբ երգած են։ Սրբոց առաջնորդն կոչուի Ակակ կամ Ակատ, պատուով՝ տրիրուն, երկրորդն այլ Գարկեր ? (Garcere)¹։ Այս Ս. Բիւրու

1. Կ'աւանդեն պատմողք վարուց հրաշալի և հոգիւնկալ Ս. Թերեզիայ կուսի, թէ ի ժամու մահուանն (3 հոկտ. 1582) ուրիշ Սրբոց ոմանց հետ՝ տեսած ըլլայ և զԱրաբատեան վկայս՝ իր հոգին ընդունելու եկած, ինչպէս որ

նահատակութիւնն յառաջ է քան զհռչակաւոր Մեղիտինեան զնդին († 174), որոց շատն Փ. Հայոց Մելիտինէ քաղքէն ըլլալով՝ այսպէս կոչեցան. կոչուին եւս Շանրաճիդ Լեզեոն, աղօթքով երկընքէն որոտածայն անձրեւ իջեցընելնուն համար¹։ Այս Բիւրս Սրբոց պատուի և ի Սպանիա, ի Գերմանիա և յիտալիա, և յատկապէս ի Բիզա, ի Բիաչենցա, և յայլ քաղաքս։

Է.

Հալաճանք քրիստոնէութեան յ'Բ եւ յ'Գ Դարս. — Նախատակք ի Փոքր Հայս. — Մեհրուժան Եպիսկոպոս Հայոց.

ՀԱԼԱԾԵԱԼ քրիստոնէութեան հետքը փնտռել ի Մեծ ի բուն Հայս՝ կըրնար ղիւրին ըլլալ, եթէ ասոնց քաղաքական պատմութիւնն այլ պայծառ ըլլար Բ և Գ.

խոստացեր էին իրեն. անշուշտ յատուկ սէր և յարգութիւն ունեցեր է անոնց, իրմէ առաջ ուրիշ զարմանալի Կայս մի՝ Էր. Աղաւնի Ռիետիցի Colomba de Rieti B. կամ Պերուճիացի (ծ. 1567 ÷ 1601) շատ ջերմեռանդութեամբ իրեն պաշտպան բունք էր այս Սրբոց Բիւրս։

1. Ըստ ոմանց, առաջ այլ կայր Մելիտինեան անուամբ Լեզեոն մի, որուն խառնուեցան այս նահատակքս։

դարուց մէջ. յորս՝ որչափ այլ Խորենացի կարգաւ ազգարանէ մեր Արշակունի թագաւորները՝ Սանատրուկէն մինչեւ ի Տրդատ (200 կամ աւելի տարի), սակայն յոյն և լատին ժամանակակից կամ մերձաժամանակ պատմիչք՝ ուրիշ հայ թագաւորներ այլ յիշեն: Սասանեան Պարսից ծագումն և հակառակութիւնն ընդ Հայոց՝ գրեթէ Գ. դարու սկիզբներէն՝ մեծ վրդովման և շփոթութեան պատճառ եղաւ, և ոչ միայն քաղաքական գործք ի մթնն մնացին, այլ և քրիստոնէութիւնն այլ ծածկուեցաւ, կամ լաւ եւս ըսենք՝ անծանօթացաւ. մինչդեռ Փոքր Հայք Հռովմայեցոց հաստատ տէրութեան ներքեւ ըլլալով՝ տեղւոյն դէպքերն այլ ծանօթագոյն են, նա և քրիստոնէութեան նկատմամբ՝ որ է այժմ մեր խնդիրն:

Փոքր Ասիոյ մէջ երեք ընդարձակ նահանգք կամ աշխարհք՝ զուտ Հայք կոչին, Ա, Բ, Գ, որոց բնակիչք մեծագոյն մասամբ Հայք էին, ոչ փոքր մասամբ նա և ասորացիք զուրս եղած Կապպադովկիոյ կամ Գամրաց մէջ, այլ և ի Պոնտոս և ի Փոնդիա, ուր շատ Սուրբ նահատակք եղած են. և յատուկ Հայոց քաղաքք կոչուածք, ինչպէս՝ Կոմանա Հայոց, Մելիտիսնէ Հայոց, Նիկոպոլիս Հայոց, Սաւատ,

և այլն. թէ անոնց մէջ թէ մերձաւորաց՝ աւելի կամ պակաս նշանաւորաց, որպիսիք են Կեսարիա (ի Հայքն Առաջին), Սեբաստիա (յԲ Հայս), Արօրակ, Արաբիս, Ամասիա, Եփեսոս, Նեոկեսարիա, և այլն, (որոց ոմանց անուանքն հայաձայն հնչեն), այն երկուց (Բ, Գ) դարուց մէջ, մանաւանդ ի կէս Գ. և ի սկիզբն Գ. և, կըրնանք ըսել անթիւ վկայք եղած են, որոց ոմանց նոյնպէս յայտնի հնչեն հայ անուանքն. ոմանք այլ իրենց վկայակից Յունաց անուամբ այլայլած կամ բոլորովին յունացեալ: Քրիստոնէութիւնն՝ մանաւանդ այն դարերուն՝ ազգ և լեզու չէր խտրեր, այլ միայն հաւատք ի Քրիստոս. առ որ, ըստ Առաքելոյն (Պօղոսի) ամենքն այլ, յոյնն այլ՝ խառնուածն այլ՝ հաւասար են: Այդ վկայից բազմութիւնն և տեղեաց մօտաւորութիւնն ի Մեծ Հայս՝ մեծ փաստ մի եւս ընծայեն, թէ մեր այս բնաշխարհիս մէջ այլ կար այն ատեն քրիստոնէութիւն, և հարկաւ եղած են և վկայք, որոց պատմութիւնը՝ զատ յայլոց, ինչպէս առաջ յիշեցինք, զրա՞ծ է եղեր մեր դրացի Կեսարիոյ եպիսկոպոսն Փիրմիլիանոս, ի կէս Բ. դարու: Ոչ միայն զժար է ճշդել այն Սրբոց վկայից ազգութիւնը և նահատակութեան հանգամանքը,

այլ և կըրնայ հեռացընել զմեզ մեր նպատակէն. սակայն և բոլորովին զանց առնել՝ գուցէ աւելի դժար է քրիստոսասէր և վկայասէր զրջի և ընթերցողի, երբ այնպիսի անձանց վրայ է խօսից կարգն, որք աշխարհիս կամ մարդկութեան գերագոյնընեղած են. զի, ինչ քան զմարտիրոսութիւն վեհագոյն և արիական գործ. և ով յոյս ունի զանոնք տեսնելու օր մի (օր յաւիտենական) յաստուածային փառս, վայլէ որ գոնէ քիչ մ'այլ ճանչնայ զանոնք այս կենաց կարճ օրուան մէջ, ընտանենայ անոնց, և ստոյգ պարծանք համարի իրեն՝ զհայրենակիցսն երկրի և զոչ հայրենակիցս, համահաւասար հոգեկիցս ունենալ յերկինս: Այս զգացմամբ, որոյ հաղորդ ճանչնամ զազնուագութ ազգակիցս, արժան համարիմ գոնէ համառօտիւ և երբեմն անուամբ չափ՝ նշանակել ի հազարաց և ի բիւրուց՝ քանի մի յայն սուրբ նահատակելոցն ի վերոյիշեալ քաղաքս Հայոց և անոնց մերձաւորաց, սկսեալ այն ժամանակէն՝ ուր թողուցինք մեր պատմութիւնը, Սուքիասանց և Արարատեան վկայից յիշատակօր. թողով սրբասիրաց՝ անոնց նուիրեալ յատուկ գրոց (Վարուց Սրբոց և Յայսմաւորաց) մէջ աւելի ծանօթանալ իրենց սիրածնուն:

Քիչ մի վերը յիշուած վերջին վկայից ժամանակակից՝ Ալքրիանոս կայսեր ատեն (177-8ին) ի Կեսարիա՝ ազնուական մի՝ Եւսիկ (Eupsichius) գուցէ Յուսիկ անուամբ, (որպէս էր և բնիկ անունն Ս. Եւստուստիոսի) քրիստոնէութեանն համար՝ բռնուած դատուած, և բանտուած, յետ համբերելու նեղութեանց, արձակուեցաւ. բայց մարտիրոսութեան փափաքն և պսակը նորէն ստացաւ. ունեցած ստացուածքն երկու բաժնելով և մին աղքատաց բաժնելով, միւս մասը՝ գերագոյն առաքինութեամբ՝ տուաւ զինքը մատնողներուն, որ նորէն մատնեցին Սապրիկ (Sapricius) զատաւորին կամ քաղաքապետին, (որոյ անունն այլ հայերէն հնչէ), բայց Հռովմայեցոց հաւատարիմ հալածիչ, շատ Քրիստոսի հաւատարիմներ չարաչար տանջանօք նահատակեր է. զայս սուրբ վկայս այլ յետ զրեթէ մարմինը պատառոտելու՝ գլխատելով. ասոր յիշատակն կատարուի սեպտեմբ. 7: — Ուրիշ համանուն Կեսարացի վկայ մի եւս կայ ի Դ դարու, ազնուական և նոր փեսայ երիտասարդ մի, որ՝ Բաղդի տաճարը կործանելուն համար՝ Ուրացոյ Յուլիանու հրամանաւ՝ ուրիշ շատ հաւատացելոց հետ չարչարուելով նահատակեցաւ. ուրացոյն կու ստիպէր որ

նորէն կանգնեն զտաճարը, բայց քրիստոնէայք անոր տեղ եկեղեցի մի կանգնեցին, յորում՝ Մեծն Բարսեղ ներբողեց զՍ. վկայն. որոյ յիշատակն դրուած է յ'9 ապրիլի և 7 յուլիսի:

Բ. դարուն կիսում հալածանք քրիստոնէից սաստկացեր են, Մարկ. Աւրելիանոս կայսեր ատեն, որ փիլիսոփայ և խոհեմ մարդ մի հռչակուէր, և իբր երկիւղածութեամբ ի զից՝ թոյլ տուած է, կ'ըսեն ոմանք, այդ հալածանքը, յամօթ իր իմաստասիրական առածից: Զատ յայլոց՝ Կոմանա Հայոց քաղաքն՝ ընծայած է Քրիստոսի՝ Հերմիաս անուամբ կտրիճ զօրական մի, շատ տանջանօք և արեամբ չարչարեալ. որոյ քրիստոնէական արիւնքնէն յաղթուեցաւ իր դահիճն այլ և հաւատաց ի Քրիստոս. յիշատակն դրուած է յ'13 մայիսի:

Այս ժամանակիս հետաքննական դէպք մի և հայանուն քրիստոնեայ ազնուական անձ մի յիշուի՝ Հայոց երկրէն քիչ հեռի. օտարաց ծանօթ, Ս. Աբերկիոս (Abercio, փռ. Abreçe) եպիսկոպոսն Յերապոլիսի Փ. Ասիա, քրիստոնէից պաշտպանութեան թուղթ մի գրելուն համար առ Մարկ. Աւրել. բայց իր վարքը չեն գիտեր. ընդ հակառակն մեր Յայսմաւուրը երկար և

քիչ մ'այլ երկբայելիս պատմեն (22 հոկտ. - Սահմի ԺԳ): Մէկ դէպքն է ի Հոմ երթալ և կայսեր դուտը բժշկելն. գուցէ ասկէ համարձակած ըլլայ քրիստոնէից ջատագովութիւն գրելու: Մեզի վերաբերեալն է՝ անոր յետ շատ տեղ երթալու գալու քարոզելով, հանդիպելն ի Մծրին քաղաք. « Եւ անդ էր, կ'ըսեն Յայսմաւուրը, « այր մի հաւատացեալ, որոյ անուն էր « Վահրամ... (որ) ժողովեաց զամենայն « քրիստոնեայսն ի միասին, և միաբան « խորհուրդ արարեալ՝ անուանեցին զԱ. « բերկիոս՝ հաւասար Առաքելոցն »: Այս Սուրբս դարձեր է իր երկիրը և հոն վախճաներ է:

Ի սկզբան Գ. դարուն (204) ի Կոմանա Հայոց՝ նահատակուած է քաղքին եպիսկոպոսն Զոտիկ, Թերեւս և Զատիկ, ըստ լատինաց Zoticus, եռանդուն քաջահաւատ անձն. որ բանիւ և զրով կռուեր և յաղթահարեր է զՄոնտանեան ցնորեալ աղանդաւորս, և արեամբն կնքեր է յաղթանակը: Գրուածներն գովուած՝ բայց չեն հասած մեզի: Իր յիշատակն դրուած է ի 21 յուլիսի¹:

Այս յիշատակ Հայոց (Կոմանայ) քա-

1. Եւսեբ. Ե. ԺԶ. ԺԹ:

դաքի եպիսկոպոսին զըդէ զմիտս, թէ
չկային և ի բուն Մեծ Հայս՝ եպիսկոպոսը,
առաջնորդը եկեղեցեաց կամ քրիստոնէից,
որչափ այլ ծածուկը էին: — Եթէ կային
քահանայք՝ որ անտարակոյս է, (նա և
միաբանակեաց կրօնաւորը ի կէս Բ դարու,
ըստ վկայութեան Ստեփանոսի Օրպել, որ
յարձանագրութեանց թանահատի վանաց
ստուգեր է զայս, և տեղւոյն վանահայրն
այլ Մխիթար կոչուած), շատ հաւանական
է որ ըլլային տեղ տեղ և եպիսկոպոսը,
մանաւանդ զի այն ժամանակ եպիսկոպոս
և քահանայ շատ չէր որոշուեր մէկմէկէ:
Աւելի հետաքննական է զիտնալ, թէ կար
ի Հայս՝ գլուխ եպիսկոպոսաց, որ է ըսել
յաջորդ Առաքելոց և Աշակերտացն. —
յիշեցինք ի սկզբան՝ ասոնց քարոզութենէն
վերջ, նորայայտ քանի մի յաջորդներ
երկբայական. այլ ստոյգ մի երեւցրնէ
մեզ ստուգապատումն Եւսեբիոս (Զ. ԽԶ)
ի կէս Գ դարու, զՄեհրոշման, ոչ լուի Հայ
եպիսկոպոս, այլ Հայոց եպիսկոպոս, առ
որ զրեր է Ս. Դիոնիսիոս հայրապետ
Աղեքսանդրիոյ՝ վասն խնդրոյ Ապաշխա-
րութեան. այսինքն, այն ժամանակ մեծ
խնդիր կար եկեղեցւոյ մէջ, թէ արդեօք
պէ՞տք է ընդունիլ ի ժողովս հաւատացե-
լոց՝ զանոնք, որ ուրացեր էին երբեմն

վախով, և նորէն՝ զղջալով դառնային.
այսպէս կ'ըսէ պատմիչն (Զ. ԽԶ) զրեց
Դիոնիս « Եւ առ այնոսիկ՝ որ էին յԱրմե-
« նիա, զի էր նոցա եպիսկոպոս Մեհրու-
« ժան »: Հայրապետ մի որ զրէ առ ազգի
մի եպիսկոպոս ծանր խնդրոյ մի վրայ՝
որոյ համար զրուեցաւ և առ եպիսկոպո-
սապետն հասարակաց՝ ի Հռովմ, հարկ է
թէ այդ եպիսկոպոսն այլ թղթագրողին
հաւասար կամ համեմատ ըլլայ. և ուր որ
եղած ըլլայ իր աթոռն՝ շատ է որ Հայոց
ընդհանրութեան կամ ազգին կամ գոնէ
մեծ մասին գլխաւոր եպիսկոպոս էր: Ս.
Հերոնիմոս այլ ի կարգի եկեղեցական
մատենագրաց յիշէ Ս. Դիոնիսիոսի զրած
թուղթն առ Հայս, առանց յիշելու զանուն
եպիսկոպոսին: ԼԸ Գիէն (Ա, 419) կար-
ծեօք միայն համարի, թէ Մեհրուժան՝
Սեբաստիոյ եպիսկոպոս եղած ըլլայ. այս
կարծեաց հետեւած են և այլք ոմանք.
բայց հաստատութիւն չկայ: Դիտելի է որ
Դիոնիսիոս ուրիշներու զրէ՝ առ եպիսկո-
պոս այս կամ այն քաղաքի, իսկ մերոցս՝
ոչ քաղաքի եպիսկոպոսի՝ այլ ազգին,
« Առ այնոսիկ՝ որ էին յԱրմենիա »: Ար-
մենիա՝ քաղաք չէ՝ Աշխարհ է. և խնդրոյն
նիւթն այլ ցուցնէ որ բազմաթիւ ժողո-
վւրդեան գլուխ էր այդ Մեհրուժանդ: Այս

եկեղեցական մեծ և շփոթիչ խնդրոյն մէջ՝ մեզ ծանօթ կեսարիոյ մեծ եպիսկոպոսն փրմիլիանոս այլ հետեւելով Ս. Կիպրիանոսի՝ հակառակ կարծիք ունեցեր է քահանայապետին Հռովմայ, իսկ Ս. Դիոնիսիոս թղթագրութեամբ միջնորդ եղած է միաբանութեան, և հաստատուած է ընդունել զԱպաշխարողս կամ զգարձեալսն յուրացութենէ՝ յեկեղեցի:

Այս խնդրոյս առթիւ կ'արժէ յիշել, որ նոյն ատեն ուրիշ կարեւոր խնդիրներ այլ կային. որոց մէկն էր Նովատիանոս հակապապի հերձուածն. և այս բանիս համար այլ գրած է Դիոնիս առ եպիսկոպոսունս Արեւելից. ընդ որս՝ և առ Հայս գրած ըլլալուն՝ հաւանին նոր եկեղեցապատումը: — Մէկ մեծ հակառակութեան խնդիր մ'այլ էր Զատկի տօնի օրն. զոր ոմանք, (ընդ որս և Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմանք) Հրէից հետ նիսան ամսոյ 14ին կատարէին զայն, իսկ Եւրոպականք և Աղեքսանդրեանք՝ ի կիւրակէի որ յետ 14 նիսանի. ասոնց միաբանէին և Պոնտոսի կողմանք, որոց շատ հաւանական է թէ միաբանէին և սահմանակիցն Հայք: Այս խնդիրս շատ տարի առաջ այլ յուզուած էր, և յամի 196-7, ի Պոնտոս 15 եպիսկոպոսաց ժողով մի, որոց գլխաւորն էր Պարկուս

կամ Պրամուս, սահմանեց Հռովմայ եկեղեցւոյն միաբանիլ: Կըրնայ կարծուիլ որ այս եպիսկոպոսաց մէջ գտուէր և Հայ կամ Հայոց եպիսկոպոս: — Այս յիշատակք հաւաստեն ոչ միայն այդ Բ և Գ դարուց մէջ Հայոց եպիսկոպոս ունենալը, այլ և եպիսկոպոսաց միաբանելն ընդ եպիսկոպոսունս Պոնտոսի, Աղեքսանդրիոյ, Սինտիոքայ և ընդ գլխաւորին Հռովմայ, յէական մասունս վարդապետութեան ընդհանրական եկեղեցւոյ, եթէ և յատուկ ինչ աւանդութիւն ունէին իրենց Առաքեալնէն (Թադէոսէ և Բարդղղիմեայ) ընդունած և պահած՝ մինչեւ ի ժամանակս Լուսաւորչին մերոյ: Եպիսկոպոսաց յիշատակս յայտնապէս հետեւանք է Հայոց քրիստոնէութեան այս ժամանակիս, որոյ մեծ վկայ մի եւս է նախայիշեալ Տերտուղիանոս, որ այն խօսքը չէր ըսեր՝ եթէ իր ատեն չտեսնէր ի Հայս ծաւալեալ զքրիստոնէութիւն:

Դառնանք հիմայ նորէն մեր քրիստոնէութեան զոճագոյն ծաղկանց, որ այս կիսամութ ժամանակ փայլփայլէին և ի Հայս, և Հայովք՝ յօտար աշխարհս. որոց անուանքն երաշխաւոր են բանիս, թէ և կըրնան օտարագգի այլ ըլլալ, ինչպէս պարսիկ, այդ անուամբք. սակայն հաւանական է մերագգի ըլլալն, ինչպէս աշ-

խարհածանօթ է Հայոց ամէն կողմ երթալ գալն, եթէ վաճառականութեան և եթէ այլ պատճառաւ, նա և զինուորութեամբ ի գունդս Հռովմայեցոց: Ի սկիզբն Գ դարու (203) յիշուի Արտաշէս մի ընկերներով ողջակիզեալ վասն Քրիստոսի ի կողմանս Ափրիկիոյ. որոց յիշատակն կարգած յ'7 մարտի: Ուրիշ Արտաշէս մ'այլ նահատակուած ի Սիրմիոն (ի Պաննոնիա) յ'2 յանուարի, ժամանակն անյայտ: — Ներսէս մի նահատակեալ յԱղեքսանդրիա (16 յուլիս), ուրիշ Ներսէս մի (15 յունիս) վետուրա անուամբ վկայուհոյ հետ, զորս յիշեն Յոյնք: Կան և Արմենիոս անուամբ վկայք, որք կրնան կարծուիլ իրենց ազգութեամբն այդպէս յիշուած, որպէս այն որ մօրը հետ նահատակուած է յԵգիպտոս (2 յունիս), և այլն:

Դառնանք աւելի ծանօթագոյն նահատակաց և աւելի ծանօթագոյն ժամանակի նահատակաց, որ է, Գ դարու կէսն, չարայիշատակ Դեկոս կայսեր ատեն (249-51), որուն լաւ յարմարի նախայիշեալ վկայութիւն խորենացոյ (Բ, ՀԵ): Ասոնց զլիսաւոր ճանչնալու է այն միակ յայտնի վկայեալ Հայոց եպիսկոպոսն Մեհրուժան, թէ և նահատակութեան պարագայք չեն ծանօթ:

Դաժան Դեկոսն ի Պարսից յազմութեամբ դառնալու ատեն (251) մեր Կորդուաց աշխարհին կողմերէն անցեր է, այն տեղ նահատակեր է Մաքսիմոս և Ոլիմպիոս անուամբ երկու անձինք, չարաչար ծեծել տալով և յետոյ երկաթէ կոփիչներով զլուխին ջախջախելով: Սուրբերն Պարսիկ կ'անուանին, բայց նահատակութեան տեղն Հայոց պատկանի. օտար պատմիչք երբեմն չեն որոշեր զհայ և պարսիկ. ասոնց անուանքն այլ յունացեալ և լատինացեալ լսուին, թէ և ծանօթ է մեզ Ուղիւպ Հայքումի անուն: Այս վկայիցս յիշատակն դրուած է ի 15 ապրիլի: — Նոյն կայսեր ատեն նահատակուած են ի Կեսարիա՝ Գերմանոս և Թեոփիլոս երկու եւս ընկերօք (3 կամ 2 նոյեմբ.): — Համանուն (Գերման) սուրբ մ'այլ Սերիւս անուամբ վկայուհոյ հետ յիշուի (3 յուլիս) ի Տարսոն նահատակուած: — Կոռնիսիոս և Խրիսէ ի Կեսարիա: — Այս մայրաքաղաքիս մէջ կարմիր վարդուկ մ'այլ ընծայուած է առ Քրիստոս, 17ամիայ մանուկն Կիւրեղ, որ լսելով միւս նահատակաց վկայութիւնը՝ Ես այլ քրիստոնեայ եմ և կ'ուզեմ վկայ ըլլալ Քրիստոսի, լսելով, կ'ուզէր երթալ յատեն. և որչափ այլ հայրն կ'արգիլէր տընէն ելնելու, նա հնարք գտաւ. և որչափ

դատաւորն կ'ողորէր կամ վախցընէր, նա այլ աւելի արիութիւն ցուցընէր. և, փոխանակ իմ հօրս տան՝ շատ աւելի գեղեցիկ տեղ մի պիտի երթամ, կ'ըսէր: Անգուժ դատաւորն կապել տուաւ մանուկը անիծեալ կուռքի մի հետ և կրակ վառել, սպառնալով մէջը ձգել. նա միշտ նոյն խօսքերը կրկնէր մինչ տեսողքն զթալով սկսան լալ. նա ծիծաղէր անոնց վրայ. և խայտալով խնդալով մտաւ կրակին մէջ, ողջակիզեցաւ « ի հոտ անոյշ Քրիստոսի »: Յիշատակն կատարուի ի 29 մայիսի: — Գրեթէ նոյն տարին նահատակուեցաւ ի Նէոկեսարիա (Նիքհիսար) ազնիւ երիտասարդ մ'այլ, Troadius կոչուած ի Լատինաց, որ կարծել տայ Տրոյստ անունը. երբ կիւրեղի պէս արիաբար կու չարչարուէր, քաղբին աշխարհածանօթ եպիսկոպոսն Ս. Գր. Սքանչեւագործ՝ որ դուրս տեղ պահուրտեր էր, սքանչելեօք երեւցաւ և քաջալերեց զնա: Յիշատակուի ի 28 դեկտեմբեր իսկ զինքը խրախուսող Ս. հայրապետն իւր 20 տարի վերջը (270-1) խաղաղութեամբ վախճանեցաւ:

Այս ժամանակիս և այս կողմերս եղած է՝ մեր եկեղեցւոյ տօնած Սկիւթացի Ս. Մերկուրիոս զօրականին նահատակութիւնն, որ առաջ ի Մեկիտինէ չարչարեցաւ. յիշ

շատակն ի 25 նոյեմբերի: Այս Գ. Հայոց մայրաքաղաքիս մէջ նահատակուեցան և երկու կտրին զօրականքն Նիկանորոս և Մարկիանոս, որք զգուելով անհաւատից բարքն՝ թողուցին զէնքերնին, և չուզեցին իրենց թոշակն առնուլ, զոր դատաւորն կ'ուզէր շնորհել. ասոր և վկայից վիճելու ատեն՝ երեցաւ սքանչելի կին մի, Դարիա, կինն Նիկանդրի և քաջալերէր զնա՝ որ անվախ նահատակուի. և անոր դատապարտուելէն վերջը՝ ետեւէն կ'երթար, փոքրիկ տղեկն այլ բերելով. ընդ հակառակն, Մարկիանոսի կինն անհաւատ՝ յուրացութիւն յորդորէր զնա, մինչեւ ստիպուեցաւ Սուրբն վարնտել զնա և բարեկամի մի յանձնեց որ բռնէ և արգիլէ: Բայց երբ հասան նահատակուելու տեղին, կանչել տուաւ համբուրեց. բայց, որովհետեւ դու մոլորած ես, չես կըրնար տեսնել, ըսաւ, իմ նահատակութիւնս, զնա հեռացիր աստի. իր տղեկն այլ պազնելով՝ Աստուծոյ յանձնեց. յետոյ մէկգմէկ համբուրեցին Սուրբքն: Այն վայրկենին Դարիա բազմութեան մէջ կ'աշխատէր ճամբայ բաշալ որ գայ էրկանը քով. Մարկիանոս քաջեց թեւէն՝ բերաւ Նիկանդրի քով. առոր՝ « Աստուած հետդ ըլլայ, կանչեց կինն. « տասն տարի է որ մէկմէկէ հեռացած՝

« Կարօտդ քաշէի, հիմայ որ լաւագոյն
 « Կենաց կ'երթաս՝ շատ ուրախ եմ մար-
 « տիրոսի կին ըլլալու. զօրացիր, և խնդրէ
 « Աստուծոյն որ զիս այլ ազատէ » : Հազիւ
 խօսքը կատարեց, դահիճն նահատակաց
 երեսը կտաւով մի ծածկելով, կտրեց ձգեց
 գլուխնին : Ոմանք կարծեն թէ Դարիա ևս
 նահատակուած է. և թէ երեքին այլ և
 Նիկանդրի զաւակն մարմինքն այլ բերուած
 են յիտալիա, և Կապուա մեծ քաղաքի
 մօտ Վենաֆրոյ փոքր քաղաքի մէջ ամիս-
 փուած : Ասոնց յիշատակն կատարուի ի
 17 յունիսի : Ոմանք փոխանակ Դեկոսի՝
 Դիոկղետիանոսի ատեն կարծեն ասոնց
 նահատակութիւնը :

Մեկիտինեցի կամ ի Մեկիտինէ նահա-
 տակեալ՝ բայց Հայ ճանչցուած և այսպէս
 կոչուած մի, մինչեւ հիմայ պատուի և
 տօնուի Նաբոլիի երկրին Կադանիա գաւառի՝
 Ալլի Ռեալէ քաղաքին մէջ. յատուկ եկե-
 ղեցի մի նուիրուած է իրեն. անունն
 լատինաբար կոչուի Expeditus, որ ան-
 շուշտ թարգմանուած է բնիկ լեզուէն. այլ
 թէ ի՞նչ էր այն կամ մեր լեզուաւ, չէ
 յայտ. որովհետեւ այդ բառը կրնայ նշա-
 նակել Ազատ կամ Երազ, և յետինս յարմար
 համարուի, իբրեւ թեթեւագէն զօրական-
 ներու, որը շուտ քայլելով կ'երթային :

Աւանդութիւնն նոյն իսկ Մեկիտինեան
 Շանթաձիգ լեզէոնին գնդապետ կարծէ
 զՍուրբս. նահատակութեան պարագայը և
 ժամանակն այլ անձանօթ են : Ասկէ յիսուն
 տարի առաջ յիշեալ իտալական քաղքին
 եկեղեցականք՝ մեզի իբրեւ ազգայնոց
 Սրբոյն՝ հարցուցին թէ արդեօք ծանօթ է.
 այլ չէր : Յիշատակն կատարուի յ'19
 ապրիլի : Անունն կրնայ եւս հայ բառէ
 մի առնուած ըլլալ, ինչպէս Ապետ, Սպետ :
 Այս ետքի տարիներս Սրբոյն պաշտօնն
 կամ պատիւն շատ արծարծեցաւ, մանաւանդ
 ի Մարսիլիա. մեծ կամ դժուարին խնդրոց
 լուծիչ և ազատիչ ճանչնալով և առ նա
 դիմելով ջերմեռանդութեամբ : — Մեկի-
 տինեայ նահատակաց հռչակագոյնք են Ս.
 Պոլիեւիտիս և Նեարխոն (Նոր իշխան), նոյն
 Դեկոս կայսեր հալածանաց ժամանակ.
 ասոնց երկնաւոր փառքը՝ յերկրի կամ ի
 դպրութեան այլ անմահացուց փառնկ բա-
 նաստեղծն Գոռնէյլ՝ իր՝ գերահռչակ թա-
 տերական ողբերգութեամբն : Այս սրբոցս
 յիշատակն կատարուի ի 13 փետր :

Թողլով հետաքննել այս Գ. դարու կի-
 սում Դեկոսեան մեծ հալածանաց յեղա-
 նակին վկայեալն ի սահմանս Հայոց,
 իջնանք նոյն դարուն երրորդ քառորդին
 միջոց՝ Աւրելիանոս կայսեր նորոգած հա-

լածանաց ատեն քանի մի վկայելոց՝ նոյն սահմանաց մէջ, և մանաւանդ զլիաւորին՝ որ ի Կեսարիա. ուր ամենէն հռչակաւորն ի ժամանակիս եղաւ Ս. Մամաւ, սուրբ խոստովանողաց որդի, անոնց բանտարկութեան ատեն ծնած ի Գանգրա (Չանկըրը), և բարեպաշտ դայեկի մի ձեռք սնած, զոր ստէպ Մամա կանչելուն համար՝ տըրուած կ'ըսուի իր անունն. տղայութեան ատեն բռնուած և նեղուած յանգութի դատաւորաց, բայց Աստուծոյ սքանչելի նախախնամութեամբն ազատած և Կեսարիոյ կողմերը բերուած. ուր՝ շատ տարի հովուութեամբ ապրեր է, ոչ միայն ընտանի անասուններ դարմանելով, այլ և զազաններն ընտանեցընելով՝ իր անոյշ երգերով. իսկ յետոյ դարձեալ հալածչաց ձեռք ընկնալով և շատ չարչարանօք և քարկոծուելով՝ իր ծնողաց պսակակից եղեր է: Ս. Բարսեղ, Ս. Գր. Աստուածաբան և այլք՝ շատ գուրգուրանօք զրուատեն զՄամաս. Յուլիանոս յառաջ քան զուրացութիւնն՝ իր եղբոր Գալլոսի հետ ուզեր են մեծ եկեղեցի մի շինել ի Կեսարիա յանուն Սրբոյս, կէս կէս բաժնելով, Յուլիանոսի շինել տուածն միշտ քակտուեր է: — Սրբոյս յիշատակն զրուած է ի Յայսմաուերս մեր յ'2 սեպտեմբ. Լատինք տօնեն յ'17 օգոստ:

Այս ժամանակիս հանդիպած է (275) և նահատակութիւն զգուելի Սրբոյ մի ի Կոմանայ Հայոց, որոյ ազնուականներէն մէկն էր, Աղերսանդր անուամբ: Աւետարանի խրատուց հետեւիլ ուզելով՝ ստացուածքը բաժնեց աղքատաց, և ինքն այլ աղքատօրէն ապրիլ ուզելով՝ ընտրեց անարգ արուեստ մի. անուղ գործել և ծախել, և դարձեալ ողորմութիւն տալով՝ սիրտն այլ Աստուծոյ ընծայել: Քաղքին եպիսկոպոսն վախճանելով՝ յաջորդին ընտրութեան համար հակառակութիւն կ'ըլլար. Ս. Գր. Սքանչելագործի յայտնեց Աստուած այս անդագործ Սուրբը, որ ստիպեց և ձեռնադրեց եպիսկոպոս. քիչ տարի վերջը նահատակեցաւ նոյն քաղքին մէջ: Յիշատակն ի 11 օգոստ. Գր. Նազիանզացի ներբողեր է զսա՝ արժանապէս:

Հայոց քրիստոնէութեան արշալուսոյն վերջերը և արեւածագին խառնուած՝ պայծառ և փափուկ կարմիր նշոյլ մ'ընծայած է Եկեղեցաց զաւառին սահմանն, Սաղմունաց կամ Սաղմունեաց ցեղէն, գործվաշարժ սիրուն երիտասարդ նահատակ մի, « Ա. չօքն թուխ, և գանգրահեր, և երեսօքն « խարտեաշ, և անձամբն երկայն ». որդի Սուրբ իշխանի և Աղաթիւի, որոյ յունական անունն երաշխաւորէ՝ նոյնալիս արիւն

մ'այլ խառնելն ի հայկականն, և այնպիսի կրթութիւն մ'այլ տալ իր որդեկին, զոր և Արեւադարձ անուանած էին, իբրեւ տուրք Աթենասայ, որ այլով անուամբ պաշտուէր ի Հայոց՝ այն կողմերը: Սուրէն անոր պաշտող էր, կինն քրիստոնեայ, որ իր հաւատքը՝ կաթին հետ տուեր էր որդեկին. և այնչափ աւելի գուրգուրար վրան՝ որչափ որ բաց ի շնորհաց զաւակին՝ նա և ասոր ցաւագարութիւնն իր սրտին խոց էր. այս տկարութեան պատճառաւ Աթենադորոս անաշխատ կեանք կ'անցունէր, բաց օդու տակ և յառանձնութեան բնութեան, ուր կային ծածուկ քրիստոնեայք, և Դասիկ անուամբ քահանայ մի հոգար զանոնք. պատանին այլ լսելով անոր խրատները և քրիստոնէից վարքը տեսնելով՝ անոնցմէ չէր բաժնուեր: Բայց հօրմէն վախնալով չէր համարձակեր յայտնել իր հաւատքը. և երբ հայրն ստիպէր զնա կուռքերը պաշտելու, իր հիւանդութիւնը պատճառելով՝ հրաժարէր. մինչեւ շատ տարի վերջ իմացաւ հայրն, և յետ ողորջանաց մահ սպառնացաւ:

Այս ժամանակ հանդիպած է, ըստ աւանդութեան, մեր Լուսաւորչի այլ յայտնելն իր հաւատքը. և այս կողմերէն անցած ատեն՝ իմանալով զայս Դասիկէն՝ յորդորեց

զսա որ մկրտէ այդ երիտասարդը, (զի դեռ չէր մկրտուած). և աւագանին ջրով լուացունէն քիչ օր վերջը՝ գուժով խելագարեալ կամ անգութ հայրն Սուրէն՝ իր ձեռք զորդին արեամբն այլ լուաց, Սեղեմնուտ կոչուած հովտին մէջ. ինքն այն խելագարութեամբ կամ դիւահարութեամբ կորաւ. իսկ կինն Աղուիթա որդւոյն գերեզմանէն չբաժնուելով՝ այն տեղ հանգչեցաւ, և հոգով միացաւ ընդ որդւոյն, որ յետ մկրտութեանն Թեոփոս կոչուեցաւ. արդարեւ Աստուածատուք. և նահատակութեան տեղն եղաւ արժանապէս ուխտատեղի, զոր և այլազգիք պատուէին մինչեւ ի վերջին ժամանակս, Սըրբղը Թոփոս կոչելով: Այս վկայիս պատմութիւնն ամեն Յայսմաւուրաց մէջ չի գտուիր, բայց կայ և առանձին հաւաքմանց մէջ գրուած. յորոց նշանակուի իբր 269ին ծնած և 296ին նահատակուած. իր յիշատակն այլ գրուած ի 11 մայիսի. զոր և արժան էր տարուէ տարի տօնախմբել հանդիսապէս, իբրեւ անդրանիկ կամ մի յանդրանիկ հարազատ նահատակաց մերոց. թերեւս շատ ծանօթ չըլլալուն համար՝ տօնացուցի մէջ չէ անցած. բայց ի պատմութեանէն և մանրամասն դիպաց և տեղեաց յիշատակներէն՝ անտարակոյս է իրն. և

միանգամ ևս ստիպէ զմեզ կրկնել և յիշել, որ քրիստոնէութիւնն չէ իսպառ նուազած ի Հայս՝ յԱռաքելոց անտի մինչեւ ի նոր առաքեալն մեր Ս. Գր. Լուսաւորիչ. և թէ, ոչ միայն քահանայք կային հաւատացելոց հոգացողք, այլ և զլուսք քահանայից՝ եպիսկոպոսք: Այս բանիս յայտնի վկայէ Սիմեոն անուամբ սակաւածանօթ բայց բաւական հին գրիչ մի Լուսաւորչի վրայօք, թէ՛ և ի հաւածանաց ժամանակին « Գոյին ի տեղիս տեղիս յԱռաքելոցն անտի « (յաջորդեալ) եպիսկոպոսք և քահանայք, « գաղտնի »:

Ը.

Տրդատ եւ Գրիգոր.

ՈՐՔԱՆ նախախնամական և զարմա-
նալի երեւցաւ ծագումն լուսոյ կրօնից յաշխարհս մեր, եթէ՛ ի սկզբան մարդկութեան և եթէ՛ ի սկզբան քրիստոնէութեան, կըրնամք ըսել՝ թէ այլ աւելի, գոնէ՛ զգալի, և բացայայտ եղաւ ընդհանուր ծաւալումն քրիստոնէութեան յընդհանրութեան ազգիս, որպիսի թերեւս չէ եղած

յայլ ազգս. վասն որոյ և իրաւամբ այս նոր քարոզիչ և առաքեալն Հայոց՝ կոչուի Լուսաւորիչ: Միանգամայն և շատ սքանչելի հանգամանօք եղած է այս Լուսաւորութիւնս. թէ՛ քաղաքական տեսութեամբ և թէ՛ կրօնական. և հարկ էր որ այսպէս ըլլայ՝ երբ ողջոյն ազգ մի կրօնափոխ կ'ըլլայ՝ կարճ ժամանակի մէջ. մանաւանդ այնպիսի պնդակարծիք ազգ մի՝ ինչպէս Հայոցս. զորս՝ շարժելու և հնաւանդ կրօնքէն ի նորն փոխելու համար՝ (մարդկօրէն խօսելով) արտաքին մղող ոյժ մ'այլ պէտք էր: Այս ոյժն էր հսկայակերպ Տրդատայ հզօր բազուկն, Գրիգորի կակուղ ձեռաց աջակցեալ. բայց և Տրդատայ և հասարակաց յաջորդութեան՝ ուրիշ արտաքին նւապատ մի եւս կար, զոր քաղաքական տեսութիւն կոչեցի. և հարկ է բացատրել:

Հայոց բարեկարգ կամ կանոնաւոր ազգ և տէրութիւն մի դառնալէն վերջ՝ թա-
զաւորութեամբ Արշակունեաց, 400 և աւելի տարի անցեր էր՝ մինչեւ ի սկզբան երեւնալու Տրդատայ ի պատմութեան. այս չորս դարուց մէջ՝ թէ և երբեք երկու համացեղ տէրութիւնք՝ Հայք և Պարսեք՝ գծաութիւն կ'ունենային, բայց աւելի երկար ատեն բարեկամութեամբ և խնամութեամբ վարուէին. Հռովմայեցւոց անյազ

աշխարհակալութիւնն և մասամբ աշխարհաւերութիւնն էր շատ հեղ երկպառակութիւն ձգող և տակն ու վրայ ընող զերկիրս և զժողովուրդս. ինչ որ ի Հայս և ի Պարթևս ըրին նոքա՝ այդ երեք կամ չորս դարուց միջոց՝ ծանօթ է ամենուն, եւս առաւել մեզ, ինչ որ մեր աշխարհակալ Տիգրանայ և Միհրդատայ օրերն՝ մինչեւ ի Վաղարշայ և Խոսրովու օրերն՝ ըրին, երբեմն պատերազմով երբեմն հաշտութեամբ ընդ Հայոց, քիչ կամ շատ ազատ թողլով զմերս: Երրորդ դարուն վերջերը և յատկապէս Գիովգեորիանոսի կայսերութեան ատեն (284-305-11), փոխուեցաւ իրենց աշխարհավարութեան կերպն. փոխանակ մէկ կայսեր միահեծան հրամանատուութեան, երկու երեք և չորք միաժամանակ կայսերը կամ կեսարը և օգոստոսը երեւցան, և իրենց տիեզերածաւալ տէրութեան աշխարհները բաժնեցին քանի մի ընդարձակ վիճակ, որոց մէջ գտուած ազգային տէրութեանց այլ՝ սահման և իշխանութեան չափ որոշեցին: Այս միջոցին հանդիպեցաւ մեր աշխարհին սահմանն և բաղդն եւս. յետ Ա. Խոսրովու սպանման ի նորահաս տատ Պարսից Սասանեանց բռնաւորաց, մեր երկրին նուաճման, և Տրդատայ երկաքամեայ պանդխտութեան՝ երբեմն տիրելով

հայրենի աթոռոյն և երբեմն զրկուելով, իր արիական զինուորութիւնն ի բանակս Հռովմայեցւոց, ի մեծ վտանգէ ապրեցընելն զԼիկինիոս՝ (որոյ զնդին մէջ զինուորած էր, և որ յետոյ թշնամացաւ կրօնից փոփոխութեան պատճառաւ), թող ինչ որ կ'աւանդուի Գոթաց դէմ և Հռչէի վրայ քաջագործութիւններն, այս ամենն պատճառ և իրաւունք տուին Տրդատայ, ոչ միայն իր հայրենի գահը ժառանգելու, այլ և պաշտպան ունենալու զՀռովմայեցիս՝ ընդդէմ Սասանեանց. և չափաւոր ազատութիւն մի տուին նոքա մեր թագաւորին, բայց տէրութեան սահմաններն ամփոփելով՝ որչափ էր բնիկ Մեծ Հայոց, ի բաց առնելով Տիգրանայ տիրացած երկիրները և Փոքր Հայոց գաւառները: Շատ որոշ կերպով նշանակէ Ագաթանգեղոս (ձԻ) այս իր ատենի Հայոց տէրութեան սահմանները, երբ Գր. Լուսաւորչի քարոզութեան սահմանները յիշէ. սկսեալ յարեւմտեան կողմէն՝ պատելով ի հիւսիս, և դառնալով յարեւմտեան հարաւ՝ պատելով զհարաւակողմն, և վերանալով յարեւելակողմն և հիւսիս. « Ի Սատաղացւոց քաղաքէն (Փ. և « Մ. Հայոց միջոց) մինչեւ առ աշխարհաւն « Խաղտեաց, մինչեւ առ Կաղարջօր (Վրաց « սահման), մինչեւ ի սպառ ի սահմանս

« Մասքթաց, մինչեւ ի Դրունս Աւանաց,
 « մինչեւ ի սահմանս Կասպից, ի Փայ-
 « տակարան քաղաք արքայութեանն Հա-
 « յոց. և յԱմդապուց քաղաքէն մինչեւ առ
 « Մծրին քաղաքաւ, քերէր առ սահմա-
 « նօցն Ասորուոց, առ Նորշիրական եր-
 « կրան, և առ Կորդուօք, մինչեւ յամուր
 « երկիրն Մարաց. մինչեւ առ տամբն
 « Մահքրտան իշխանին, մինչեւ յԱտրպա-
 « տական » : Այս սահմանաց մէջ բո-
 վանդակին Մեծ Հայոց 15 աշխարհն՝
 ընդարձակօրէն, որոց կ'իշխէր Տրդատ՝
 ազատաբար, իբրեւ դաշնակից Հռովմա-
 յեցւոց :

Այս դաշնակցութիւնս տեւեց իբրեւ 15
 կամ 25 տարի, սկսեալ յամի 286,
 յորում թագաւորեց Տրդատ, մինչեւ ի
 սկիզբն հրովարտակի հաւաքմանց ըրիս-
 տոնէից (303), յոր ստիպեցաւ Դիոկղե-
 տիանոս՝ ի դրդելոյ իրմէ աւելի անզգամ
 կայսերակիցներէն. որոցմէ՝ քիչ տարի վերջ
 (305) ինքն այլ զգուելով՝ հրաժարեցաւ ի
 կայսրութենէ և քաշուեցաւ իր հայրենիքը,
 Դաւմատիա, բանջարներ մշակելու : Երբ
 կայսերակիցն սկսան աւելի բռնաւորաբար
 տիրել և հաւածել զըրիստոնեայս, Տրդատ՝
 որ արդէն ազգովին ըրիստոնեայ էր,
 կտրեց անոնց հետ դաշնակցութեան կապը,

իր երկրին ազատ տէր եղաւ, բայց հա-
 կառակութիւն չէր ցուցըներ և որոշուած
 սահմաններէն դուրս չէր ելներ. մինչեւ
 որ այդ հաւածիչ կայսերաց մօտագոյնն՝
 միանգամայն և անմտագոյնն, չստիպեց
 զինքն երեւնալու՝ միանգամայն պաշտպան
 իր երկրին և իր նորընկալ սուրբ հաւատոց
 ըրիստոնէութեան : Զայս հարկ է հիմայ յի-
 շել՝ թէ ինչպէս եղաւ, ինչպէս Արշալոյսն
 ըրիստոնէութեան Հայոց՝ արեգակնապէս
 սփռելով եղաւ Արեւելք Լուսաւորութեան
 Հայոց :

Եթէ սոսկ ազգայնոցս՝ Հայոց համար՝
 ուզէի շարել այս տողերս, գրեթէ ամաչե-
 լով պիտի դադրէի. որոց՝ այնքան ծանօթ
 համարիմ իրենց համօրէն լուսաւորութեան
 սկիզբն և պարագաները, որ մեզ իբր
 աւետարանի մի հարկ է ըլլալ, ինչպէս
 որ Ս. Լուսաւորչի վարդապետութիւնն
 այլ՝ Ագաթանգեղոսի պատմագրութեան
 կցած՝ Առնտարան Ս. Գրիգորի կոչուած է :
 Կ'ուզեմ այլ հաւատալ՝ թէ այնքան մեծ
 երեւցեր է և է՝ այս Լուսաւորութիւնս
 Հայոց, որ եկեղեցական պատմութեանց
 սկզբնագրող Եւսեբեայ աչքը՝ կերպով մի
 շլացուցիւ է. եթէ օտարոտի իմն է ըսածս,
 նոյնպէս և օտարոտի պէտք է համարիլ՝
 իր պատմութեան մէջ բնաւ չյիշելն այս-

պիսի գերօրինակ զիպուածը: Նոյնը պէտք է ըսել և իր հետեւող Զոսմանոսի համար, որ և վրաց և ուրիշ ազգաց դարձն ի քրիստոնէութիւն յիշէ (Բ, 9)¹, բայց զՀայոց՝ ոչ. սակայն ուրիշ տեղ մի յիշէ միայն՝ որ Հայք իրենց շրջաբնակ ազգերէն սուաջ ընդունեցան զքրիստոնէութիւն. և թէ՛ յԵդեսացւոց և ի Հայոց աստուածային ախանց մտաւ քրիստոնէութիւնն ի Պարսկաստան. և զի՝ շատ հին է քրիստոնէութեան մուտքն ի Պարսս, ապա հնազոյն եւս ի Հայս խոստովանի լոելեայն կամ յայտնապէս՝ պատմիչն: Միթէ, այդ պատմիչը որ այլեւայլ ազգաց քրիստոնէութիւնը պատմէին՝ ճանչնալով զանոնք հպատակ հռոմէական կայսերութեան, իսկ զՀայս միայն ինքնագլուխ տէրութիւն մի, այս պատճառաւ թողուցին յիշել. թէ արդեօք՝ շատ զարմանալի և անժխտելի հանգամանաց հետ՝ մարդկօրէն զարմանալիք և երկրայելիք այլ լսելով՝ չուզեցին կամ չկրցան որոշել և աւանդել. այլ Հայոց քրիստոնէութեան վրայ բնաւ չէին տարակուսեր. և տեսանք արդէն՝ որ նոյն ինքն Եւսեբիոս էր յիշող զՄհրուծան եպիսկոպոս Հայոց՝ ի կէս Գ դարու:

1. Այս գլուխ պատմութեանն այլ հարազատ չի համարուիր՝ այլ եկամուտ:

Իրմէ քիչ յետոյ ժամանակաւ երկու Ս. Հարք Լատինաց՝ զարմանալի կերպով յիշեն Հայոց քրիստոնէանալը: Ս. Ամբրոսիոս յիշելով Քրիստոսի ըսածը՝ ըստ Մատթ. աւետարանչի (ԻԳ, 14), «Քա՜ ըողեացի աւետարանս արքայութեան ընդ «ամենայն տիեզերս: Եւ զի սփռեցաւ, «կ'ըսէ, աւետարանի քարոզութիւնն ընդ «ծագս երկրի, և արդէն Գոթք և Հայք «հաւատացին ի նա, վասն այնորիկ տե՛ «սանեմք զկատարած աշխարհի¹». Իսկ իրմէ յայտնի տեսողն Ս. Հերոնիմոս՝ կարճ և վսեմ երկու բառով բացատրէ. «Իջոյց (կամ թափեաց) Հայկազն՝ զկա՜ «պարճան²»: Այսինքն Հայք՝ (որոց յայտարար նշանն յաչս և յերգս յոյն և լատին քերթողաց՝ իրենց աղեղն ու կապարճն էր³), Քրիստոսի առջեւ իրենց զէնքը բռնութիւնը վար դրին. և աղօթքն իսկ տեսնէր և վկայէր, Հերոնիմոս, երբ

1. Ս. Ամբրոս. Մեկն Ղուկայ, Ժ. 14. Sicut autem precessit in orbem terræ Evangelii predicatio, cui jam et Gothi et Armenii crediderunt; et ideo mundi finem videmus.

2. Ս. Հերոն. Թուղթ ԾԷ. Deposuit pharetra Armenius.

3. Հայոց ճարտար աղեղնաւորութիւնը և քաջազնւութիւնը, Հայկայ օրերէն սկսեալ՝ մինչեւ այդ յիշեալ Ս. Հօր ժամանակ, շատ բանաստեղծք և պատմիչք յիշած են, և մեր յիշելու տեղ չէ հօս. բայց որովհետեւ

ինքն ճգնելով մօտ ի սուրբ Այրն Բեղղե-
հեմի, ուրիշ ուխտաւորաց հետ գային և
Հայր և կապարճնին ուսերէն վար կ'առ-
նուին:

Թողունք այս ոչ մեզ կարեւոր խնդիրս,
և անոր հետ մեր պատմչաց աւանդածին
մէջ այլ քննադատութեան աւելի կամ
պակաս ենթակայ նիւթերը. ինչպէս, Տըր-
դատայ կերպարանաց այլափոխութիւնն
միանգամայն և բարուց, մեհենաց կործան-
ման ատեն դիւաց մարդակերպ փախուստն,
Տրդատայ գրեթէ գերահակայ ոյժն, Գրի-
գորի և Ս. Յակովբայ Մժրնացոյ ազգա-
գականութիւնն, Հռիփսիմեանց քանի մի
դէպքերն, և այլն, որք որքան և կըրնան
չափաւորապէս մեկնուիլ և ըստ այնմ
հաւատալի ըլլալ, սակայն աւելի զարմա-
նալի կ'ըլլայ՝ եթէ բոլոր Ագաթանգեղոսի
(որ ի սկզբան՝ յունարէն գրուած է), և
մեր Դ. և Ե դարու պատմչաց ըսածներն,
զոր Յոյնք և Ասորիք, մինչև Եգիպտացիք

այն քաղցրաբան Ամբրոսիոս Հայրն ընդ Գոթաց զուգեց
զՀայս, յիշենք միայն Լուկանոս բանաստեղծին այս
տողը.

Armeniosque arcus goticis intendite nervis.
Պնդեցէք զՀայկական աղեղունս ի լար գոթացի.

Գովէ Հայոց շինած և վարած աղեղը, Գոթաց պա-
տրաստած լարով կամ ջիղով.

(Ղփտիք) և Եթովպացիք անգամ իրենց
Յայսմաւուրաց մէջ պատմեն, ասոնք անհա-
ւատալի կամ դժուարահաւատալի երեւան:
Արդարեւ հրաշալի են. և հրաշալեաց սահ-
ման չկայ առ Աստուծոյ. բայց և խոհակա-
նութիւնն կըրնայ ընտրել զհրաշալին ի
հրէշալւոյն: Եւ որքան աւելի կամ պակաս
հրաշալի երեւի մեզ կամ օտարաց՝ մեր ազ-
գին քրիստոնէութեան դարձն ի ձեռն Լու-
սաւորչին, որ կերպով և է, հարկ իսկ է մեզ
երկիւղածութեամբ գոհանալ զԱստուծոյ:

Եթէ Տրդատայ անունն Արշակ եղած
ըլլայ և Գրիգորի Սոթիկ, Հռիփսիմեայ
այլ այլ կերպ ըստ օտարազգի Յայսմա-
ւուրաց, չէ ինչ փոյթ. բայց իրական,
պատմական և ստոյգ է՝ առջինին մարմնով
և մտօք զօրաւոր և դիւցազնական մէկն
ըլլալն, երկրորդին Հայոց ազգին ընդհա-
նութեան լուսաւորիչ ըլլալն, երրորդին՝
հիանալի փափուկ կապ մի ըլլալն այդ
երկուքին միջեւ. և որ և է նայուածքով
սխրալի երբեակ մի աստուածային ներգոր-
ծութեան՝ ի հաստատութեան հաւատոց և
եկեղեցւոյս Հայաստանեայց. որոց բովան-
դակ գործոց շարքն՝ արդարեւ դիւցազնական,
վիպասանական, ողբերգական հանգուցա-
ւոր բան մի է. սակայն բուն և կենդրոնն
ստոյգ: Ո՞ւր թողունք որ գրեթէ ամէն երկրի

քրիստոնէութեան ընդունելութիւնն հրաշա-
լեօք եղած է. և ուր հրաշք կայ ի կարեւոր
դէպօս սեփական պատմութեան, արժան է
գոհանալ զհրաշագործողէն, որ է ինքն Աս-
տուած, որոյ և է իր արարածոյ ձեռքը:

Պարզօրէն իսկ պատմական, այլ ստոյգ
պատմական պատկերօք զննելով՝ այդ
Հայոց Լուսաւորութեան առիթ երբեակը,
և իրենց կապակցութիւնն ի լրումն մեծ
և սուրբ գործոյն, շատ նշանաւոր և հե-
տաքնին կ'երեւին, թէ դիպումաձքն թէ
անձինքն: Ասոնց առաջինն՝ ժամանակաւ,
ոչ պակաս և արդեամբք՝ է ամենայն մա-
սամբ Մեծ, ահեղ, երբեմն Դիւցազն և ապա
Խոստովանող Քրիստոսի և Սուրբ, թա-
գաւորն Տրդատ: Ի մանկութենէ՝ վտանգաց
և դժարութեանց մէջ ընկած, մտօք և
մարմնով կռուելու յաղթելու ջանացող,
հարկաւ և յօժարութեամբ: Եթէ լոկ մար-
մնոյ ուժով և յաջողութեամբ ըրածներն
ըստ աւանդութեանց, նկատուին, հելլե-
նական հսկայից և դիւցազանց դասակցելի
է. եթէ աննըկուն ոգին և ջանքն՝ իր հօր
և իր ազգին տէրութիւնն և թագը կորզելու
յօտարաց և պսակուելու, քաղաքագէտ և
յաղթող թագաւորաց դասակցի. և եթէ
յայսմ մասին կշռուի իր ըրած ծառայու-
թիւնն և օգնականութիւնն հռովմէական

ինքնակալութեան, այն՝ Սասանեանց զօ-
րաւոր ղիմակալութեան, և կայսերաց բազ-
մաւորութեամբ շփոթած ժամանակ, ոչ
փոքր երախտաւոր պէտք է ճանչցուի այն
գոռոզ տիեզերակալաց, որք իրենց կող-
մանէ այլ՝ յայսմ գտուեցան երախտագէտ,
և փոխադարձ օգնութիւն մատուցին և
յաջողցուցին թագաւորութեանը: Իսկ երբ
նկատուի իբրեւ քրիստոնեայ և առաջին
հանդիսապէս թագաւոր քրիստոնեայ, և իր
ազգը խմբովին քրիստոնէացնելու՝ ձեռն-
տու Լուսաւորչին, և յորդորող՝ թագաւորա-
կան (կամ լաւ եւս ըսելով տրդատական).
հեղինակութեամբ, յայսմ՝ անհամեմատ է
իր արդիւնքն, և արժան է կրկնել մեր
մեծ պատմչին (Խորենացւոյ, Բ, ԳԲ) ծան-
րակշիռ տեսութեամբ խօսքը. որ՝ զԼուսա-
ւորիչ նախակարգէ « միայն վկայութեան
« և առաքելութեանն վիճակաւ » . անկէ
զատ՝ յամենայնի « գուգաբան և հաւասա-
« րագործ » զՏրդատ. նա և աւելի եւս
քան զնա. « քանզի, խորհելն յաղագս
« Աստուծոյ և ճգնազգեցիկ լինել՝ զոյգ (է)
« երկոցունց (Գրիգորի և Տրդատայ). իսկ
« նուաճել (զժողովուրդն համոզել) հաւա-
« նեցուցողականաւ կամ բռնաւորականաւ
« բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ
« (քան զքաղցր Գրիգորի). քանզի, ըստ

« հաւատոյն՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր ըզ-
 « գործն. այնր աղագաւ կոչեմ և զսա
 « նախաշաւիղ ճանապարհ, և Լուսաւորո՞ւ-
 « րեանցն մերոց Հայր Երկրորդ »: Նոյն
 դատաստանաւ վճռէ դարձեալ՝ « Բազմա-
 « փայլ ճառագայթ. — Երկրորդ նահատակ.
 « և մերոյ Լուսաւորութեանց՝ լուսաւոր
 « վերակացո՞ւ — Ճշմարիտ րազաւոր », և
 այլն: Եթէ, մարդկօրէն դատելով, Բար-
 դողիմէոսի և Թադէոսի ատեն ըլլար այս-
 պէս Տրդատ մի՝ այն ատենէն կ'ըլլար
 Հայ ազգն այլ բրիստոնեայ. իսկ եթէ
 Գրիգորի ատեն չըլլար Տրդատն՝ Գրիգոր
 այլ մասնական լուսատու մի կ'ըլլար
 Հայոց ոմանց՝ այլ ոչ համօրէն Հայոց:
 Սակայն, « Ո՞ գիտաց զմիտս Տեառն. կամ
 « ո՞ եղեւ նմա խորհրդատու »:

Տրդատ՝ մեր արշակունի Թագաւորաց
 անընդհատ 400 տարուան ծանօթ պայա-
 զատն էր. իսկ Գրիգոր ո՞վ էր, որ այնպիսի
 մեծ և հզօր Թագաւոր մի աւելի մեծագոյն
 գործոյ գործակից ըրաւ: Յանկարծօրէն և
 յօտար աշխարհէ՛ մայրենի ծածկութեանց
 մէջ կծկած, չի ծնած ճանապարհորդելով՝
 կ'արձակուի ի Հայս. կենաց լոյսը կու
 տեսնէ՝ Հայոց հոգւոց առաջին լուսածագ
 Թադէի հանգստարանին վրայ. իր հայրն
 Անակ՝ դաւաճանութեամբ սպաննելով զԹա-

գաւոր Հայոց Խոսրով՝ խաւարցնէ զտէ-
 րութիւն և զազգ Հայոց, ի ժամանակի
 անոր յաղթող փայլմանց. արժանապէս
 ինքն այլ կու սպանուի բոլոր ընտանեօրն.
 իր դատապարտուած մարած կրակէն՝ կայ-
 ծակ մի միայն Թուշի փախչի Թաքչի յարեւ-
 մուտս. և յետ երկար տարիներու՝ պէսպէս
 դիպաց՝ դառնայ կ'ըլլայ Լուսաւորի՝ իր հօրը
 խաւարցուցած աշխարհին. և անոր (Տրդա-
 տայ) որ իրաւունք ունէր զինքը չարաչար
 սպաննելու՝ կ'ըլլայ կենսատու յաւիտենից
 կենաց, յետ տարեւոր ժամանակաւ առանց
 իմացընելու ծառայելով իրեն՝ իրրեւ աշ-
 խարհիկ պաշտօնեայ: Ինչ զարմանք է
 այս. ո՞վ մտածեց, ո՞վ հնարեց, ո՞վ կար-
 գաւորեց այս բաներս. — սա մարդկան
 գործ է. հրաշալի է, գործ է Աստուծոյ,
 անքննելի և ամիշեցուցիչ, այլ և հոգե-
 զուարճ նախախնամութիւն. որոյ զար-
 մանալի օղակաւոր իմն յաջորդութիւն
 է՝ Տրդատայ բարեբաղդաբար Թագազուլիս
 դարձին ատեն յօտարութենէ ի հայրենիս,
 զբռնելն զԳրիգոր անծանօթաբար, զորդի
 իր հօր սպանչին, և առնուլ իրեն հաւա-
 տարիմ և սիրելի պաշտօնեայ. իր ուրա-
 խութեանց միանգամայն և մոլորութեանց
 մեծահանդէս խրախճանին՝ անոր յանձ-
 նելն՝ որ զկարծեցեալ Մայրն Հայոց զԱնա-

հիտ՝ ծիածան ծաղկօք պսակէ. հիացուցիչ գաղտնեաց յայտնուիլն. Սնակայ որդի Սուրենի՝ (Գրիգորի) բրիստոնեայ հաւատով և դաւանութեամբ կանգնիլն իր ընտրած ահաւոր տիրոջ դիմաց. խոստովանիլն, վիճելն, տանջուիլն, և դարձեալ անկարծօրէն գաղտնեաց վերջին քողն այլ բացուելով՝ իմացուիլն ով և որու որդի ըլլալն. դատաւարտուիլն ի վիրապընկեցութիւն՝ մօտ յԱրտաշատ մայրաքաղաք թագաւորութեան Հայոց և երկար տարիներ հօն մեռելատիպ մնալն, իբրեւ կայծ ընդ մոխրով, մինչև դարձեալ մեծասքանչ հրաշալեօք յայտնուելով լուսածագելն առ հասարակ ի Հայաստան¹:

Թ.

Հռիփսիմեանք.

ՄԵՐ քաղաքական պատմութիւնն դարձեալ մթննայ այս միջոցիս: Ազաթանգեղոսի պատմած Տրդատայ շարունակ

1. Այս շղթայաշար իրաց մէջ պէտք չէ մոռնալ և օղակ մի. Սալահունի նահատակն Թէոփոր, զոր առաջ յիշեցինք:

յաջողարար տէրութիւնն՝ Թուի անգամ մ'այլ կոտորուած. Ներսէ՛՛ Սասանեանց թագաւորն աւելի յաջողած գտնուի ընդդէմ Հռովմայեցւոց. որոց կեսարն Գալերիոս՝ ամօթապարտ կորակոր դարձած և մերժուած ի Դիոկլետիանոսէ, նորէն Տրդատայ նիգակակցութեամբ և քաջութեամբ՝ յաջողի իր կորանքը կանգնել. մեր երախտաւոր թագաւորն այլ այնուհետեւ (իբր 297) անընդհատ 40 տարիէ աւելի այլ թագաւորէ, ոչ միայն քաղաքական և յաղթական, այլ և գերագոյն լուսաւորութեան փառօք: — Ի՞նչպէս կ'ըլլայ այս լուսաւորութիւնն. և ի՞նչ լուցկի է որ այն մոխրոյ տակ երկար ցուրտ տարիներ ծածկուած կայծը կ'արծարծէ և փայլեցընէ:...

Հարցընենք հին Երգողի մի և երգէ մեզ.

« Ի յԵԼս արեւու՝ (ի Հայս) արեւ ծագեցաւ մեզ յարեւմտից.

Չամպն՝ արեգական ծածկոյթ՝ Պետրոսեան հոգմոյն հալածեալ.

Օրիորդ մաքուր հարսինն (Հռիփս.) աւետիս տայր փեսաւերին.

Չարթի՛ր Զոսարքուն ւսնուն (Գրիգոր).
Ե՛լ, զարթո՛ զթմբերեալսն ի մեղաց.

Արե՛ որ նընջեսդ ի Գըրի, լուսատու
լիցի քեզ՝ Քրիստոս:

Արեամբս ոռոգեմ (ես Հռիփ.) զերկիր
(Հայոց, դու) սերմանեա, մըշակ հոգեւոր»:

Հրաւիրենք մենք այլ զհրաւիրող լու-
սաւորութեան մերոյ՝ դարձեալ երգողի
բերնով.

« Եկեալ ի դրախտէն կենաց՝ տո՛ւնի
« խնկարբեր... հարսն Քրիստոսի, ընտրեալ
« ի բիւրուց, ո՛վ Սուրբ Հռիփսիմէ : . .
« Երեւեցար ծաղիկ զարնայնոյ, անու-
« շահոտ վարդ կարմրերփեան, շուշան
« ոսկէտիւպ... դուստր արքայի, յոսկե-
« հուռն պաճուճեա... Սաւառնեալ ըստ
« աղանեաց՝ ելին ի յերկինս ընդ քեզ
« Ընկերք քո. մտէք ի տաճար Թագաւորի՝
« ի հարսանիսն անապական, յուրախու-
« թիւն յաւիտենից »:

Հրաշալի հրաւիրակն Գրիգորի և իր
դաստիարակն Գալիլանէ՝ հոռմէական կայ-
սերաց ցեղէն կ'ըսուին. Հռիփսիմէ՝ ըստ
Ագաթանգեղոսի՝ էր զուստր « ուրումն յաս-
« տուածապաշտ և ի Թագակալ տոհմէ ».
« ըստ Խորենացւոյ՝ « ի ծիրանափառ օգոս-
« տականացն ի կայսերական զարմէ »:
Ասոնք հարիւրաւոր կուսանաց հետ՝ կէս
ծածուկ կէս յայտնի՝ ի սահմանս մայրա-

քաղաքին Հռովմայ՝ Ս. Պողոսի հանգստա-
րանին քով, տեսակ մի միաբանակեաց
կենօք ճգնէին « յարգեալանս մի կու-
« սանաց », ըստ Ագաթանգ. : Յառաջ
քան զմեծ հաւածանս Դիոկղետիանոսի,
իրեւ յամի 293, սկսան փնտռել զասոնք:
Ըլլայ Ագաթանգեղոսի աւանդած՝ Հռիփսի-
մեայ գեղեցկութիւնը կայսերական Թագով
պսակելու համար¹, ըլլայ պարզ իր և
ընկերաց հաւատքն անհանգստելու համար.
մայրն Գալիլանէ՝ իր տեղը և կուսանաց
բազմութիւնը յանձնէ իր Զոյի կամ Եփրայի
կամ Զիւռ քրոջ, զորս՝ կայսրն ջարդել
կու տայ, երբ իրենց ընկերաց փախուստը
կ'իմացուի²: Գալիանեայ և Հռիփսիմէի
հետ եօթանասուն և աւելի ընկերք և քանի
մի քահանայք երթան յօտար երկիրներ.
իրենց հետ ընկերանան և արք հարիւրի

1. Որչափ այլ երկրայելի է Դիոկղետիանոսի սիրա-
հարիւն ի պատկեր Հռիփսիմէի և խնդրելն, օտարք այլ
պատմեն նման բան մի. այդ կայսեր ի կողմանս Յունաց
եղած ատեն՝ տեսնելն 13 տարուան գեղեցիկ աղջիկ մի,
Ֆիլուսմենա անուն, խնդրելն հարսնացընել իրեն, և մեր-
ժուելով՝ չարչարել և նահատակել զնա. ԺԹ դարու
սկզբան (1802) Հռովմայ (Պրիսկիլլեան) Գետնադամբա-
նաց մէջ զտնուեցան իր նշխարքն, հոգակուեցաւ անունն
և պատին, տօնուի ի 10 կամ 13 օգոստոսի ամսոյ:

2. Գեղեցիկ խորհրդածութեամբ կ'ըսէ այս բանս՝ մեր
պատմիչն. « Զթոյնս դաճնութեանն ի նոսա Թափեալ՝
« արար վկայս Քրիստոսի, յորժամ ոչ եհաս ըմբռնելի
« վարկ մաճու զսեր առաքելութեան » (Հռիփսիմեայ):

չափ, և երկար տարիներ երկրէ երկիր
 թափառին: Ո՞ւր և ի՞նչպէս... յայտնի չէ
 ամենն, և չէ հնար գիտնալ, բայց զայս՝
 որ յարեւելք կ'անցնին և Քրիստոսի տնօ-
 րէնութեանց տեղուանքը կ'ողջունեն իբրեւ
 ուխտաւորք. ապա ուրիշ ուխտի տե-
 ղուանք Ասորւոց կողմերը, ուր որ կամ
 Քրիստոսի սրբազան զգեստուց կամ չար-
 չարանաց գործեաց յիշատակ մի կար,
 կամ Առաքելոց հանգստարան և նշխարք.
 այսպէս կու գան յԵդեսիա՝ Քրիստոսի
 դաստառակը կամ անձեռագործ նկարեալ
 պատկերը պատուելու: Ըստ այսմ և երբ
 ի Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնի գերեզ-
 մանին քով երկար ատեն կեցան, իրմէ,
 կ'ըսէ պատմիչն, պատուէր առին որ եր-
 թան ի կողմանս Հայոց, և գտնեն ու
 պատուեն հօն իր փայտեայ պատկերը,
 քանդակեալ յաւետարանչէն Յովհաննէ,
 զոր տեսանք ի Բարդուղիմէոսէ Առաքելոյ
 դրուած ի Հոգեաց վանս: Այս այցելու-
 թիւնը կամ գալստեան դէպքը՝ մեր բազ-
 մաքրքիր Խորենացիին գտած և գրած է
 առանձինն, որ պէսպէս վերնագրի ի Ճա-
 ուրնտիրս, որպէս այս. « Յաղագս Հոփի-
 « սիմեանցն, ի ձգմարիտ պատմագրացն
 « Յունաց գտեալ Մովսիսի Խորենացւոյ »:
 Պատմագրաց զլիաւորն՝ յորմէ օգտուեր է

մեր պատմիչն՝ ինքնին յանուանէ կ'իմա-
 ցուի, (թէ և այլով մասամբ կենացն, ժա-
 մանակին և զրոցն անձանօթ է մնացեր
 յետոյ), և կ'ըսէ. « Զատենարանութիւնս
 « իմաստնոց զրոց յԵլլադայ՝ յԱտտիկէ՝
 « իմ ընթերցեալ բազում անգամ, գտի
 « զոճ զրոցս, որ ի ճահ գայր պատմու-
 « թեանս մերոյ հիւսման. յոյժ պիտանի
 « և յօգտութիւն մեզ լսի, որ անուն զրոցն
 « կոչի Դաւրի Հոովմայեղոյ զիրս Եկկե-
 « սիստեա (Եկեղեցական պատմութիւն).
 « զոր կամեցեալ իմ թարգմանել և ոչ
 « ժամանեցի, մնաց այլում տեղոյ կամ
 « իմաստնոյ ». հետեւեալ խօսքով մ'այլ
 կարծել տայ՝ թէ Ագաթանգեղոս եւս նոյն
 գիրքը տեսած և քննած ըլլայ. որով այն
 հեղինակն այլ հնագոյն կ'ըլլայ:

Տարիներով կ'երեւի այս կուսանաց յայլ
 և այլ կողմանս Հայոց դեգերիլն և ցրուիլն
 յարեւմտեան կողմն՝ թողլով զՄանի յԵ-
 կեղեաց գաւառի, ի հիւսիսակողմն՝ զՆոռե,
 որ կ'ըլլայ Բարոզիչ Վրաց. այսպէս հարկ
 է որ ուրիշ կողմեր այլ թողուած ըլլան,
 և միայն իրենց կէսն միաբան գտուին
 իրենց նահատակութեան տեղում՝ ի կեդրոն
 Այրարատայ: Միայն հարաւային Հայոց
 կողմերում կենալն և շրջիլն աւելի ծանօթ
 է. և թէ ոչ ուղղակի յԵդեսիոյ եկած են

հօն՝ այլ յարեւմտեան Հայոց. կամ երկրորդ
անգամ եկած են այս կողմս, ի գաւառն
Բզնունեաց, ի սահմանս անուանի խշար
քաղաքի, ուր յետոյ իրենց կեցած տեղին՝
Ս. Գրիգոր վայելուչ եկեղեցեակ մի շինեց,
և ըստ իր սովորութեան՝ խաչ մի կանգ-
նեց, և տեղն այլ կոչուեցաւ Ս. Խաչ: —
Աստի՛ վանայ ծովուն արեւմտեան եզերքը
պատելով՝ եկան կեցան ի Թուխ, ինչուան
հիմայ ծանօթ տեղ. — աստի՛ դէպ յարեւմ-
տեան հարաւ կու գան՝ ի գաւառն Մոկաց,
և կենան ատեն մի այն տեղ՝ ուր յետոյ
Ս. Գրիգոր վանք մի հաստատեց, որ նոյն-
պէս Ս. Խաչ Մոկաց կոչուի, և անուանի
ուխտատեղի մի կ'ըլլայ ի Ժ-ԺԱ դարս,
և Գր. Նարեկացւոյ ատեն պայծառ շինու-
թեամբը զարդարեալ և հռչակեալ: Թէ՛ այս
տեղ և թէ՛ քիչ մ'այլ հեռու՝ Կձառ կամ
կրձատ կոչուած տեղ մի՛ շատ նեղութիւն
և հալածանք կրեն կուսանքն, քրմաց և
զանոնք զրդող դիւաց ազգամար. բայց
Գայիանէ իր խաչովն և իրեն հետ հոգեորդ
քահանայքն՝ Գաւիտի և Եսայի, աղօթիւք
և օրհնութեամբ՝ հալածեն զանոնք. որք
արգել կ'ըլլային մեր սուրբ ուղեւորաց
ձիերուն կամ ճամբուն. և « զայրագնեալ
« դիւաց՝ դիմեալ ի վերայ՝ խեղէին, ծռէին,
« պնչատէին զպաշտօնեայս իւրեանց. որ

« և անդ առաքելաւորն քահանայքն հալա-
« ծեալ զնոսա և քանդեալ զպաշտամունս
« նոցա, բժշկէին զխեղեալսն. վասն որոյ
« տեղին կոչեցաւ Կձառ և Կրձատ, թէ՛ ի
« յայսմ տեղով Կձատէին կամ Կրձատէին.
« դեւքն զմարդիկն. յորում տեղով Ս.
« Գայիանէ թողու զխաչն իւր՝ ախոյեան
« դիւացն, որ էր Աւագակին (Քրիստոսի
« հետ խաչուողին). որ և գտեղին յետոյ
« հաստատէ վանս Ս. Ն. Գրիգոր »: — Այս
դէպքս մեծ համբաւ հանէ. որոյ համար
կուսանքն գաղտուկ կերպով զիրենք Կոր-
դուաց խորտուրորտ լերանց մէջ ձգեն, և
անցնելով Սողոմի լեռնէն՝ կու գան ի կողմ
մի, որ ըստ տպագրի պատմութեանս գրուած
է Բերկրացոց գաւառ. այլ ծանօթն Բերկրի՝
Առբերանի գաւառին մէջ է, վանայ ծովուն
արեւելեան կողմը. իսկ լաւագոյն օրինակի
մէջ գրուի Բագրացոց գաւառ. և հիմայ
այլ ծանօթ է այդ Սողոմի կոչուած լերին
մօտերը Պիրքե կոչուած տեղն: Սողոմին
այլ ծանօթ է յաշխարհագրաց, Սողոմիւս
կոչմամբ, և ի տեղացեաց հիմայ այլ՝
Սողոմիւս: Ասոր մօտ կուսանքն խրճիթներ
շինելով՝ պահ մի բնակին¹:

1. Այս տեղ մեր պատմիչն յիշէ աւանդութիւն մի,
թէ երբ Ջրհեղեղին տապանն կու հասնի այս լերանս,
ն'յ կանչէ. « Ո՛ր Սողոմ, թէ՛ Սողոմա՞ն կն դիպեցաւ

Սողոմոնէն կամ Թմիսէն կու գան՝ այն
կորդուաց և իր սահմանակից Տմորեաց
գաւառին միջեւ, յԱլիկէ կամ Ալիկա կո-
չուած աւանն, յանուն կնոջ մի Սմբատայ՝
Այրարաջ կոչուած սպարապետին Արտա-
շեսի Բէ, ի վիպասանից Հայոց, որք ան-
շուշտ շատ առասպելներ հրւսած էին այս
քաջին և իր այդ սիրած Ալիկա՝ ասորի
կնոջ վրայօք, որոյ անուամբ կոչեց իր
ձեռակերտն, որ հաւարակօրէն կոչուէր
Աւան Սմբատայ։ Այս կողմերս (Տմորեաց)
այն ատեն այլ կան եղբր « ընկզուտ ծա-
« ոււէտ տեղիք »։ ուր գետոյն վրայ
ձգուած կամըրջին մօտ՝ ատեն մի բնակին
կուսանքն։ — Անկէց կ'անցնին Մշկեց
կամ Մշկուեկեաց լերան խորին խորշ մի,
որ այսպէս կոչուի՝ լերան վրայ արածող

նաւին »։ Նոյն լեռը կամ մէկ մասն այլ Սարարաջ կո-
չեն, և անոր ասորոտին եղած շէն կամ քաղաք մի՝
Թմեմի կամ Թմեմի կամ Թմեմի, որ նշանակէ ութ, իւր
թէ, « յայսմ տեղում ութ ոգիք ելին ի տապանէն »։
Այս 1600 տարուան աւանդութիւնն այլ զեռ լսուի այս
կողմերում, և Թմեմին՝ փոխանակ ութի՝ ոմանք 40 կ'ը-
սեն. տեղն այլ Տիգրիս գետոյ Դաղ և Պօհղան օժան-
դակաց միջոց է։ Մեր խոհական պատմիչն՝ այս առթիս
այլ մտերմարար խորհրդածէ. « Այսոցիկ՝ թէ արդարք
« կամ սուտք՝ ինձ ոչ է փոյթ. բայց միայն զի հաճե-
« ցուցից զմանկագունն քո մտացդ գտարփանս. վասն
« այսորիկ զրեմ քեզ զընաւն ի զիրս յայս »։ Յայտ է
որ երկտասարդ իշխանի մի զբէր Խորենացի, ըլլան
Սմբատն Բագրատունի և Արծրունի, ըլլայ ուրիշ մէկն,

1. Կոչուած է և Ովկի։

մշկապարտ այծեմակց համար, որ մեր եր-
կրին յատուկ կենդանական բերք մի է.
իսկ տեղագրօրէն՝ այս կողմս այն ատեն
կամ պատմչին զբաժ ատեն՝ Հայաստան
գուշառ կոչուի եղբր, նշանաւոր անուամբ.
որ Հայկայ և իր Կաղմոս որդւոյ աւան-
դութեանց վերացընէ տանի՝ մեր միտքը։
Այս տեղ գտան կուսանքն շատ բորոտներ,
զոր ըստ հեթանոսական անգըթութեան՝
հասարակաց բնակած գեղերէն վռնտէին,
և Սուրբքն իրենց աղօթիւք և քահանայիցն
օրհնութեամբ բժշկեցին. և թէ ապագայից
համար այլ բժշկարար աղբիւր մի բղխե-
ցին, և թէ իրենց պառաւ բնկերաց հա-
մար, որ չուգեցին աւելի առաջ երթալ, և
բնակեցան հօն մինչեւ իրենց մահը։ Իսկ
զօրաւորքն եկան Բզնունեաց¹ (Վանայ)
ծովուն եզերքը, յետոյ Ս. Թեոդորոս կո-
չուած տեղ մի։ — Աստից այլ դարձեալ
դէպ ի հարաւակողմն, Տիգրիսի օժանդակ
գետոյ մի եզերք, որ Կակգար և Աղաւ-
աւար կոչուած լերանց միջեւ անցնելով,
Թափի ի մեծ գետն։ Այս տեղ աւելի եր-
կար ատեն կեցան կուսանքն, անոր համար
տեղն այլ կոչուեցաւ Ս. Տիկիւն։ — Աստի
կու գան իրենց մէկ նպատակեալ տեղն, ի

1. Ոմանք գրեն Բժունեաց։

Վան Հոգեաց, ուր էր « Պատկեր Տիրամօրն, « որում երկրպագեցին՝ ուրախացեալք, և « տային գոհութիւն Սրբուհւոյն » . բայց իրենց փափագին համեմատ չկարցան երկար ատեն կենալ հօս . որովհետեւ տեղոյն քրիստոնեայքն՝ որ գաղտուկ կ'ապրէին, վախնալով յայտնուելու՝ բռնադատեցին զ[[. Կուսանան չուշանալ իրենց քով : — Կամայ ակամայ ստիպուեցան սօքա վերջին երկրպագութիւն մ'այլ ընելով իրենց ամենասիրելի Տիրամօր՝ երթալ ելնել ուրիշ մօտաւոր դժուարակոխ լեռան մի գլուխ, Պաշաւ կամ Պաշատոյդ կոչուած (և սխալմամբ Պաղատ գրուած և տպուած) . ուր՝ կ'ըսուէր թէ՛ շատ մեծ բազմութիւն դիւան կայ, երկու բազնաց կամ կռատանց մէջ և շուրջ, Արամազդայ և Աստղիակ, Հայոց գլխաւոր դից և ղիցուհւոյ . և այնքան խառնիխուռն աղաղակ և շփոթ կ'ըլլար (անշուշտ քրմաց խարդախութեամբ), որ մարդիկ իրարու խօսք չէին հասկընար, և անկէ սովորութիւն կամ առակ եղած էր ըսել (և կ'ըսուէր մինչեւ ի ժամանակ պատմըչին), թէ « Թուխ ի Պաշատոյ « դիւանց գալ՝ գլուխ անլուր և անխայ » : Այս լիռնէն խորածոր մի իջնելով դէպ յարեւելեան հարաւ, ուրիշ լեռան մի վրայ գտան մեծ կրականոց կամ « Տուն կրակի

« անյագ հրոյ, անդադար այրման աս-
« տուածոցն . և զմոխիրն¹ աստուածացու-
« ցեալ գոլով ի սեւա քարին՝ հոսէին յակն
« յորդարուղիս աղբերն՝ որ բղխէ յօտս
« լեռանցն, որ է յառաջս Խորավիմին, որ
« տեղին Բոշր լսի, քանզի անուն քրմա-
« պետին Բութ կարդայր . և զի ասէին
« զկրակն՝ քոյր, և զաղբիւրն՝ եղբայր .
« յերկիր ոչ արկանէին զմոխիրն, այլ
« արտասուօք եղբօրն (ջրով աղբերն) ջրն-
« ջէին : Եւ յայրս քարին որջացեալ կային
« վիշապք երկու՝ դիւացեալք և սեւա-
« ցեալք, որոց՝ աղջիկ կոյս և պատանիս
« անմեղս զոհէին . յայնոսիկ ուրախացեալ
« դեւքն՝ զուարճանային արեամբն և բազ-
« նօքն, հրովն և աղբերքն, ահագին իմն
« տեսիլս և փայլիւնս, ձայնս և թնդմունս
« և կայթմունս գործէին . և ի մէջ խո-
« րածորոցն օձք և կարիճք լի թունօք
« մահաբերին լցեալ էր » : Այս ամեն
զարհուրելի և քստմնելի սնոտիքը՝ Ս. Կու-
սանքն իրենց լացով, աղօթքով և խաչին
նշանով՝ ու քահանայիցն օրհնութեամբ
փշրեցին փճացուցին, և դեւերը կամ դի-
ւապաշտներն, այնպէս հալածեցին, որ՝
« Նման սաստիկ հողմոյ ի լեռանէ ի լեռան

1. Ուրիշ Օր. զքարինս :

« փչելով փախչէին, (և) ոչ այլ ինչ լսիւր՝
 « բայց վայ գվալիւ ճիչեալ »: Մինչեւ
 ցայսօր, կ'ըսէ պատմիչն, այն խորածու-
 րոյն մէջ « օձը մարմնեղէնը քարացիալ
 « երեւին ի վերայ բազնացն »: Բաղդաւոր
 եղան այս դժնդակ տեղւոյ մօտիկ գիւղի
 բնակիչքն, որք տեսնելով տեղւոյն սքան-
 չելի փոփոխութիւնը՝ հաւատացին ի Քրիս-
 տոս և մկրտուեցան ի քահանայից՝ ընկերաց
 կուսանացն: Կ'աւելցընէ պատմիչն. թէ,
 « Եւ ոչ որ ընդդիմացաւ նոցա. քանզի
 « տեղիս այս գոլով Անակայ՝ հօր Գրի-
 « գորի, ի լսել զթօթ մահու Անակայ և
 « խոսրովու՝ անցեալ գնացին փախստա-
 « կանք, և ոչ գոյր նոցա զիմամարտ »:
 Այսինքն, Անակայ մարդիկն՝ տեղւոյն
 տեարքն՝ փախան գնացին, և հօն մնացին
 բնիկ ռամիկ գեղացիքն, որոց դէմ կեցող
 արգիւղով մի չկար հիմայ, և անվախ քրիս-
 տոնեայ եղան, շնորհօք կուսանացն:

Իսկ ասոնք այն լեռնէն վար իջան դէպ
 ի հիւսիսակողմն, և եկան ի Կոյրի գիւղ,
 ուր նոյնպէս կոոց, օձից և ջրոց պաշտա-
 մունք կային, և նոյնպէս այլ ջնջեցին,
 աղբիւրն այլ ցամքեցուցին. որոց վրայ
 յետոյ Լուսաւորիչն երկու եկեղեցի շինեց,
 իաչ կանգնեց, և յիշատակ թողուց անոնց՝
 իր գօտին և գաւազանը: — Աստի ելան

կուսանքն մտան ի Տուր՝ գաւառ Վանայ,
 և ասոր լերան հարաւակողմը իաչ կանգ-
 նելով՝ շինեցին և բնակեցան, տեղն այլ
 Ս. Խաչ անուանելով. բայց լսելով որ
 իմացուեր է իրենց ո՛վ ըլլալը և փնտոտիլը,
 թողուցին ելան ի Վարազ լեռ. ուր գետ-
 նափոր խորշեր շինելով պահուրտեցան, և
 երկար ժամանակ բնակեցան, և ոմանք
 միշտ հօն մնացին. նոյնպէս և երկու քա-
 հանայք այլ, որք ամեն ուրբաթ օր այն
 քարայրից և խորոց մէջ պատարագ մա-
 տուցանելով՝ տեղն այլ յետոյ Ուրբար-
 ալք կոչուեցաւ. այս տեղ՝ միայն հաց և
 ջուր ճաշակելով ճգնեցան մինչեւ իրենց
 երջանիկ մահը: Իսկ միարան գունդ կու-
 սանացն՝ որոց թիւ՝ աստ անդ ցրուելուն
 պատճառաւ կէսին հասեր էր, նորէն իրենց
 խորշերէն դուրս ելան՝ յառաջ երթալու.
 բայց թէ ի՞նչ ճամբով և ուր և ուր դա-
 դրելով՝ ի Վարազայ մինչեւ ի Վաղար-
 շապատ մայրաքաղաքն, մեր պատմիչն
 կ'ըսէ. « Անտի՝ գերթալն ի մարտիրոսական
 « տեղիսն՝ յաղագս որոյ մեզ փրկութեան
 « ճանապարհ, ուսցիս համառօտ յԱգա-
 « թանգեղոսէ »: Ագաթանգեղոս կուսանաց
 ճամբորդութիւնները չի պատմեր. այլ մէկ
 շունչով կամ զրչով՝ Հոովմէն հասցընէ
 « ի Վաղարշապատ, ի նիստ թագաւորացն

« Հայոց. այնուհետև մտանէին ի հնձա-
 « նայարկս այգեստանւոյն, որ կան շինեալ
 « ի հիւսիսոյ յարեւելից կուսէ. և կերա-
 « կրէին ընչիւք իւրեանց՝ ի վաճառաց
 « քաղաքին. և ոչ այլ ինչ գոյր թոշակ
 « ընդ նոսա զոր ունէին. բայց մի ոմն ի
 « նոցանէ ունէր արուեստ ասպակադրժու-
 « րեան, առնել ոչոռնս ասպակեղէնս, և
 « տալ գինս՝ ընդ կերակրոյ՝ աւուրն պա-
 « րենի ոռճիկ »:

Գաղղինը մենք այլ հօս այս Ս. կու-
 սանաց երկար ճանապարհագրութենէն, որ
 թերեւ ընթերցողին այլ երկար և աւելորդ
 թուի. բայց, ոչ միայն գիտնօրէն հետաքըն-
 նական է դա, այլ և մեր էական խնդրոյն
 համար կարեւոր, ինչուան Գ. դարու վեր-
 ջերը քրիստոնէութեան հետքեր յայտնելով
 ի Հայս, իբրեւ վերջին նշոյլը Արշալուսոյ՝
 յառաջ քան զելս համատարած լուսաւո-
 րիչ արեգականն:

Ասկէ այլ աւելի՝ զարմանք մի ի զար-
 մանալիս՝ ցուցնէ Նախախնամութիւնն
 Աստուծոյ, այնքան երկար ճամբաներով՝
 յԵւրոպիոյ, յԱփրիկէի (յԱղեքսանդրիոյ)
 և յայլեւայլ աշխարհաց Ասիոյ՝ առաջ-
 նորդել բերել յայլազան այլակրօն թզգաց
 միջեւ, երբեմն շիտակ և երբեմն խոտոր-
 կտուր ճամբաներով՝ քանի մի տասնեակ

պառաւ և օրիորդ կուսանաց, հանդերձ
 իրենց հոգեւոր պաշտօնէիւք. տեղ տեղ
 ցրուելով և թողլով անոնցմէ, և զբազ-
 մութիւնն՝ առանց հեթանոսաց զգուանաց
 և հալածանաց մատնելու՝ հասցընել՝ ուր
 որ սահմաներ էր իրենց փառաւոր և ան-
 մահ յիշատակաց արժանի վկայութեամբ:
 Գարձեալ, զարմանք մ'այլ, նման սպա-
 նողի որդի Գրիգորին՝ առ որդի սպանելոյն
 բերել յարելն, առ նոյն թագաւորն Հայոց՝
 փնտռող կուսանացն՝ զրդմամբ կայսերն,
 բերելն ինչուան արքունեաց ազարակին
 մէջ դադրեցընել զԱյն, որոյ վրայ իբրեւ

« ի վերայ միոյ պատուական մարգարտի՝
 խաղացին ցընծալով՝ ամենայն հեթանոսք.
 Արեւելք, յԱրեւմուտս ընթացեալ հասին,
 Քաջօրդել յայտնապէս ըզջընաղ տեսու-
 թիւնն:

Լըւան թագաւորը և լըցան խնդութեամբ.
 Որսալ յանձն առին ըզգաղտնի մեծու-
 թիւնն.

Պարգեւել իրերաց խոստանային բանիւք,
 Եւ ծածուկ հնարիւք՝ գողանալ ի մի-
 մեանց »:

Եթէ սոսկ քաղաքական դէպք մի ըլլար
 այս կուսանաց այսպիսի ճամբորդութիւն

մի, արժան էր կանգ առնուլ և քննել զարմացմամբ. իսկ երբ այդ դժուարակոխ խորտուրորտ ճամբուն ծայրն՝ կու հասնի ի բարձրութիւնս երկնից և յարեայութիւն Սատուծոյ, չարժեք այդ կուսանաց արեամբ գնուած անձին համբուրելով իսկ հետեւին՝ անոնց արիւնոտած և պատրուած փափուկ ոտից կընքին: — Կնքեմք այս տեղ և և մենք մեր եկեղեցւոյ Արշալուսոյն պատմութիւնը, եթէ չենք կարող՝ ոչ այն կուսակոխ ճամբաներն և ոչ կոխող զարշապարները պագնելով՝ համբուրել անոնց բիւր անգամ համբուրած և համբուրելով զօրացած՝ խաչը. և դառնանք քիչ մ'այլ աւելի մօտէն նկատել Հայոց ազգիս հրաշալի քրիստոնէական լուսաւորութեան երրորդ միջնորդը. Հռիփսիմէն:

ՀՐԻՓՍԻՄԷ. մեծ խորհուրդ և ամուռ ցամակաւ. ընտրեալ ի յերկրի և դասեալ ըմզ հրեշտակս. նղեր օրինակ սրբութեամ կուսամաց. վարդապետութիւն արանց արդարոց:

Յիշելով ինչով որ կնքեցինք մեր վերջին ըսածը, եթէ ոչ անկարելի՝ բայց շատ դժար է պարզաբար պատմել Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, այն առթիւ հետեւեալ Տրդատայ դէպքն և բոլոր ազգին Հայոց, ապա Գրիգորի Ելն ի Վիրապէն և Լուսա-

ւորեն զաշխարհս մեր. մանաւանդ որ՝ արդէն երկարօրէն պատմուած և ծանօթ է մերայոց՝ յԱզաթանգեղոսէ և յայլոց, ի գեղեցիկ և յաշխոյժ ներբողէ խորենացւոյն իրերիտասարդութեան ատեն զրած, ի Պատմութեանց և ի ճառից Լուսաւորչի վրայօք. յորոց նշանաւոր են Գրիգորի և Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետաց, յորս միշտ խառնուին յիշատակը Տրդատայ և Հռիփսիմեայ, և ի պէսպէս Շարականացն և Երգոց ի պատիւ երիցս ևս Սրբոցս՝ գործակցաց Լուսաւորութեանս (Տրդատայ, Գրիգորի և Հռիփսիմեայ), և մանաւանդ ի յետին տեսակէ յիշատակարանաց՝ կոմիտաս կաթողիկոսի՝ Անճիկը Հռիփսիմեանց կոչուած ըստ թուոյ այբուրենից մերոց տուն տուն գեղեցիկ քաղցրանուագ քերուածէն. որ որքան արժանի է պատուոյ

Ս. Հռիփսիմէ:

բարձրաստիճան երգողին և երախտեաց
Երգուածին, զեռ փափագել տայ որ մեր
այբուքենքն (որ երբեմն բազմաթիւ թուին)
այլ աւելի բազմաթիւ ըլլային, որպէս զի
և այդ աննման երգն աւելի երկար ըլլալով
անուշցրնէր զլսելիս, զմայլեցընէր զմիտս
և հիացընէր զհոգիս: Արդ, յետ այսպիսի
գրչաց և երգչաց՝ պատմութեանս կարգը
հետեցընելու համար՝ ուրիշ յարմարագոյն
մէկ մի չեմ կարող գտնել, բայց զնոյն
ինքն Հոփսիմէ. զայն՝ որ զԳրիգոր հրա-
ւիրէր ելնել. « Զարթի՛ր զուարթուն անուն,
եւ », կանչելով. թող հիմայ այլ նախ
մենք կանչենք իրեն, « Արի, եւ ի Հնձա-
նէդ, Մոլտ ի սենեակն արքունական ». և
կանչէ՛ կրածդ և ըրածդ, թողլով այն սև
սենեկին սաղրանքը ... Ահաւասիկ նա.
ահաւասիկ ամենայաղթն Տրդատայ գերա-
յաղթն Հոփսիմէ. որ

« Ելանէր ի Սենեկէն՝ որպէս փեսայ յա-
ռազաստէ.

Գայր անցանէր առ հընձանան, ձայն ա-
ւետեաց մատուցանէր.

Ուրախ լերուք, անփորձ կանայք, և ցըն-
ծացէք, կոյսք իմաստունք.

Զի ես հարի ըզպատեբազմն, և յաղթեցի
ախոյենին:

Անդ՝ արեան հնձան հարեալ, նոր առա-
զաստ զարդարեալ.

Աստ մահու հրաւէր հասեալ, զիս՝ սրոյ և
հրոյ են հրաւիրեալ:

Փո՛ղ հարէք ի Հոռլմ՝ քաղաք. տո՛ւք աւե-
տիս Առաքելոցն.

Նո՛ր հարսանիք են ինձ այսօր. եկայք,
տեսէք զիս հարսնացեալ:

Քո՛ղ արկէք, յօրինեցէք, կարմիր արեամբ
զարդարեցէք.

Յուզարկեցէք զիս յառազաստն, ի յերկնա-
ճեմ հարսնարանն:

Փութացարուք ի Գողգոթա. անդ բեւե-
ռեալ Տէրն ի խաչին,

Զի ըզմեզ ազատեցէ ի կապանաց մեղաց
մերոց: —

Եկայք և մեք խաչակցեսցուք: ըզփառս ի
վեր առաքեսցուք,

Որ ընտրեաց և ընկալաւ զերանելի սուրբ
Հոփսիմեանսն¹:

1. Երգողս հնագոյն երեւի քան զՇնորհալին. իսկ սա
իր քաղցր ոճով ըիջ մի փոփոխելով՝ հրապուրէ լսել իր
ձայնն այլ ի հետեւեալն.

Միջամիկ հոգիահորաշ
դոյսըն մարութ Սուրբ Հոփսիմէ,
լոյս ծագեցաւ ի լատիմէ՝
չայոց մեծաց՝ յարեմքտէ,
յուսակամ փողըն գոչէր,
Տայր աւետիս Սուրբ Գրիգորի.

*
* *

Յայտնի է ամենուն ընդ Հռիփսիմէի՝
իր դաստիարակն Գայիանէ, զոր Մայր
զգաստութեան կոչեն պատմիչք և ներբո-
ղիչք մեր. յորոց՝ Խորենացին փափուկ
կերպով խօսեցընել տայ զսանն առ սանա-
մայրն. երբ յաղթարար դարձաւ յարքունի
սենեկէն՝ ի Հընձանն. « Զուարճացիր և
« ուրախ լեր, Գայիանէ, մայր որդւոցն
« լուսոյ... ահա ծաղկեցար որպէս շուշան,
« և զանթառամ վարդ իմոյ կուսութեանս՝
« ի քո գրկացդ բուսեալ փթթեցեր, ի
« փառս և ի զարդ Հայաստան աշխար-
« հիս: Արդ, մայր իմ, յուզարկեա՛ զիս
« յառազաստ՝ առ Բանն, ուր հրաւիրե-
« ցայն. փութա՛, ես ձեպիմ. զի Եղբօրոր-
« զին իմ էանց, և ոգի իմ ել ընդ բանի
« նորա: Երթամ խնդրել զոր սիրեաց
« անձն իմ... ընդ հովանեաւ նորա հան-

Փութա ե՛լ ի վերապէդ,
Լուսաւորիչ Հայաստանի,
Համակամ ընդ Հռիփսիմէ
Վրկայունիդ Գայիանէ,
Մեզ լուսատուք յարեմքտէ,
Տամբս Հայոց ի Լատիմէ:
Ծովային շուշան ճաղիկ
Բուսեալ ի տամբս թորգոմի,
Ոռոգեալ արեամբ Սրբորցըմ
Պետրոսի և Պաւղոսի:

« զեայց յանստուեր լոյսն: Ե՛լ, տե՛ս զկոյս
« նահատակս. զհանդէսն կատարեցի, զա-
« խոյեանն հարի, զպատերազմ վանեցի,
« ի մարտի տապս պասքեալ՝ ծարաւիմ.
« տենչամ մերձենալ ի հոգեւոր կենաց
« աղբիւրն՝ որ ի խաչին վասն իմ ծա-
« բաւեալ... Ե՛կ, տես զիս՝ մաքուր իմով
« կուսութեամբս՝ ի խաչին զնովաւ արկեալ
« զիրկս, արիւնաներկ իմով շրթամբքս
« զաղբիւրն աստուածային ըմպելոյն յիս
« ձգելով: — Եւ ձեզ աւետիք, կուսանք
« իմաստունք. ելէք և տեսէք զղշխոյն ձեր
« զՀռիփսիմէ՝ պսակաւն որով պսակեաց
« զնա տէրն իւր՝ յաւուր նորա հարսնու-
« թեան... Թողէք զՀնձանդ. սլացարուք
« ի թեւս հոգւոյն, մաքուր աղանիք և

Ի վայելուչ գեղ պատկերիմ՝
Յիմարեցամ ազգըմ Հայիմ.
Պետք և իշխանք առ հասարակ
Նկիմ ի դուռըմ Հընձանին,
Զձայն աւետեաց մարմնականիմ՝
Նորա տայիմ Հռիփսիմէիմ.
Այլ այն բանքն ուրախալին՝
Կուսիմ ի բօթ համարէիմ.
Աւետիս քեզ, կիմ ազատ.
Նդեր տիկիմ Հայոց մեծաց,
Արքայունի արեւելեաց,
Տամբս Արամայ զըշխոյ փառաց.
Արի, ե՛լ ի Հընձանէդ,
Մո՛ւտ ի սենեակ արքայակամ.
Հարսն եղեր արեւելեամ,
Եւ թագունի տամս թորգոմեակ.

« օրիորդը իմոյ հարսանեացս... ելէք ընդ
 « առաջ արիւնաներկեալ իմոյ փեսային,
 « զի և զուր ընդ իս փայլիցէք արքու-
 « նական նորա ծիրանեօքն, ի փառս և
 « ի զարդ հրեշտակաց և մարդկան... Ու-
 « բա՛ն լեր և ցնծա, Հոռվմայեցուց եկե-
 « ղեցի, մայր Հոփսիմեայ և հարսն անմահ
 « փեսային, հարսն առաքելական, որ
 « աւետարանին թեւք ի քէն սլացան յա-
 « ընելս... Բերկրեա, Սյրարատ, աս-
 « տուածապարգեւ աւետեօքս. հա՛ն ելանեմ
 « ի քոյդ Գողգոթա, ըմպել զբաժակ չար-
 « չարանաց Արարչին՝ իմոյ կուսութեան
 « բաժակաւս, արբուցանել քեզ ծարաւոյդ՝
 « զկենարար արեան բաժակ անմահութեան
 « և լուսոյ: Եւ քեզ աւետիբ, երկնաւոր

Յայնժամ Սըրբոցըն հոփսիմեանց՝
 Ի ծայնս ողբոց աղաչանաց
 Աղբիւրս ըրդխեալ յորդ արտասուաց,
 Հառաչէին առ տէր Աստուած.
 « Փութացիր մեզ յօգնութիւն,
 Տէր ապաւէն և փրկիւթիւն.
 Մի՛ թողուր զմեզ ի ծեռաց
 Յօտար երկիրս խուժաստանեաց».
 Չայն հինդ հըմչեաց յերկմից,
 Բարբառ եղև ուրախութեամբ.
 Մի՛ երկընչիք, ի՛մ սիրելիք,
 Չի ես ընդ ձեզ եմ յաւիտեան.
 Չօրացաւ Կոյսն ի ծայնէն,
 Դիմեաց ի մարտ պատերազմին.
 Շհար վանեաց զհըսկայ արքայն,
 Կոխեաց զվիշապն ամղընդական:

« նահատակ և քարոզ փրկութեան, բազ-
 « մափայլ ճառագայթ, որ ծածկեալդ ես
 « ի զրի. ահա հասի քեզ ի թիկունս՝
 « սլացեալս, թեթեւընթաց ամպով իմոյ
 « կուսութեանն... Ծագեա՛, Լուսաւորդ
 « մեծ, ի խորոց անդնդոց, քաղցրանուագ
 « լուսովդ զաշխարհարձակ ճառագայթա-
 « լոյս փայլումն աւետարանին՝ սրբոց
 « հարցն թաղէոսի և Բարթողիմէոսի. եր-
 « կաքանչիւրոցն լուսով փթթեցո՛ զհիւսի-
 « սի... իմ և քո խաղաղութեան համբուրիւ՝
 « հարցն մերոց ողջոյն և խաղաղութիւն՝
 « զայս լցեալ աշխարհս»:

Այս քաղցր հրաւիրանաց չէր կըրնար
 չլսել և ուշանալ հրաւիրեալն Գրիգոր. և
 ահա, « Ծագեաց ի խորոց անդնդոց արե-

ելամէր ի դարպասէն
 Որպէս փեսայ յառագաստէ.
 Առ չընծամամ զայր անցամէր,
 Չայն աւետեաց մատուցանէր.
 Արի՛ք, ելէ՛ք ի չոռմ քաղաք՝
 Տուք աւետիս Առաքելոցն.
 Հարսանիք եմ ինձ այսօր.
 Եկա՛յք, տեսէ՛ք զիս հարսնացեալ.
 Փո՛ղ հարէք, յօրիմեցէ՛ք,
 Կարմիր արեամբ պըսակեցէ՛ք.
 Ի յառագաստ սուրբ հարսանեացմ
 Չիս՝ տօնիլով յուղարկեցէ՛ք.
 Չի անդ երթեալ բարեխօսեմ
 Չեզ տօնողացս՝ և աղաչեմ.
 Չծեղ իմ փառացըն կըցորդեմ,
 Եւ համզըստեանըն հաղորդեմ:

« գալին՝ Լուսաւորիչն սուրբ, զՋերմն ճա-
 « ռագայթն աւետարանին լուսոյ՝ վառեալ
 « բորբոքէր ի պաղս հիւսիսոյ... զհարաւ
 « քաղցրուսոյց բանին ծաւալեցուցեալ...
 « ծաղկեցուցանէ զՀայաստանս... քանզի
 « հոգեւոր հարսանեացն կատարեալ խոր-
 « հուրդ և փրկութեան երկանցն հասեալ
 « ժամ, ծնանէր Հոգին Սուրբ յորդիս կուսին՝
 « ի միում վայրկենի՝ զբոլոր տէրութիւնն
 « Պարթեւաց. և ընոյր գիւրն, « Երկնեաց
 « Սիրով և ծնաւ ազգ մի ողջոյն » . որպէս
 « յայտնի է և ի Հորեքարիւր բերուց
 « բանակացն արքունի, որք ծնեալք ի
 « Հոգւոյն զորդեգրութիւնն յԵփրատէս, ի
 « միում ժամու առին զաւետիս, շողացեալ
 « ի վերուստ լուսոյն. ծագմամբ: Նա և
 « բռնաւորն մոլեգնեալ՝ որ զկոյսն ինքեան
 « առթել փափաքէր՝ ի Քրիստոսէ առ-
 « թեցաւ. և զախտիցն յինքն շիջուցեալ
 « զբոց, ճշմարտութեանն վառեալ հուրը՝
 « զրեցաւ յորդիս կուսին. և բանին եղեալ
 « քարոզ՝ ընոյր աւետարանական լուսով
 « զհայրենեացն տէրութիւնն: Եւ ոչ միայն
 « այս, այլ և զգանձս աստուածութեանն՝
 « զծաղիկս կուսական մարմնոյն՝ որ սրոյն
 « էր արկեալ տապաստ, ժողովեալ ամ-
 « փոփէր զանձէր ինքեան մեծութիւն
 « յաւիտենական. և զօրութիւն իւրոյ

« քաջութեանն քրտունս ի վկայարանս
 « Սրբոցն թողոյր յաւիտենական. և բա-
 « րեաց օրինակ զինքն յարդարէր ամե-
 « նեցուն. առաքելական հանդիսիւ լու-
 « սաւորէր զարեւելս՝ Երբորդութեանն
 « լուսով ¹ » :

ժ.

Գրիգոր Լուսաւորիչ. Ազգովն Քրիս-
 տոնէութիւն Հայոց.

ԼԱՍ համարեցայ այս թուղթ մի տաք
 սրտի և զըջի տողերով բացատրել Հոփ-
 սիմեանց նահատակութենէն վերջը Տրդա-
 տայ զգաստանալը, անոնց մարմնոց վրայ
 վկայարաններ շինելը, Հայոց բազմութեանն
 այլ հաւատալն ի Քրիստոս և մկրտուիլ
 յԵփրատ գետ՝ Լուսաւորչի առաջնորդու-
 թեամբ, քան հետեւակ ոճով և լեզուով

1. Թէ Յունաց և Լատինաց, և թէ արեւելեան ազգաց
 հին Տօնացոցից և Յայսմաւորաց մէջ կայ յիշատակն
 Հոփսիմեայ և Գայիանեայ, անուններն քիչ մի ծոած
 կամ փոխած. Ղփտիք զՀոփսիմէ զրեն Արփիսիմա,
 զԳայիանէ՝ Աղարաւ Նունէի անունն այլ ոչ բնիկ իր
 անուն համարին, այլ լատին nonna բառի նշանակու-
 թեամբ՝ իբր մայր կամ մամ, իսկ բնիկ անունը Թեոդ-
 նոստա, որ աստուածածնօր նշանակէ յունարէն:

երկարաբանել հասարակաց հայութեան ծանօթը: — Անցողաբար կ'ուզեմ չըմոռանալ վերոյիշեալ նախախնամական զարմանալի և հակադէմ դիպուածոց, այն համաշխարհական և արքունական շփութութեան ատեն, յետ նահատակութեան Հռիփսիմեանց՝ ցնորեալ Տրդատայ ըրող Խոսրովիոյ զգաստ մնալը, և աստուածային ազդեցութեամբ խորհուրդ տալը զԳրիգոր վիրապէն հանելու: Ինչ որ անկէ վերջն եղաւ, իբրեւ մի մի ճառագայթիւր լուսաւորութեանն Հայոց ի ձեռն Ս. Գրիգորի, գործակցութեամբ՝ նախ մարմնով բժշկեալ Տրդատայ՝ ապա և հոգեով, ազգովին մկրտութեամբն. առաջին դիպուածոց հաւասար՝ սորա այլ ծանօթ են հասարակաց. նոյնպէս և կանգնումն Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, և սկիզբն նորոյ քահանայապետութեան Գրիգորի ձեռնադրութեամբ ի քահանայապետէն Կեսարիոյ կամ Կապպադովկիոյ եկեղեցւոյն. որոյ առաքելական հիմնադիրն այլ յիշեցինք առաջ, որ նոյն, մեր Թադէոս Առաքեալն էր, զԹեոփիլոս այն տեղ հաստատելով: Թէ և ոչ շատ կարեւոր խնդիր, այլ յիշելի է, որ այդ Թէոփիլոսն՝ առ որ զրեց Դուկաս իր աւետարանը, ոմանք և ոչ անձն կ'ընդունին, այլ ըստ յունական նշանա-

կութեան անաւան՝ Աստուածասէր, կ'իմանան զբարեպաշտ քրիստոնեայս, որոց խնդրանօք զրեց Դուկաս. սակայն աւելի շատը իսկական անձն համարին, բայց չեն գիտեր ով ըլլալը, ինչ ընելը, ինչ վախճան ունենալը. և մեր նախնեաց աւանդութենէն զատ՝ օտարը չեն ճանչնար զնա առաջին քահանայապետ Կեսարիոյ, այլ իբրեւ երկրայական՝ Լոնգինոսը կամ Դոնկիսոսը՝ զոր յիշեցի. անկէ վերջը Բ. դարու մէջ Թեոփիլոս մի, յետ երկար միջոց ժամանակի ուրիշներ. որոց յաջորդ էր մեր խնդրած Լուսաւորչի ժամանակ՝ ծանօթ սուրբ և մարգարէաշնորհ հայրապետն Դեռոնիոս: Իրմէ ձեռնադրութիւն ուզելն մերայոց՝ կամ հին աւանդութենէն էր՝ Թադէոսի ի Կեսարիա իրեն փոխանորդ թողլուն, կամ Հայոց ամենէն մօտ բարձրաստիճան եպիսկոպոսապետ՝ Կեսարիոյն ըլլալն, որ և Փոքր Հայոց մայրաքաղաք էր ի դարուց հետէ, և մասն Հայոց երկրի համարեալ: Այս որ և է պատճառաւ ըլլայ, յայտնի և ստոյգ է՝ Թէ Գրիգորի Թէ իր առաջին յաջորդաց այն աթոռէն ձեռնադրուին¹:

1. Ոմանք ի նոր երոպացի զրոյաց համարին, Թէ Դեռոնիոս շատ ուշ Կեսարիոյ եպիսկոպոսապետ եղած է, (314-25). սակայն այդ բոլոր մեր ազգային հիմնական

Զարմանալին այս է, թէ ինչպէս այն ատեն՝ ի սկզբան Դ դարու, յամի 302, մինչդեռ հալածանաց վախն տիրեր էր, երկու ինքնակալաց կամ Օգոստոսից և երկու Կեսարաց հռովմէական լայնարձակ տէրութիւնը իրենց մէջ բաժնած՝ բայց իրարու կապուած ըլլալով, Տրդատ այնպիսի մեծահանգէս փառք և մեծագումար բանակով, իր տէրութեան ամենէն զլխաւոր 16 նախարարօք և իր զօրաց սպարապետով, կառօք և երիվարօք՝ իրրեւ յաղթանակաւ յուղարկեց զԴրիգոր՝ դեռ սոսկական անձն, և նոյնպէս ընդունեցաւ զնա ֆահսնայապետ իր աշխարհին։ Յայսմ եւս արդարեւ զարմանալի և հակադէմ նախախնամութեան զործ կայ, գործեալ իրրեւ ի վերջին ժամու այն ինքնակալութեան, ըստ մարդկային տեսութեան. ժամ մի, յետ որոյ շուտով պիտի փրթէր մեծ ալէկոծութիւն քաղաքական և եկեղեցական, որ և մեծագոյն յեղափոխութիւն պիտի բերէր երկու վարչութեանց մէջ այլ՝ յընդհանուր աշխարհի. և արդէն մըրկաց մըրուրքն զիգուած էին տիեզերական հորիզոնի վրայ։ Այս վայրկենիս, այս առթիս մէջ այլ՝ հրաշալի կերպով նա-

աւանդութեան հակառակի, և զրեթէ անկարելի է յայսմ մեր պատմաց սխալելն։

խախնամեալ գտաւ Հայաստան. և անգամ մ'այլ իրրեւ համատարած հեղեղաց միջէն բարձրացուց իր հին տապանակիր և նոր խնչակիր փրկաւէտ գլուխը. զոր, եթէ քաղաքագէտ զբաղեալ աչք չկարենան նշմարել, եկեղեցականք կամ կրօնախնդիրք՝ կըրնան տեսնել յստակ, և պէտք է որ տեսնեն։

Յիշեցինք քիչ առաջ հռովմէական ինքնակալութեան բաժանեալ և միացեալ վիճակը, որոյ պատճառ մ'եղած է անկէ առաջ իրրեւ կէս դարու ատեն՝ 30 և աւելի կայսերութեան փափագողաց մըրցանքն, շփոթքն, կանգնիլն և կործանիլն. որոց զբաղելով այդ առօրեայ ինքնակալը և անոնցմէ բաղդաւորքն՝ այնքան չէին հոգար քրիստոնէութեան խնդիրը, որ համատարար՝ Դեկոսի դառն հալածանքէն ետեւ (որոյ քանի մի նահատակները տեսանք), բաւական խաղաղութեամբ վայլէր և աճէր. և երբ անոնցմէ վերջը յաջողեցաւ դադմատացին Դիոկղէս՝ (անունն այլ երկընցընելով ի Դիոկղետիանէս)՝ հասնիլ կայսերութեան, կերպով մի աւելի համարձակութիւն տուաւ քրիստոնէից. մինչեւ՝ ոչ միայն իր պալատան մէջ կային յայտնի քրիստոնեայ պաշտօնեայք, այլ և կիսն՝ Պրիսկիս և Ղուատրն Վալերիոս՝ քրիստո-

նեայք էին: Ինքնակալութիւնն այլ ապահովելու համար՝ մտածեց և իրեն թագակից՝ բայց իբրեւ երկրորդ կարգաւ՝ օգնական մի առաւ (զՄաքսիմիոս Հերակլէս)։ Բիչ վերջը աւելի դիւրաւ կառավարելու համար՝ իրենց մէկ մէկ ստորակարգեալ ընկեր այլ ընտրեցին, զանոնք Կեսար անուանելով, իսկ զիրենք՝ Օգոստոս (Augustus)։ Այս կեսարաց մին էր լիւրիկեցի (Խոռուաթ) հովիւ մի՝ Գալերիոս, տխմար չար մարդ մի, զոր՝ (ինչպէս վերը յիշեցինք) երբ յաղթուած ի Պարսից խայտառակաբար դարձաւ առ գլխաւոր Օգոստոսն Դիոկլէստիանոս, սա վռնատեց իր քովէն, մինչեւ որ նա Տրդատայ օգնութեամբ յաջողեցաւ հեռացընել զՆերսէս թագաւոր Պարսից՝ անոր անյատուկ սահմաններէն, և թողուց անոնցմէ Յայնկոյս Տիգրիսի (հարաւ) կողմէ հինգ նահանգները՝ մեր թագաւորին Տրդատայ։ Այս յաղթութեամբ գոռոզացեալ Գալերն սկսաւ՝ առաջ քիչ քիչ՝ յետոյ ստէպ գրգռել զԴիոկլէստ, ընդդէմ քրիստոնէից, որոց մեծ յանցանք և մատնութիւն համարէր ստութեամբ՝ Նիկոմիդիոյ մէջ (ուր այն ատեն կենար սա) պալատան հրայրեաց ըլլալը։ Դիոկլէս ճանչնալով իր Կեսարին չարութիւնը՝ շատ ծանր շարժեցաւ ի սկզբան. յետոյ քիչ մի տարիքին

կամ աշխատանաց յոգնութենէն, քիչ մի ինքնակալութեան շփոթութեան և իր վրտանգուելու վախէն՝ կամայ ակամայ զիջաւ այդ խոռվարար Խոռուաթ բանսարկուն թելադրութեանց, որոյ հետեւանք եղաւ իր պալատան կրակէն շատ և անհամեմատ աւելի աշխարհածանօթ և աշխարհածաւալ հալածանաց հրդեհն, սաստիկ և մարդածախ քան զառաջինսն։ Առ այս դառնամք յետոյ աչք մի տալ. վասն զի դեռ չէ բռնկած կրակն, դեռ երրորդ նոր դարու 301-2 տարիներու մէջ եմք, յորս եղաւ Հայաստանեայց առ Քրիստոս դարձին հրաշալիքն, և յորում՝ ահա քիչ մի վերը լսեցինք Տրդատայ զղրդեցուցիչ և խրոխտաբար թափորով խաւրելն զԳրիգոր ի Կեսարիա՝ ի ձեռնադրութիւն։ Պարսից վրայ յաղթութեանն և առաջուց այլ Հռովմայեցեաց հետ բարեկամութեան պատճառաւ՝ Հայաստան իրրեւ ազատ տէրութիւն մի էր. Կեսարքն չէին համարձակեր անոր սահմանները կոխել, ինչպէս ինքն այլ անոնցը. և որովհետեւ դեռ խաղաղութեան (վերջին) ժամանակ էր քրիստոնէից, այդպէս համարձակ եղաւ Գրիգորի հանդիսապէս երթուղարձն, որ թէ և անհաճոյ Կեսարուց՝ այլ պատկառէին ի Տրդատայ՝ իրրեւ ի բարեկամէ մեծի ինքնակալին, որ

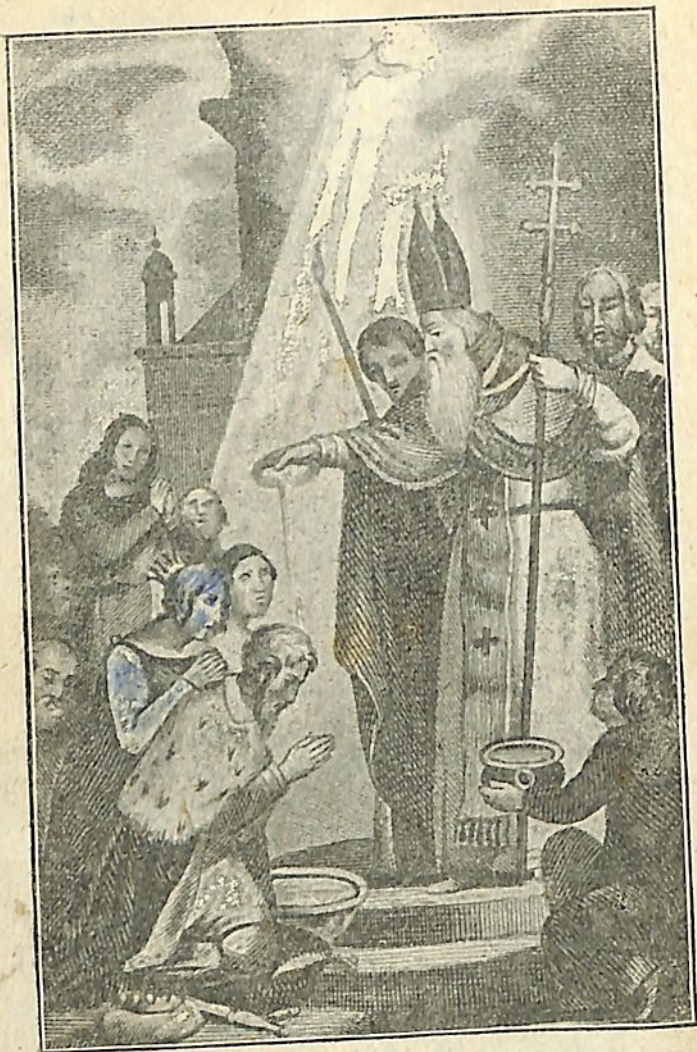
իրենցմէ առաջ բարեկամ և երախտագէտ էր մեր թագաւորին. և ցուրտ աչօք դիտէին այդ քրիստոնէական յաղթանակը, որ իրենց սնոտի հեթանոսական հեթեթմանքը կոխկռտելով կ'երթար դառնար:

Հիմայ, եթէ ընթերցողն փափագի ուրախ՝ գուցէ և քիչ մի հպարտ սրտով տեսնել այս հանդէսը, (որ և եկեղեցւոյ ընդհանուր պանծալի հանդէս մ'է, և կերպով մի յաւիտենական հանդէս, որովհետեւ երկու գլխաւորքն՝ հանդիսադիրն և հանդիսացեալն՝ այն օրէն ի վեր միշտ ի հանդիսի են, երկուքն այլ տօնելի Սուրբ Ըլլալով յեկեղեցիս մեր, մին միակ ստոյգ առաջին Սուրբ թագաւոր քրիստոնեայ և միակ Սուրբ թագաւոր ի Հայս, միւսն՝ առաջին ի ծանօթ քահանայապետութեան Հայոց, որ տեւէ յաջորդութեամբ ահա ճիշդ 1600 տարի է). արդ, զայս հանդէսը տեսնել փափագողն՝ կ'ըսեմ, առնու ժամանակակից և ահանատես պատմիչը, զԱգարակցեղոս, որ արքունի դիւանագիր էր, և մեծ պաշտօնեայ խաղաղապետութեան, գուցէ և ուղեկից Գրիգորի. բանայ և կարգայ պատմութեան ճԺԱ. գլուխը, համրէ Հայոց մեծամեծ նախարարները՝ իրենց կարգաւ և անուամբք աշխարհացն, որոց էին « իշխանք ընտիրք, կուսակալք, կողմ-

« նակալք, հազարաւորք բիւրաւորք, ի մէջ
« Հայաստան աշխարհի՝ տանն թորգոմայ.
« զոր գումարեաց թագաւորն, և առաքեաց
« զնոսա ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի
« քաղաքն Կեսարացւոց, զոր ըստ հայերէն
« լեզուին Մաթակ կոչեն. զի տարեալ
« զԳրիգորն՝ քահանայապետ կացուցեն
« իւրեանց աշխարհին: Եւ հանդերձեցան
« դէտ ունել ճանապարհացն », ապահովութեան համար: Յանձնարարական հրովարտակ մ'այլ գրեց թագաւորն « առ
« Ղեռնդիոս արքեպիսկոպոս Կեսարու, և
« (առ) ամենայն ուխտ եկեղեցւոյ որ
« այդր », խնդրելով՝ որ « զԳրիգորդ՝ տե-
« սուչ և վարդապետ առաջնորդութեան
« աստուածագնաց ճանապարհացն, հովիւ
« և բժիշկ կացուցիք, որպէս և մեզ
« յԱստուծոյ հրամայեցաւ ». վասն զի
« Աստուած տեսեամբ պատուիրեց Գրիգորի,
« երբ սա հրաժարէր ի յորդորանաց թագա-
«ւորին, յանձն առնուլ զձեռնադրութիւն
« քահանայապետութեան: Կարդա՛ և հետեալ
« գլուխն (ճԺԲ), թէ ինչ պատրաստութեամբ
« և ընծաներով գնացին, հանելով « զԳրիգոր
« յոսկիապատ կառսն արքունականս՝ սպի-
« տակաճիգ ջորւոց .. ի վաղարշապատ
« քաղաքէ .. ի սահմանս Յունաց. և
« բազում պատիւս կազմութեան հիւրա-

« մեծարութեան գտանէին ի քաղաքաց
 « քաղաքաց. և բազում խնդութիւնս և
 « կայտիոս ցնծութեան, խնճոյս ուրա-
 « խութեան կացուցանէին, իբրեւ լսէին
 « զԱստուծոյ արարեալ զսքանչելիսն...
 « Եւ զՍուրբն Գրիգոր պատուեալ ըստ ար-
 « ժանի առաքինութեանցն, ճգնութեանցն
 « վկայօրէն մարտին, կանթեղօք և սաղ-
 « մոսիւք և երգովք հոգեւորօք փառա-
 «ւորէին... Եւ եղեալ ժողով բազում
 « եպիսկոպոսաց՝ ի քաղաքն Կեսարացւոց,
 « զի ձեռնադրեսցեն զՍուրբն Գրիգորիոս,
 « և աւանդել ի նա զպատիւ խոնարհութեան
 « քահանայապետութեանն Քրիստոսի, և
 « զբարձրութիւն եպիսկոպոսութեան փա-
 «ռաւորութեան Աստուծոյ, զպատիւ մեծ,
 « սրբով աւետարանաւն եղին ի վերայ
 « զձեռս՝ ժողովք եպիսկոպոսացն սրբոց,
 « և գլխաւորն Ղեւոնդիոս, զի առցէ նա
 « իշխանութիւն յերկինս և յերկրի, առնուլ
 « զփականս արքայութեանն երկնից » :
 Յայտ է որ նոյն հանդիսիւ դարձան, բայց
 թուի թէ ոչ ճիշդ նոյն ճամբով. վասն զի
 Գրիգոր կ'ուզէր այլևայլ կողմէ և քաղքէ՝
 իր ժառանգեալ աշխարհին համար եկեղե-
 ցական պաշտօնեաներ բերել, միանգամայն
 և Սրբոց նշխարներ. և ուստի որ կ'անց-
 նէր, « Կուտէին ժողովուրդք ի վերայ

« ժողովրդոց, տեսանել զսուրբ եպիսկո-
 « պոսն Գրիգորիոս, զի օրհնեսցին ի նմանէ.
 « և ասէին ընդ միմեանս. Եկայք, տեսցուք
 « զսուրբ եպիսկոպոսն Գրիգորիոս. այս
 « այն այր է, ասէին, որ վասն Քրիստոսի
 « համբերեալ, չարչարեալ, վկայ հաւա-
 « տարիմ գտեալ, զխոստովանողական ա-
 « նուն ժառանգեաց » : Ոչ պատուրեւելու
 իբրեւ սուրբ, այլ զՍուրբս պատուելու
 համար՝ Լուսաւորիչ դէպ ի Սերաստիա
 ուղղեց զճամբան, և յարմար անձինքներ
 « հաւանեցուցանէր ընդ իւր գալ, զի վի-
 « ճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն՝
 « յիւրում աշխարհին և բազում գունդս
 « յաճախեալ առնոյր ընդ իւր, և մեծա-
 « րանօք մեծարեալ յեպիսկոպոսաց աշ-
 « խարհին և յիշխանաց և ի ժողովրդոց...
 « Եւ այսպէս բազում օթեմանօք անցեալ՝
 « առողջութեամբ յաջողութեամբ և հոգե-
 « լից ուրախութեամբ եկեալ հասանէին ի
 « Հայաստան աշխարհ... իբրեւ դարձեալ
 « գայր ի կողմանց Յունաց, բարձեալ
 « բերէր ընդ իւր նշխարս ինչ յոսկերացն
 « մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին
 « Յովնաննու, և զՍ. վկայն Քրիստոսի
 « զԱրամագիւնէս » : Այս Ս. Աթենոզինէս՝
 ըստ ոմանց էր քորեպիսկոպոսն Փիլաքրո-
 վեայ քաղաքին Սերաստացւոց. սակայն

Ս. Գրիգոր Ղուսաւորիչ մկրտէ զՏրդատ:

այն ատեն զեռ ողջ էր նա և տարի մի վերջը նահատակեցաւ. Գրիգորի բերածն էր ի Կեսարիա Ս. Ղեւոնդէն առած՝ ի Պոնտոս նահատակուած Երգիւ Ս. Աթենդինէան, զոր Ս. Բարսեղ ներբողած է: — Ի մտնելն ի Հայս՝ Ս. Գրիգոր ուղղակի չի գնաց առ Թագաւորն, այլ Տարօնոյ կողմերն եկաւ, որ կռապաշտութեան գլխաւոր կենդրոն մ'էր. արեց և կործանեց կոոց բազմոցները և մեհեանները, և անոնց տեղ զրաւ բերած Սրբոց նշխարներէն, և յետոյ եկեղեցիներ և վանքեր հաստատեց, որք մինչեւ հիմայ ծանօթ և անուանի ուխտատեղիք են. ինչպէս Մշոյ Ս. Կարապետե, Առաքելոց վանքն, և այլն. ուրիշ անցած կողմերում այլ նշան և խաչ զնէր, յետոյ եկեղեցիներ շինելու համար, և 200,000ի չափ մարդ մկրտեց յառաջ քան զհասնիլն առ Տրդատ: Սա՝ լսելով անոր մօտենալը՝ ելաւ արքունեօք, Աշխէն տիկնաւն և Խոսրովիդխտով, իշխանօք և զօրօք, նոր թափօրով մի. եկաւ ի Բագուան, Ալաշկերտի կողմերը, ուր Հայաստանի ամէն կողմէն միլիոնաւոր մարդիկ ժողովեցան: Գրիգոր մատուց առ Թագաւորն Ս. Ղեւոնդի թուղթը, յորում սա յետ խնդակցութեան՝ արժանաւոր խրատներ տայ. և ի մասնաւորի խնդրէ՝ որ ինչպէս Հայոց այդ առա-

ջին քահանայապետն ի Կեսարիոյ քահանայապետէն ձեռնադրեցաւ՝ նոյնպէս և անոր յաջորդքն ի Կեսարիա ձեռնադրուին։

Մեծ եռանդեամբ երկար օրեր այն կողմերը շրջելով Ս. Գրիգոր՝ երբեմն մինակ իր պաշտօնէիւք, երբեմն թագաւորին հետ, կոտորունները և սնտոի պաշտամունքը ջնջել ջանայր. ապա՝ պահօք և աղօթիւք և խրատներով պատրաստելով զարքունիան և զժողովուրդն, նախ զթագաւորն և զընտանիսն և զօրաց բազմութիւնն՝ իրրեւ 150,000 ոգի մկրտեց յԵփրատ գետ, որոյ ջուրը՝ հրաշքով շրջան առած յետ ու յառաջ դառնային, և խաչանշան լոյս ծագեց. յետոյ եօթն օրուան մէջ 4,000,000 մարդ «ընդ այր և ընդ կին» մկրտուեցան, ըստ պատմութեան գրոց Ագաթանգեղոսի, եթէ թուահամարի մէջ աւելի կամ պակաս չկայ։ Եւ զի այն տեղն ուր այս ընդհանրական վերածնութիւնն Հայոց եղաւ, մինչեւ այն ատեն արդէն հեթանոս Հայոց աշխարհախումբ տօն կատարուէր՝ նոր տարւոյ Ամսնորայրեր Նաշատարդի դից առնուամբ, Ս. Գրիգոր հաստատեց՝ որ նոյն տեղ նոյն օրերում, «ի յիշատակ մեծի «երանելոյն Յովհաննու և Ս. վկային «Աստուծոյ Աթանագինի՝ յայնմ աւուր «խմբեցին՝ ի նմին աւանի»։ Եւ ինչպէս

նոյն տեղ էր Հայոց հեթանոսական կրօնից ամենէն հռչակեալ պաշտօնարանն կամ մեհեանքն, Յաշտիշատ, նոյնպէս հոն հաստատեց նոր քրիստոնէական կրօնից զընտաւոր կամ առաջին եկեղեցին եւս. «Նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց, կ'ըսէ Ագաթանգեղոս, և ուղղել «սեղան յանուն Ս. Երրորդութեան, կազմել «մել աւագան մկրտութեան»։ Աւելի բացայայտէ Բուզանդ. (Գ. Գ). «ի մեծն «յառաջին, ի մայր եկեղեցեացն Հայոց, «որ էր յերկրին Տարօնու»։ Ուրիշ տեղ այլ պարզաբար կոչէ գտեղին՝ «Աթոռ «իշխանութեան հայրապետացն» Հայոց։ Նոյն ինքն և այլք և պատմութիւնն ինքն վկայէ, որ այս էր և «տեղի ժողովից «Սիւնհոգոսին» (Գ. Գ) այսինքն ազգային եկեղեցական ժողովոց։

Այսպէս ամեն տեղ՝ ուր հեթանոսական նշան կար՝ զայն ջնջելով՝ վրայն Քրիստոսի ամենայաղթ խաչն կանգնեցաւ. և ինչպէս պատմեն և ժամանակակիցքն Ագաթանգեղ և Զեհովր և յետագայք, Հայոց երկրի արեւմտեան կողմէն՝ յեկեղեցեաց՝ մինչեւ ի հարաւային արեւելեան սահմանս Ատրք պատականի, շրջելով՝ ջնջէր զհետս հեթանոսականս և հաստատէր զՔրիստոսին. ինչպէս յիշեցինք առաջ այլ իր այցելու-

թիւնն Ս. Հոփսիմեանց կոխած տեղերուն,
 և քրիստոնէութեան հետք գտնելով աւելի
 զարգացընելը: Համառօտ ըսելով, Ս. Գրի-
 գոր իր բոլոր քահանայապետութեան 30
 և աւելի տարիները՝ մինչեւ յառանձնա-
 նալն ճգնաւորապէս՝ ի լերինս և ի քարայրս,
 անդադար չըջէր՝ իր ոչ փոքր հովուութեան
 վիճակին մէջ՝ այս ջանքով. միանգամայն
 և քարոզելով, բազմացընելով եկեղեցիներ
 և մատուռներ, անոնց համեմատ նա և
 պաշտօնեաներ, քահանայ և եպիսկոպոս.
 (յորոց մէջ և յիշեալն Զևոյթ) ի Յունաց
 և յԱսորոց, որք ունէին զթարգմանու-
 թիւնս Ս. Գրոց և եկեղեցական պաշտա-
 մանց և պատարագի գիրքեր. և հայերէն
 գիր չըլլալուն համար, (որոյ հնարքն և
 գիւտը՝ Ստուած պահեր էր անոր վերջին
 մեծ թոռան, Ս. Սահակայ) ջանաց ամէն
 կողմ ամէն մարդաշատ քաղքի և աւանի
 մէջ՝ այն երկու լեզուաց դպրոց և ուսմունք
 հաստատել. և ուր որ իմանար թէ կայ
 զիտնական և եռանդուն եկեղեցական՝ քա-
 հանայ կամ կրօնաւոր, եթէ կարելի էր
 տեղէն շարժել, կ'որսար բերէր, պաշտօ-
 նեայ և ուսուցիչ կարգէր, ցրուէր իր
 վիճակին մէջ, որոյ ընդարձակ սահման-
 ները յիշեցինք Հայոց թագաւորութեան
 սահմաններն յիշած ատեննիս: Բայց Գրի-

գորի Լուսաւորութեան սահմաններն աւելի
 ընդարձակք էին. հիւսիսէն՝ անցաւ ի
 Վրաստան մինչեւ ի Կովկաս. արեւելքէն
 յԱղուանս, և երկուքին միջեւ ի հիւսիս
 արեւելից՝ այլեւայլ Կովկասային և կազ-
 բիական բարբարոս ազգաց. ինչպէս Լիխնք,
 Ճիդք, Հոնք, Մազգութք, և այլն, ասոնց
 երիտասարդ եռանդուն հովիւ մի տուաւ,
 իր անուանակիր թոռնիկը, որդի անդրան-
 կան՝ Ս. Վրթանիսի, Ս. Գրիգորիոյ, որ
 և անվախ քարոզութեամբ նահատակեցաւ
 (իրը յամի 348) անհաւան բարբարոսնե-
 րէն. բայց իր քարոզութեան կեդրոնն՝ եղաւ
 Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռ, որ
 և շարունակ յաջորդութեամբ տեւեց մին-
 չեւ մեր օրերը: Նախախնամական շնորհք
 մ'այլ եղաւ Տրդատայ երկարակեցութիւնն,
 ջանքն և զօրութիւնն (ինչպէս յիշեցինք
 առաջ), որ յամենայնի աջակից և երբեմն
 և առաջնորդ եղաւ Գրիգորի ի Լուսաւո-
 րութեան աշխարհին. և լուսոյ զիմամարտ
 խաւարասէրները վանեց նուաճեց ջախ-
 ջախեց յաջողութեամբ, այլ և ոչ սակաւ
 աշխատութեամբ և պատերազմաց արկած-
 ներով, թէ իր տէրութեան մէջ անհաւան
 քրմաց և անոնց ոյժ տուողաց ղէմ, թէ իր
 վրայ անոնց խորհրդակիցներէն գրգռուած
 հիւսիսէն և արեւելքէն՝ ապա և յարեւմտից

(գոր պիտի յիշենք յետոյ) հրոս տուող-
ներու դէմ, երբեմն նա և իր կենաց
վտանգաւ. և հարկ է խոստովանիլ՝ որ
Գրիգոր խաչով, Տրդատ թըրով աջակցե-
ցան հաստատելու և բարձրացնելու Հայոց
քրիստոնէութիւնը, մինչդեռ ընդհանուր
քրիստոնէութիւնն, տազնապի մէջ էր գտնէ,
10 կամ 15 տարի. և ինչ տարիներ:

Այս ժամանակին Հայոց յատուկ ան-
նման վիճակը լաւ ճանչնալու համար՝
պէտք է յաջ ու ձախ նայիլ հասարակաց
վիճակն այլ տեսնելու: Աջ կ'ըսեմ՝ մերոցս
նկատմամբ, զոր լաւ ստորագրէ Ազաթանգ.
իր պատմութեան վերջին (ձի=ձիֆ) զը-
լուխներում. մանաւանդ այս նշանակաւն
կներիչ խօսքերով. « Յայնմ ժամանակի՝
« երանելի ցանկալի և անպայման սրաւ-
« լելի լինէր երկիրս Հայոց. որպէս Մովսէս
« յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց հերբայա-
« կանին, ամենայն մարգարէական դասուն,
« և կամ իբրեւ յառաջագէմն Պօղոս, բո-
« վանդակ առաքելական գնդաւն հանդերձ
« աշխարհակեցոյց աւետարանաւ Քրիստո-
« սի, սոյնպէս և սա (Գրիգոր) եկեալ
« հասեալ երեւեալ՝ հայրաբարբառ հայե-
« րենախօս գտաւ »: (Ուրեմն, թէ և հայ
գիր չկայր, կամ եղածն մեզի անծանօթ
է, և թէ և յոյն և ասորի վարպետներ

բերաւ, այլ հայերէն թարգմանել լսել և
խօսել տայր):... « Եւ բազմացոյց կացոյց
« տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս
« Հայոց իշխանութեանն իւրոյ. և որ
« եպիսկոպոսացն յաշտիճան ձեռնադրե-
« ցան ի նմանէ, աւելի քան զլորեքնարիւր
« եպիսկոպոս, որք կացին տեսուչս տեղեաց
« տեղեաց. իսկ զկարգս երիցանց և կամ
« սարկաւագաց (և դպրաց) և որ այլ եւս
« ի պաշտօն Տեսառն կացին, անրիւք էին
« ի բազմաքնէ »: Վասն զի և աշխարհս
Հայոց շատ բազմամարդ էր այն ատեն.
որոյ նշմար մի կրնանք ունենալ՝ Զենով-
բայ Տարօնոյ կողմի քրմաց կալուածոց
տեղերու հարիւրաւոր տուներու և զինա-
կրաց թիւերը համբելով:

Պատմիչս զՄովսէս յիշելով՝ կրնար
յիշել անոր գործելու ատեն յէգիպտոս՝
նա և զԳեսեմ երկիրը, ուր Հերբայեցիքն
ի հանգրստեան և պայծառութեան մէջ
վայլէին, մինչ այն երկրին չորս դին՝ մթան,
վախի և պէսպէս հարուածոց ներքեւ սար-
սափած տարակուսած կիսամահ կ'ապրէր:
Ինչ սրտառուչ հակակերպ տեսարան.
մինչ եկեղեցւոյ վրայ վերջին և հզօրագոյն
փոթորիկն փրթի, և երկրիս երից մասանց
քահանայապետքն՝ (Մարկեղոս ի Հոռով,
Պետրոս յԱղեքսանդրիա, Կիւրեղ յԱն-

տիւր), զոհեն զանձինս առ Քրիստոս, ի Հայս՝ նոր քահանայապետութիւն կանգնեալ կայ խաղաղ՝ ընդ պաշտպանութեամբ Տրդատայ, և քահանայապետն Գրիգոր դիտէ զանոնք. յիշէ և իր թափած արիւնն և քրտինքը, և գոհանայ զԱստուծոյ, որոյ շնորհօք, ըստ գեղեցիկ խորհրդածութեան Լաստիվերտցոյն (գլ. Ժէ) «Երանելի այրն «Աստուծոյ՝ մեծն Գրիգորիոս, իջեալ ի «խորութիւն վիրապին՝ զհնգետասան ամ «փորձեաց, և ի վերայ առաքերսկան «արոռոյն՝ ևդ զարոն յար»:

ԺԱ.

Խորտումն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց: Քաղաքաւարութիւն սոցա եւ Տրդատայ:

ՊԱՌՆԱՆՔ հիմայ դիտել պահ մի՝ մեր երկրին չորս բոլորը, տեսնել ի՞նչ վիճակի մէջ է աշխարհ. քրիստոնէութիւնն և քրիստոսամարտութիւնն: Յիշեցինք հռովմէական տէրութեան քառիշխանութիւնը, Գալներիոսի անդադար նկրտիւն և զրդելն զԴիոկղետիանոս, մանաւանդ յետ Նիկո-

միդիոյ պալատան կրակին, որոյ փոխանակ վրէժխնդրութեամբ՝ նոյն պալատան զիմաց քաղքին մեծ եկեղեցին Երկու բիւր քրիստոնէիւք այրել տուաւ. զորս տարուէ տարի իրբեւ վկայս Քրիստոսի՝ տօնէ մեր եկեղեցիս: Ասոր վրայ լսելով մեր ազգին մեծ զիպուածը, սկսաւ դարձեալ զրդել խթել զԴիոկղետ. թէ, Հայք ապստամբեր են և վտանգ է տէրութեանդ: Կարծեն ոմանք յիրաւի, թէ ոչ այս՝ այլ Գ. Հայոց կողմերը քրիստոնէից շարժում մի եղած ըլլայ. զի և (հարկ է գիտնալ), որ թէ՛ այդ նահանգիդ մէջ թէ բոլոր Փոքր Ասիոյ՝ զրեթէ բնակչաց կէսն քրիստոնեայք էին, նախա-յիշեալ երկարամեայ խաղաղութեան ատեն բազմացեալ: Անցողաբար յիշենք նա և այս վերջի ըսածիս պատշաճ դէպք մի՝ այսպիսի քրիստոնէից և ոչ քրիստոնէից հակառակութեան, և նահատակութեան շատերու, որոց վկայաբանութիւնն շատ հետաքննական՝ կարծեմ անձանթ է Լատինաց, թէ և մեր մեծ վկայասէր կաթողիկոսն ի յունարենէ թարգմաներ է զայն:

Մեկիտինոյ սահմանները Եփրատայ ե-զերքը Լաքսառէ անուամբ քաղաք մի յիշուի, ուր և կարծուի քրիստոնէից շարժումն. Դիոկղետիանոս իր հաւատարիմ պաշտօնէից մէկը կու խաւրէ անոնց դէմ, Լա-

րեկտ անուամբ, առանց գիտնալու թէ սա
քրիստոնեայ է. զօրականը զարմանան
լաւրենտի տնտնալուն քրիստոնէից վրայ
յարձակելու. կ'իմանան իր քրիստոնէու-
թիւնը, և իր յորդորանօք՝ տեղէ տեղ՝
մանաւանդ լեռնոտ կողմեր փոխադրուին,
երբեմն պատերազմելով 2000 հոգի ջարդեն
ի հեթանոսաց, (որոց առաջնորդ խաւրուի
Ագրիպպաս ոմն, երբ կ'իմացուի լաւրենտի
քրիստոնէութիւնն). երբեմն այլ 5 կամ
600 հոգի. բայց յետոյ չեն ուզեր կռուիլ,
և նման Այրարատեան վկայից 9 կամ
10000 անձինք մարտիրոսանան: Լաւ-
րենտի այլ յայտնութիւն կ'ըլլայ յԱստու-
ծոյ, թէ, «կատարելոց են ի կողմանս
Հայոց»: Ի պատմութեանն կ'ըսուի, թէ
փախչէին «մինչեւ ի սահմանս Հայոց՝ ի
Մելիտինի քաղաք մեծ»: Յետ այլեւայլ
ղիպաց՝ Ագրիպպաս այլ հաւատայ ի Քրիս-
տոս և նահատակուի ի Դոմնատայ, զոր իրեն
տեղ խաւրեր էր կայսրն. իսկ զԼաւրենտ՝
կապած զրկեն ի Հռովմ, ուր նահատա-
կուի: Այս մանրամասն վկայաբանութիւնը,
յորում շատ աշխարհագրական հետաքըն-
նելի տեղեաց անուանը կան, զրեր է
ականատես և գործակից մէկն, Զեկովբ
անուամբ, որ Դոմնասայ բանակին մէջ է
եղեր, և ինքն զխատեր է զԱգրիպպաս.

բայց յետոյ ինքն այլ հաւատացեր է ի
Քրիստոս, և իր պատմածներուն հաւա-
սարեր է նահատակութեամբ: Գրեթէ ան-
տարակոյս է այս գունդագունդ զօրական
վկայից մէջ շատ կամ քիչ Հայոց գտուիլն:
Ժամանակիս կայսերաց պատմութեան
հին և նոր՝ զրողը՝ յիշեն՝ առանց դիպուա-
ծոյ պարագաները գիտնալու, որ այս ատեն
խլրտում մի եղած է, ըստ ոմանց՝ ի սահ-
մանս Հայոց, և ըստ այլոց՝ ի Մելիտինէ՝.

1. Ի նոր զրոյս յիշեմք զՅելէր և զՄէհէր:

2. Յիշեալ և յիշելի նահատակաց ոմանց վկայաբա-
նութեանց մէջ՝ զոր հին հարց մեր թարգմաներ և կարգե-
ր են ի Ճառնորդիս, գտուին յիշատակք այս խլրտման
Հայոց. ինչպէս ի վկայաբ. Ս. Եղեանիոսի, Վաղերիո-
սի, և այլն. «Համբաւ եհաս ի լսելիս թագաւորացն՝ ի
«դատաւորաց Արեւելից քաղաքացն, զրեալ ամբաստա-
«նութեան նամակ, եթէ, Կապողադովկիս և ամենայն
«կողմանք Հայոց Մեծաց՝ հակառակ կացին հրամանաց
«մերոց. զխորհրդական տօնս աստուածոցն ոչ կատարեն,
«և ոչ ի նուիրական զոհից նոցա ճաշակելով, իրբեւ լուան
«զայս թագաւորցն՝ վազմադակի փոխեցին զբիխանս
«զաւտացն այնոցիկ՝ մեծաւ ցասմամբ զայրացեալ
«նոցա, վատշուէրս և անպիտանս գնոսա համարելով.
«և առաքեցին փոխանակ նոցա արս երկուս հելլենա-
«ցիս ազգաւ և կրօնիւք. անուն միունն Լուսիաս և
«երկրորդին Ագրիկոդայոս, վայրենամիտս և զազանա-
«բարուս և խորագլտս և հանճարեղս... Եկին այնու-
«հետեւ (մատնիւք) ի քաղաքն Սատաղացոց՝ ուր նստէր
«ղուքսն Լիւսիաս, և պատմեցին վասն երանելոյն
«Վաղերիոսի և Կանդիտոսի և Ակիւղասայ և Եղե-
«նիոսի, որ էր ի քաղաքն Տրապիզոնտացոց. այլ և
«բազումք ի քրիստոնէից՝ վասն արծաթախրութեան
«ախտին՝ նմանեալք Յուդայի, ցնացեալ ի քաղաքն
«Սատաղացոց, հանդիպէին զինուորացն Կոմնետա-

որոյ հետ խառնուելով ի Մեծ Հայս եղած
անակնկալ կրօնական յեղափոխութիւնն,
անդադար փչմամբ Գալերիոսի՝ կամաց
կամաց բորբոքի Դիոկլետիանոս. և մինչ
Տրդատ և Գրիգոր քրիստոնէութիւնը հաս-
տատելու հնարք ճարէին, կայսերը ի
Նիկոմիդիա (ուր այն ատեն հանդիպեցաւ

« ըրոսի (Commendator) որ էր զօրազուէն դասու »:
Ասոր նման կ'ըսէ և Ս. Եւստատիոսեանց վկայա-
գիրն. « Ի սոյն իսկ ի ժամանակի համբաւ իմն հասա-
« նէր ի Լսելիս անօրէն իշխանի իբրու թէ ամենայն
« աշխարհն Հայաստանեայց և Կապպադովկիա՝ ընդդի-
« մաւարտ եղեն թագաւորական հրամանին, և միաբա-
« նութեամբ յապստամբութիւն իմն թեալսին, և զկնի
« զնալով քրիստոնէական հաւատոցն՝ անփոփոխ ունելով
« զմիտս իւրեանց ի Յիսուս ոմն, զոր և Աստուած
« քարոզեն, Զայսոսիկ Լուեալ կայսրն Դիոկլետիանոս՝
« խռովեցաւ ի սրտի իւրում. և սրտմտեալ ցամամբ
« մեծաւ՝ վարանէր հեծութեամբ առլցեալ. և նոյնժա-
« մայն հրաւայէր զամենայն մեծամեծս իւր առ ինքն
« կոչել, հանդերձ իմաստնօցն Հելլենացոց, և զերիս
« աւուրս յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ՝ հանդերձ իմաստ-
« նօցն Հելլենացոց՝ ի խորհուրդս մտեալ՝ հաստատէին
« ի միտս իւրեանց, փոխադրել զկողմնակալն զայնո-
« սիկ՝ որք կարգեալ էին ի վերայ երկաթանջիւրոց
« ազգացն աշոցիկ, վատշուէրս և անարիս զնոսա կար-
« դալով. և փոխանակ նոցա առաքեաց երկուս՝ որք
« եկեալ էին ի Հելլենացոց զաւառէն, յոյժ իմաստունք
« և վարժք և կիրթք ամենայն հետադրական և փիլի-
« սոփայական հանճարոյն, և խոհեմք խորագիտութեամբ
« քան զամենայն սինկղիտոսացն. որ մին ի նոցանէ
« Լիւսիաս ճանաչելի, որ զամենայն Զեմենաւոցոց
« զաւատին ունէր զքսական իշխանութիւնն. և երկրորդն
« որ կոչէր Ագրիկոլայոս, որոյ զամենայն աշխարհաց
« զգաւաւորական իշխանութիւնն ընձեռնեալ էր, և
« զզինուորութիւն ամենայն զնդիցն որ ի մէքերկրայն
« և ի մերձակայ զաւառոսն ընակեալ էին »:

և Կոստանդիանոս կեսար), մտածէին հնարք՝
մարելու կամ նուաճելու զքրիստոնէութիւն.
և իրենց քաջագործութեանց յաղթական
հանդէս կատարէին իրենց այրած արքու-
նեաց վրայ (յամառն, 302), և ապա աւելի
մեծահանդէս ի Հոովմ, ի յիշատակ քսան-
ամեայ ինքնակալութեան Դիոկլետիանո-
սի՝ իր աթոռակից Մաքսիմինոս օգոստոսի
հետ (20 նոյեմբ. 303), չաստուածական
անուններ առնելով վրանին, Արամազդ
և Հերակլէս, (մինչ Տրդատ նորակնունը՝
խոնարհաբար կ'ուզէր Յովհաննէս կոչուիլ,
և այն Գրիստոսի հեղ սննդակցին նուիրէր
հուշակաւոր Բագրեւանդայ տաճարը, որ
ուրիշէ մի ընդարձակուած՝ մինչեւ հիմայ
կանգուն՝ քարոզէ իր գործը). իսկ Դիոկ-
լետիանոսեանց յաղթանակն ո՛ւր մնայ:
Անոր չքոտած շուքով շլացած՝ և Մաք-
սիմիանոսի թելադրութեամբ զրգոտած՝
երբ դարձաւ ի Նիկոմիդիա, ի սկիզբն
303 տարւոյ (23 փետր.) որ օր՝ ըստ
իրենց սնոտի պաշտամանց, տօն էր Սահ-
մաւոց (Terminalia), հրատարակեց զՀա-
լածանս քրիստոնէից. շատ յարմար (ըստ
ոչ կամաց նոցա) մեր հայրենեաց սահ-
մանակցութեան վրայ հանդիպածին. որոյ
շշուկն երթալով զօրանար. և նոյն իսկ
օգոստափառ հանդիսից ատեն՝ հասաւ անոնց

լուր, եթէ «Ամենայն աշխարհն Հայոց և
«Կապապաղովկիա ընդդէմ անօրէն հրա-
«մանաց գործեն»¹:

Փութացան կասկածոտ կայսերքն զի-
նոսորական զօրութեամբ երկու սահմանա-
կալ խաւրել այն կողմերը. մէկն՝ յանուն
Հայոց երկրի, միւսն Կապապաղովկիոյ:
Առաջինն էր չարանունն Լիւսիւս², ի
սահմանակալ քաղաքն Հայոց Սատաղ, որ
շատ և հռչակաւոր Սուրբեր նահատակած
է, յորոց զոմանս յիշենք յետոյ. երկրորդն՝
Ագրիկոլայոս ի Սեբաստիա: Հալածչաց
կասկածն կայծակի պէս ոխաւ արծարծիւ-
և երբ մէկ ազնուական քրիստոնեայ մի
հօն ի Նիկոմիդիա՝ զովելի հաւատքով՝ այլ
ոչ խոհեմութեամբ յանդըգնեցաւ հրապա-
րակի մէջ պատռել հալածանաց հրովար-
տակն, որոյ համար և նահատակեցաւ,
առաջ թմրածն և կակուղ Դիոկղ. հետ-
զհետէ մի քան զմի սաստիկ հրովարտակ-
ներ հրատարակեց, որոց չորրորդն ի սկիզբն
304 տարւոյ, որ զօրաւոր համարուի քան

1. Omnis Armeniorum regio et Cappadocum
facit præter improbum eorum decretum — Սու-
րիոս ի վարս Ս. Հիւրոնեայ, 7 նոյեմբ. 303. Hunziker
von Bern. 273:

2. Իբր 20 տարի առաջ յիշուի Լիւսիւս զատաւոր
կողմակալ կամ (præses) Լիւկիա նահանգի, ուր նահա-
տակեց զՍ. Աստերիոս:

զամենայն հրամանս հալածանաց, ամենէն
ընդարձակ և ամենէն շատ արիւն թափող
Ս. վկայից. որով Դիոկղետի անունն այլ
քան զամենայն հալածչաց ատելի և անի-
ծելի եղաւ. այս թերեւս նուազ կ'ըլլար,
եթէ կանխէր նա՝ և ինչպէս խոստացեր
էր՝ իր քսանամեկին լրացած ատեն հրա-
ժարէր յինքնակալութենէն. բայց տարիէ
մ'աւելի տնտնալով, մտքով և մարմնով
այլ տկարանալով, իր իշխանակցացն՝
մանաւանդ Գալերիոսի դաւաճանութենէն
վախնալով, վերջապէս թողուց թագը (305
մայիս 1). և փութացաւ դառնալ իր հայ-
րենիքը՝ ի Սալոն քաղաք Դաղմատիոյ, իր
պապական պարտիզին մէջ բանջարներ
մշակելու, ուր որ և մեռաւ (313). անշուշտ
Կոստանդիանոսի քրիստոնէութեան ազա-
տութեան հրովարտակն՝ իր չորս հրովար-
տակաց դէմ, կայծակ մ'եղաւ սրտին. որ
եթէ իր առաջին զգոյշ և չափաւոր կերպով
վարուէր, փոխանակ իր ջախջախիչ քան
աջակից ընկերներ աւելցընելու, զուցէ
(մարդկօրէն մտածմամբ) ինքն ըլլար Կոս-
տանդիանոսի գործը կատարող և փառքը
ժառանգողն: — Իր այդպէս անագան
հրաժարիլն յաշխարհավար գործոց, հա-
մարձակ ասպարէզ բացաւ Գալերիոսի, որ
օրէ օր սպասէր, և անուանեց զինքն անոր

տեղ ինքնակալ օգոստոս, իրեն արժանաւոր փոխանորդ կեսար մ'այլ կանգնեց, իր քեռորդին՝ Մաքսիմիկոս, Daza անունաւ, որ տառադարձութեամբ այլ յարմար է Գաթան կոչուելու՝ ըստ մեզ, զոր և գործովքն հաստատեց. արուեստիւ ինքն այլ քեռոյն պէս տաւարարած ըլլալով, և քան զայն անմիտ, անսիրտ, և սոսկ փառասէր. որ և առանց սպասելու ժամանակի և կարգի, բացարձակ իշխանութեամբ վարուէր, անուն վրան այլ աւելցնելով Jovius, աշխատողական, չափազանց մակդիրը (որ ըստ մեր լեզուի յարմարի իր բնիկ արուեստին Հովիւ): Իսկ երբ քեռին (Գալերիոս) վերցուեցաւ յասպարիզէն և ի կենաց (1 մայիս, 311), այնուհետեւ առանց ինչ ակնածութեան հռչակեց զինքն ինքնակալ, և իրեն վիճակած երկրի կողմանց վրայ աւելցուց յափշտակութեամբ՝ և զփոքր Ասիա, ուր յետոյ տեսնենք իր արժանաւոր թագն ընդունիլը՝ Տրդատայ արդարակշիռ և կոռովի թաթով:

Անտարակոյս է՝ որ սա լսելով և տեսնելով Հռովմայեցւոց տէրութեան խառնակութիւնը և խայտառակութիւնը, մանաւանդ յետ հրաժարման իր հին երախտաւոր և երախտապարտ բարեկամին՝ Դիոկղի,

ինքնին լուծուած համարէր անոնց հետ գործակցութիւնը, և երջանիկ՝ իր աշխարհը, որ ճիշդ յարմար ժամանակին մագապուրծ եղաւ և հաստատուեցաւ ի նոր կրօնս և ի նոր կեանս: Արդարեւ առանց մեծ սրտառութեան և սրտմտութեան չէր կըրնար նայիլ Տրդատ դէպ յարեւմուտս իր երկրին, ուր՝ այդպիսի ինքնակոչ ինքնակալ մի և իրեն համամիտ համատիպ գտած Լիկիկոսն (Լիկիանոս, որոյ երբեմն օգնեւ էր ինքն Տրդատ և ի կենաց վտանգէ ազատեւր), անգութ և անօրէն նեղէին մաշէին զքրիստոնեայս. բայց իր չափաւորութիւնն, և յարեւելից՝ ի Պարսից, և ի հիւսիսոյ՝ ի Կովկասեանց յարձակման կասկածը՝ ստիպէին զինքն զգուշութեամբ վարուիլ, իր տէրութեան որոշեալ սահմանաց վրայ հսկել, այլ կոխելով անդին չանցնիլ, որ չվտանգէ իր աշխարհին քաղաքական և կրօնական խաղաղութիւնը, որ էր պտուղ շնորհացն Աստուծոյ և իր քաջութեան և խոհեմութեան: Այն զգուշութիւնը նկատելով և կեսարքն և իրենց կուսակալը՝ Լիւսիսսը և Ագրիկոլայոսը, իրենք այլ չէին համարձակեր կոխել Տրդատայ սահմանները, եթէ և կերպով մի ապստամբ համարէին զնա իրենց տիեզերական իշխանութենէն, և մերժող

իրենց հրատարակած հրովարտականքուն։
Վերոյիշեալ սրբագիր հեղինակն յայտնա-
պէս կրկնէ առաջի ըսածը¹, թէ, «Բո-
վանդակ Մեծ Հայք և Կապպադովկիա՝
մերժեցին անոնց հրովարտակը» կամ ընդ-
դիմացան։ Իրրեւ երկու հզօր գազանք դէմ
առ դէմ դիտելով՝ մրմռային երկար ատեն,
Թագաւորն Հայոց և Կեսարքն Հռոմոց.
մինչեւ որ յանկարծ ասոնց կողմէն եղաւ
յարձակողն, մերձոնց կողմանէ՝ հալածո-
ղին հալածողն, ինչպէս տեսնենք քիչ
յետոյ։

ԺԲ.

Նախատակք ի Փոքր Հայս։

Ե՛ւրօքի հիմայ մեզ այլ ժամ մի
թողլով մեր խաղաղացեալ բնաշխարհը,
դառնալ նայիլ անոր խռովեալ և ծփեալ
շուրջը՝ հալածանաց հովերէն, և սուրբ
վկայից անպարտ արեամբ ներկեալ. յորոց
անտարակոյս է որ ոչ սակաւք և ազգաւ
Հայ էին, մանաւանդ մերձաւորքն կամ

1. Tota Magna Armenia et Cappadocia illorum
edicta repugnarunt. — Սուրբոս։

սահմանակիցք Փոքր և Մեծ Հայոց։ —
Յիշեցինք որ անոնց սահմանակալ կամ
միջասահման նշանաւոր և ամուր քաղաք
մ'էր Սատաղ, Բարձր Հայոց և Էփրատայ
արեւմտակողմն, ուր և արքունի ճանա-
պարհաց անցք և կայանք ըլլալով՝ հոռվ-
մայեցիք ամրացուցեր էին զայն, և իրենց
իշխանութեան ներքեւ էր, որպէս երբեմն
մեր աշխարհակալ Արշակունեաց. որք և
ի Յունաստանէ կողոպտած չաստուածոց
արձաններէն՝ այս տեղ այլ կանգնած էին՝
որպէս ի մերձաւոր բնիկ Եկեղեաց գաւա-
ռին. և հօն՝ մեր օրերում գտնուեցաւ հողի
տակ՝ Անահտայ կամ Արտեմեայ պղնձէ
անդրոյ մի գլուխ և ձեռք, յունական
արուեստիւ սքանչելի նրբութեամբ, որ
հիմայ Լոնտոնի Թանգարանին զարմանա-
շարժ զարդ և գանձ են. ո՛ր գիտէ թէ
Տրդատայ աջն և Լուսաւորչի խաչն ջարդած
չըլլայ այն բնականի կրկին մեծութեամբ
դիցունէին, որոյ կոտորքն հազարաւոր անգ-
ղիական ոսկւովք գնուեցան։ Արդ, այս
հայաստահման քաղքէն ընծայուեցան հալա-
ծանաց կրկին սաստկութեան ժամանակ
(307ին), Էօթն եղբարք, հաւանօրէն ըն-
կերք՝ հայրենի հողէն և ոչ մի մօր ծոցէ.
որոց ոմանց անուանքն հնչեն իսկ հայերէն,
ինչպէս Փառնակ, և գլխաւորն՝ զոր Յոյնք

ΟΡΕΝΤΙΟΣ գրեն նոյնպէս և Լատինը, հայ ա-
կանջն Հրանտ լսէ, մէկն այլ Էթոյէ գրուած՝
Արայի կամ Հօրոյ անունները յիշեցընէ.
միւսքն օտարաձայնը՝ Փիրսիկն, Փիրսու,
Կիրակոս, Լոնգիկոս. եօթն այլ զինուորեալք
հռովմէական զընդից մէջ: ժամանակն և
կայսրն՝ քիչ մի այլայլեն Յունաց և
Լատինաց Յայսմաւորքը. մերինն լռէ: Ըստ
ոմանց՝ ղեռ Գիովղեոսի հրաժարելէն առաջ,
բայց աւելի ստոյգ՝ վերոյնշանակեալ տա-
րին եղած է ասոնց գլխաւոր գործն՝ օտար
երկրի մէջ, յարեւելակողմն Եւրոպիոյ. ուր՝
ի հիւսիսոյ՝ Ռուսաստանի կողմերէն արշա-
ւեր էին բարբարոսք (Սկիւթացիք կամ
Սկլաւք), և մեր պատմչաց՝ Տրդատայ և
Հռէէի վրայ պատմածին նման՝ բարբա-
րոսաց թագաւորն ուզեր է կայսեր հետ
մենամարտիլ. որոյ տեղ Հրանտն ելեր և
յաղթահարեր է զնա. կայսրն շնորհա-
պարտ՝ մեծ պատիւ տուեր է յաղթողին.
բայց իմանալով անոր կրօնքը և չկարենա-
լով ուրացընել, վեց ընկերօքն արսորեր է
յարեւելս, ոչ հեռի իրենց հայրենիքէն,
բայց զանազան կողմեր. և անդադար քշե-
լով և նեղացընելով, մինչեւ բնական կամ
բռնի մահուամբ վախճաներ են. Հրանտն
այլ ի Տրապիզոն տարեր և նահատակեր
են, ի ծով ձգելով: Ասոնց յիշատակն

կատարուի ի 24 յունիսի: Յոյնք ուրիշ
Ռրեկտ կամ Հրանտ մի եւս յիշեն յ'Յ
նոյն յունիս ամսոյ:

Գրեթէ նոյն տարին (306) և մօտ Հրանտի
նահատակութեան տեղոյն, նահատակուած
է՝ մեր եկեղեցւոյ այլ ծանօթ և Մեծ Պահոց
առաջին շարաթում տօնուած Թեոդորոս
զինաւորն Ամասիացի, (ի Սարաշէ զիւղէ),
որ էր ի կարգէ երիտասարդ եռանդուն
զօրականաց, որք յունարէն ՏՐՁԱՅ կո-
չուէին, նոյն նշանակութեամբ: Սա՝ օր մի
ձի հեծած՝ իր հայրենեաց մօտ Էթսայիտոս
կոչուած աւանը երթալով՝ ամառ ատեն,
կ'իջնէ ծառոց ներքեւ հանգչելու. տեղոյն
տիկինն Եստրիս, տեսնելով կանչէ որ
հեռանայ այն տեղէն, վասն զի մեծ վիշապ
օձ մի կայ մօտերը: Թէոդոր անվախ
կ'ենէ և վիշապը կու շամիրէ իր նիզա-
կովը. այսպէս նկարեն իր պատկերը:
Քրիստոնէութիւնն հռչակուելով՝ կու դա-
տուի. և երբ համարձակելով կ'այրէ Ռեա
դիցուհւոյ կռատունը, դատապարտուի, և
ի կրակ ձգուելով նահատակուի. նշխարք-
ները ժողովելով Էւսերիա՝ թաղէ իր ագա-
րակին մէջ, ուր յետոյ շինուի մեծ եկեղեցի:
Ս. Գր. Նիւսացի պերճաբան ներբող մի
գրած է ի պատիւ Սրբոյս, որոյ վկայու-
թեան օրն դրուած է ի 17 փեքրուարի:

Իսկ հին վկայաբանութիւն Սրբոյս՝ Թուի յարմարեալ կամ Թարգմանեալ շատ վաղուց, և գոնէ սկիզբն՝ ուր Ամասիոյ քաղաքին նկարագրութիւնն կ'ըլլայ՝ զուտ Խորենացւոյ զրչէն թափուած է:

Քիչ ժամանակ վերջ սոյն Ամասիոյ մէջ նահատակուած են մեր զօրականին հօրքնորդիքն Ս. Եռուայիոս և Ս. Կդեոնաս կամ Կդեոնիկոս, և քնորդին (ըստ ոմանց եղբորորդի) Բասիլիսիոս: Սա՛ ըստ ոմանց բանտին մէջ վախճանած է. բայց աւելի հաւանականն է՝ որ ըստ աղաչանացն յԱստուծոյ և ի մարդկանէ, բանտէն հանուելով քշուեր է ի Կոնստանտնուպոլիս: Յիշատակուի ի 22 մայիսի: Ոմանք զսա եկեղեցական կարծեն՝ շփոթելով համանուն Սնկիւրիոյ եպիսկոպոսին հետ: Իսկ միւսք՝ իրենց հօր ազգականին նման՝ կոոց բազմինները կործանած են, երբ դատաւորն տարեր է զանոնք՝ կարծելով թէ խունկ մատուցանեն. շատ տեսակ տանջանքներ կրելով, երբեմն հրաշքով ազատելով և իրենց տեղ դահիճներն պատժուելով, յետոյ խաչերու վրայ գամուած պսակուած են: Երբեքն մարմիններն Ամասիոյ մօտերը այլեւայլ տեղ թաղեր են քրիստոնեայք. յիշատակնին դրուած է ի մարտի 3: — Միւս

քնորդի մի մեր Ս. Ամասիացւոյն և իրեն պէս հռչակեալ նա և անուանակից և տեղակից, է Ս. Թեոդորոս ստրատելատն, յառաջագէմ ի զինուորութեան պատուի. սա իբրեւ 13 տարի իր քնոիէն վերջը (319) նահատակուեր է ի Լիտի Լիկինիոսէ, Գամրաց Հերակլիա քաղաքում, որոյ համար Արակիացի կոչուի. ուր՝ կոոց անշըրինները կոտորուելուն համար՝ բռնաւորն ի խաչ հանել տուաւ զնա և նետահար ընել. բայց երբ լսեց ժողովրդեան շշուկն իրեն դէմ, իջեցընել տուաւ, և զաղտուկ գլխատել ի բանտին: Ասոր յիշատակն այլ կատարուի յ'7 կամ 8 փերբուարի ի Յունաց և Լատինաց, ըստ մեր Յայսմաւուրաց յ'8 յունիսի:

ՅԱմասիա վկայելոց մէջ խոստովանող մի եւս նշանաւոր և ողբերգական յիշատակ մի ունի, յիշեալ կայսեր պատճառաւ, զոր Խորենացին (Բ, 2Ը) այս առթիւ՝ ցանկաւեր գարշելի արեւոր կ'անուանէ. վասն զի իր կինը Վալերիա՝ Դիոկղետի դուստրն երեսէ թողած, (զոր յետոյ Պրիսկա մօրն հետ ծովախեղդ ըրաւ), անոր Գրափիւռա նաժիշտը կ'ուզէր առնուլ. նա ճար գտաւ փախչելու մինչեւ յԱմասիա. որոյ եպիսկոպոսն Բասիլիոս պաշտպանեց զնա, որոյ համար և նահատակեցաւ (319, մարտ 28).

յաջորդ տարին (13 յանուարի), մեռեր է Գլափիւռա:

Ի սկզբան հալածանաց համարուի եղած Ս. Արամազինէի նահատակութիւնն՝ ի Սեբաստիա, յԱգրիկողայոսէ. ոմանք ի մերոցս՝ քեռի կոչեն զսա մեր Ս. Գր. Լուսաւորչիբայց, ինչպէս առաջ յիշեցինք երկու Աթանագինեանց անձինքն, գործքն և նահատակութիւնք շփոթուած են. ուզողն կրնայ քննել նա և յԱգեբեան Վարս Սրբոց (հատ. Գ. էջ 319—360). ծանօթագոյնն և մեզի մերձաւոր իր Թեոդոտոն աշակերտան նահատակուած է ի Փիլաւքովէ, Φιλαρχόβης, որ ըստ վիճակագրութեան Լէոնի Իմաստասէր կայսեր՝ Հայոց կամ Հայկական գառառի կամ եպարքոսութեան մէջ էր: Յիշատակ Սրբոյս զրուած է ի 17 յուլիսի: — Ի Սեբաստիա նահատակելոց մէջ այդ Ագրիկողայոսի հալածանաց տարին երում, մեծահռչակ է առամենայն եկեղեցիս Ս. եպիսկոպոսն Վրաւ. զոր՝ երբ տանջած և արինթաթախ ի բանտ խաւրէր, եօթն զթալից կանայք՝ արեան կաթիլները սրբէին, որոյ համար իրմէ առաջ նահատակուեցան կրակի մէջ. իսկ Սուրբն ձգուեցաւ Սեբաստիոյ անուանի լճին մէջ, ուսկից հրաշքով ջրոց վրայ քալելով դուրս ելաւ, և գլխատմամբ կա-

տարեցաւ: Տօնուի յ'3 փերբուարի կամ քանի մի օր վերջը:

Սեբաստիոյ լճին անունն յափշտակէ զմիտս ի հանդէս աշխարհահռչակ նահատակութեան Քառասուն (Մանկանց) վկայիցն զօրականաց, որոց ամենուն այլ անուանքը նշանակած են պատմիչք և ներբողիչք, և ոչ սակաւ են գովաբանքն ի Յունաց, Լատինաց նա և ի մերոցս, թէ թարգմանութեամբ և թէ այլեայլ յիշատակօք, որոց մէջ արժանի են յիշատակութեան և գովութեան և զարդի եկեղեցւոյ մերոյ՝ իրենց նուիրեալ գեղեցիկ Շարականքն: Հալածանաց երկրորդ և երրորդ անգամ բորբոքած ատեն եղած է ասոնց նահատակութիւնն, յամի 320. տօնուին յ'9 մարտի, Քառասուն Մանկանք Սեբաստիոյ կոչմամբ. մինչեւ հիմայ տեղացի քրիստոնեայք ցուցնեն ցամքած յատակ մի ի դաշտի, ուր՝ նահատակքն « Ի Սեբաստիայ Ծովուն՝ զծովածուփ կենցաղոյս լուծին « զվտանգ. (ուր և) Գրիստոսածիր երկ « նառատ ճառագայթիւք տապանայր ծով « սառնապատ լճին. վասն զի պատուա « կան արեանցն հեղուվ՝ զկապուտակ զծով « վարդագոյն ներկէր ». երգէ մեր Շարականն:

Հռչակաւոր նահատակ մի եւս է ազնուա-

կանն Ս. Սեւերիանոս Սերաստացի, (9 կամ 13 սեպտեմբ.) : — Զատ յայլոց վկայից՝ ի Սերաստիա նահատակուած յիշուին մեծ հալածանաց ատեն և երկու ընկերք, որք իրենց անուանց նմանութեամբ (ըստ յոյն գրողաց) թուին Հայք. մին Տիգրան՝ որ թուի Տիգրան, միւսն Արիոն : Յիշատակուին ի 22 մարտի :

Լիկինիոսի ինքնակալութեան ատեն այլ ի Սերաստիա նահատակուած են բազմաթիւ վկայք ի կրակ ձգուելով, որոց գլխաւորքն կոչին Կարտեր, Եպոքսիոս, Ատտիկ, Ստիւրակ, Աղապիւ, և այլն. յորոց ոմանց անուանքն մօտ են հայերենի. յիշատակուին յ'2 նոյեմբերի : — Նոյնպէս այս քաղքիս մէջ հալածանաց սկզբում նահատակուած է Արակ ոմն, և քուրմ մի (Herenarque), Խաղաղասկտ կոչուած, որոց յիշատակն դրուած է ի 28 նոյեմբերի :

Ոչ պակաս քան ի Սերաստիա, այլ գուցէ և աւելի նահատակ ընծայեր է Գ Հայոց մայրաքաղաքն Մելիտինէ՝ այս հալածանաց ատեն, Լիւսիասայ և իր արքանեկաց ձեռք. և ի սկզբան անդ (304) հազարով. երբ Եպոքսիոս զօրավար հռովմայեցի հօն արտօրեցաւ, իր ամբաստանողն՝ Հռոմիոս այլ հաւատաց ի Բրիտտոս. այն ատեն Զենոն կտրին զօրական մի եւս

համարձակ հռչակելով քրիստոնէական հաւատքը՝ իրեն հետեցուց ամբողջ գունդ մի՝ ոչ պակաս քան 1104 անձինք, որք յետ պէսպէս տանջանաց սրով կոտորեցան, և յիշատակուին ի 6 կամ ի 11 սեպտեմբերի :

Փանի մի անգամ յիշուած ըլլալով հազարաւոր գունդ գունդ վկայից նահատակութիւն ի Մելիտինէ, կըրնար կասկածուիլ որ շփոթութիւն մ'ըլլայ պատմութեան. սակայն պարագաներն և ժամանակն այլեւայլ են. կարեւոր գիտելի այլ է, որ այդ քաղաքն մեծ զինուորանիստ տեղ մ'էր, ուր միշտ բազմութիւն զօրաց կենար, և այս ատեններս շատ աւելցած էին քրիստոնեայք, մինչեւ ամբողջ խումբեր կազմէին :

Այս փոքր Հայոց երկու մայրաքաղաքներէն վար չէր կըրնար ըլլալ Ս. Հայոց աւելի նշանաւոր մայրաքաղաքն, Կեսարիա, որ և հին Գամրաց և Կապադոկիոյ, ինչպէս եկեղեցական բարձրագոյն գրեթէ ինքնագլուխ աթոռոց մէկն էր, արեամբ վկայից այլ պայծառացաւ : Ի սկզբան այս Դիոկղիտեան հալածանաց, սիրալի նահատակ մի ընծայեց (304 կամ 306) զկոյսն Դոյրոքեա. որոյ շատեր ցանկային, բայց ինքն իմաստուն կուսանաց նման գիբրիստոս

ընտրեց փեսայ: Սապրիկ անուամբ անգութ
դատաւոր մի՝ յետ յորդորանաց՝ վախցընե-
լու համար ի կախաղան հանել տուաւ.
կոյսն փութացընէր զնա, որ ժամ մի առաջ
երթամ, կ'ըսէր, ի դրախտն Աստուծոյ:
Սապրիկ աւելի չար հնարք մի մտածեց
կոյսը մոլորցընելու. երկու ուրացեալ կա-
նանց յանձնեց ընելիքը. բայց անոնք ասոր
խօսքերը լսելով՝ զղջացան իրենց ուրա-
ցութեան վրայ, և դատապարտուեցան
իրարու կապուած կռնակ կռնակի կրակ
ձգուելով, ուր և կուսին քաջալերութեամբ
զօրացած՝ ողջակիզեցան. իսկ զսա՝ Սապ-
րիկ շատ չարչարել տուաւ՝ կախուած
ծեծելով, մարմինը պատըռտելով և ջահե-
րով այրելով, վերջապէս գլխատելով:
Կոյսն բարձր ձայնով փառք կուտար Քրիս-
տոսի՝ որ պիտի ընդունէր զինքն ի դրախտն:
Չայնը լսելով դատաւորին պաշտօնէից
մէկն՝ Թեոփիլոս անուամբ, ծաղրելով ըսաւ
կուսին. երբ երթաս ի դրախտն՝ անոր
ծաղկըներէն և պտուղներէն խաւրէ ինձի.
Կոյսն այլ խոստացաւ, և անվախ ի ծունկ
իջնալով գլխատեցաւ: Երբ Թեոփիլոս դեռ
ծիծաղելով ըսածը և լսածը պատմէր,
երիտասարդ մի եկաւ քովը, և ի կողմանէ
Դորոթեայ ընծայեց անուշահոտ վարդեր
և գեղեցիկ խնձորներ. զարմացաւ Թեո-

փիլոս, և հասկըցաւ որ հրաշք է այդ,
վասն զի ծաղկանց և պտղոց եղանակ չէր
(փերրուար ամսեան սկիզբն). հաւատաց
ի Քրիստոս, դատեցաւ, ու տանջեցաւ՝
կողերը երկաթի ճանկերով քերուելով, և
գլխատութեամբ նահատակեցաւ: Դորոթէա
տօնուի ի 6 փերրուարի: — Այս մեծ
հալածանաց նորէն նորոգուած ատեն՝ Լի-
կինիոսի զրգումամբ, նահատակուած է ի
Կեսարիա, (իբր յամի 320) մեր եկեղեցւոյ
մէջ այլ տօնուած զօրականն կամ զօրա-
պետ Ս. Գորդիոս կամ Գորդիանոս. որ
զգուելով ի կռապաշտից և անոնց պաշտ-
պաններէն, թողուց զինուորութիւնը և
քաշուեցաւ յառանձնութիւն. բայց երբ
լսեց որ հեթանոսական մեծ հանդէս և
խաղք կատարուին ի քաղաքին և թոյլ
ըրիստոնեայք այլ կ'երթան տեսնելու,
իջաւ ի հրապարակ, յանդիմանեց զամէնքն
այլ՝ հանդերձ դատաւորան, յորմէ և
դատապարտուած՝ ըրիստոնէական և զի-
նուորական արիութեամբ նահատակեցաւ.
և յիշատակն կատարի յ'Յ յանուարի. Ս.
Բարսեղ եկեղեցի մի կանգնած է յանուն
Սրբոյն և ճոխաբան ճառիւ ներբողած: —
Այս ատեններս թուին նահատակուած ի
Կեսարիա երեք վկայքն Պոյիւէկտիս, Վիկ-
տոր և Դոնատ, ի 21 մայիսի: Հռչակաւոր

նահատակ մ'այլ կեսարիոյ է Ս. Զինաշորն
Մերկիշիոս. յիշատակն ի նոյեմբ. 25:

Յիշեալ մայրաքաղաքներէս զատ՝ բուն
Մեծ Հայոց աւելի մօտիկ այլեւայլ քաղա-
քաց մէջ այլ նահատակներ եղած են, որոց
ոմանց հայ ըլլան անտարակոյս է, այս-
պիսի են Ս. Եւստոստիոս և ընկերքն, գոնէ
ոմանք. ինքն՝ ըստ ազգայնոցս աւանդու-
թեան Յուսիկ կոչուէր և ազնուական ցեղէ
էր, հայրենեօք յԱրաշտակ¹ կամ Արօրակ
քաղաքէ, Բարձր Հայոց սահմանակից գա-
ւառի: Սա ինքնին յայտնեց իր քաջա-
հաւատ քրիստոնէութիւնը. և այն յառաջ
յիշեալ երկու անգութ կուսակալներէն
(Լիւսիաս և Ագրիկողայոս) դատուելով՝
այլեւայլ տեղ, երկաթէ կօշիկներ յօտներն
գամուած՝ քշուեցաւ, և ի կրակ ձգուելով
ողջակիզեցաւ: Երթալու ատենն Մարդար
անուամբ Արօրակցի գեղջուկ մի՝ որ այն
ժամ իր խրճիթին ծածքը կը շինէր, տես-
նելով զնա, փութացաւ իջաւ, և հոսէն
վազելով, Ես այլ հետդ կու գամ, տէր իմ,
կանչէր, ես այլ քրիստոնեայ եմ. և չա-
րաչար տանջուելով, կրակած շամփուրով
խոցուելով, ոտուքներէն ծակուած և կա-
խուած, նահատակեցաւ: Քահանայ մի եւս

1. Հինգ վեց դար առաջ գրուած Յայմաւուրը՝ կ'ըսեն
թէ Արօրակն հիմայ Արգընցիք կոչուի:

Օրսեւոտ անուն՝ զլիսամամբ ընկերացաւ
Սրբոցս. նոյնպէս և Եզդեհիոս անուամբ
մէկն (զուցէ հայերէն Պատուական կամ
Ազնիւ կոչուած ըլլայ), որ սիրով Եւստոս-
տիոսի հոսէն գնաց, և ջարդուելով
կտրատուելով նահատակեցաւ: Հինգերորդ
ընկեր մ'այլ Սրբոցս եղաւ երիտասարդն
Ովրեստես, որ նետաձգութեամբ խաղի
ատեն՝ երբ ուժով արձակեց, կուրծքէն
կախած խաչը զգեստէն դուրս ելնելով՝
իմացուեցաւ քրիստոնէութիւնն, և կրակ
կտրած տանջանարանի վրայ տարածուե-
լով՝ նահատակեցաւ: Յանուն իրենց ազ-
նուական տիրոջ՝ Եւստոստիոսեանք կո-
չուելով տօնախմբին Սուրբքս, յ'13 գեկտ-
ամսոյ. գեղեցիկ վկայարանութիւն մ'այլ
թարգմանած են մեր նախնի հարք ի յու-
նարենէ, յորում կ'ըսուի, որ թէ՛ քահա-
նայն Օքսենոս և թէ Եւստոստիոս՝ կտա-
կաւ պատուիրեցին՝ որ զիրենք թաղեն
յԱրօրակ. յետինս նա և կտակեց որ իր
ստացուածքն երեք մաս բաժնելով տան
աղքատաց, եկեղեցւոյ և իր քրոջ: Վը-
կայած են յամին 305: Մեր եկեղեցին
այլ նուիրած է և երգէ ամէն տարի իրենց
տօնին՝ հինգ տուն անուշիկ Շարականը¹:

1. Որ ըզհուր սիրոյ քո Քրիստոս բորբոքեցեր յոգիս
արդարոց. որով վառեալ իմաստութեամբ երանելին

Լիկլինիոս, համարին քննիչ վկայաբանը իբրեւ տասն ու մեկ միլիոն մարտիրոս եղած. որպէս զի, հաշուէ Սուրբ մի (Լիկլուորի) տարւոյն ամէն մէկ օրուան 30,000 հոգի կ'ըլլայ. իսկ այս վերջին կամ Դիոկղետիանոսի կոչուած հալածանքն ամենէն արիւնահեղն ըլլալով, աւելի այլ բազմաթիւ պիտի ըլլան վկայքն: Նոյն համեմատութեամբ և մեր Հայոց աշխարհիս բոլորտիքը նահատակողը, որք իբրեւ ոսկեփայլ մահիկ մի պատէին զսա՝ ի հիւսիսոյ արեւմտից մինչ յարեւմուտս հալաւոյ. մինչ դեռ հեռուանց յարեւելից այլ Սասանեանք՝ ոչ սակաւս նահատակէին. այնպէս՝ որ մեր նախնեաց աչքով մեր այդ չորս բոլորը նայելով, կըրնամք՝ կամ պէտք է ըսենք Պօղոս Առաքելոյ հետ (Եբբ. ԺԲ). «Սյուռհետեւ և մեր որ այս» «չափ շուրջ զմեօք մածեալ ունիմք զբազ» «մուրիւն վկայից, զհպարտութիւն զամե» «նայն ի բաց ընկեացուք (չհպարտանանք «պարապ պարծանօք) և զմեզս կարեւորս» (այլ) հաւրերոշրնաւր բնթացուք ի պա» «տեռազմ որ առաջի կայ մեզ» (Հիմկու ժամանակիս այլ, և այս տողերը գրելուս ատեն, միթէ այն սուրն՝ որ սկզբան չորրորդ դարու մեր չորս ղին հնձեց և մեզ խնայեց, հիմայ ընդհակառակն՝ չորս

ղի հանդարտ ըլլալով, զմեր ազգայինները չի՞ հնձեր ի Փ. և ի Մ. Հայս, ոչ սակաւ բարբարոսաբար և աւելի խարդախութեամբ)... Բայց ո՞ր թուի զրիչս... սանձենք զսա. այլ զսիրտ ո՞վ կըրնայ սանձել. ո՞վ անոր ներքին հառաչանքը խղղել՝ եթէ բերանը կարկին, և արտասուք ցամքին: Ո՞վ երկայնամիտ և ամենագէտ Աստուած: Տարբեր տեսութեամբ այլ՝ որչափ խղճալի և տխուր տեսարան յերկրի, այլ ինչ պայծառ և գերագոյն յերկինս, նա և յերկրաւոր եկեղեցւոյ, այս վկայիցս Քրիստոսի. յաղթողագոյն նահատակը և գերագոյնը ի Սուրբս...

Արդարութեան և պատմական օրինօք և կարգաւ՝ վայել է որ նայինք հիմայ, ո՞ր յանգեցաւ այդ չորից և վեցից միաբանեալ կայսերաց վառած հալածանաց կրակն, և ինչ եղան բռնկցնողքն: — Յիշեցինք որ Դիոկղ. գուցէ կակղագոյնն ի գազանացեալսն՝ այլ չարեացապարտն քան զամենեւին, հրձիգ ջահը թողլով աղմբկին մէջ՝ վատ վատ քաշուեցաւ ի Դադմատիա. իր աթոռակիցն Մաքսիմիանոս բռնադատեցաւ եամայ աղամայ նոյնպէս հրաժարելու. այլ թագին հետ թոյնը ժառանգութիւն թողլով գուցէ քան զինքն անգութ Մաքսիմոս որդւոյն. զոր՝ յետ եօթն տարւոյ՝ երկրաւոր և

երկնաւոր զօրութեամբ ջախջախեց Կոստանդիանոս (28 հոկտ. 312)․ բնութիւնն այլ կարծես չկարենալով կրել անոր փախըստական զօրաց ծանրութիւնը, կամուրջը կոտրելով ընկղմեց զինքն այլ անոնց հետ ի Տիրեբիս գետ, Հռովմայ պարսպաց ներքեւ․ ուր՝ երկրորդ օր մտաւ յաղթողն՝ և բրիստոնէական ազատութեան առաջին հրովարտակը հռչակեց։ — Սեւերոս (Բ) արգէն սպանուած էր (307) այդ իր գետախեղդ թագակցէն։ Յիշեցինք Գալերիոսի մահն (1 մայիս, 311), Անտիոքոսի նման որդնահար զուր զղջանօք, և իր վատթարագոյն որդւոյն Մաքսիմիանոսի՝ յաջորդելն չարագոյն եւս վարչութեամբ․ որոյ պսակ եղաւ՝ մեր ազգիս նկատմամբ պանծալի՝ իրեն համար ամօթալի գործն։ Գրեթէ նոյն Կոստանդիանոսի ի Հռովմ Մաքսենտի վրայ յաղթանակելուն ատեն, (զոր թուի դեռ չլսած) Մաքսիմիանոս՝ Տրդատայ զՀայաստան բրիստոնեայ ընելով՝ Հռովմէական քաղաքավարութեան հակառակ և արգելք կանգնելուն՝ այլ եւս չկարենալով համբերել, յարձակեցաւ ի Հայս․ ոչ այնքան արեւելեան գոռոզ մի նուաճելու համար, որքան անոր և ազգին բրիստոնէութիւնը զսպելու․ որոց ազատութիւնն՝ իր և իր կայսերակցաց բանակաց մէջ գտնուող մեր

ազգայինները խլրտեցընէին։ Եկեղեցական պատմութեան մէջ այս առաջին անգամն է՝ որ բրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար՝ բրիստոնեայ տէրութիւն մի և թագաւոր մի՝ պատերազմի անբրիստոնեայ տէրութեան, և հռովմէական տէրութեան լեզենից հետ, և յադրէ։ Յաղթողն այլ է 30 տարիէ վեր դաշնակիցն կայսերաց, Տրդատ․ զոր զրգոնցին՝ անոնց նախ անգըթութիւնն, և յետոյ այս Դաժանին անմտութիւնն․ որ Տրդատայ հսկայազօր թաթով չարաչար կռիւահարուած՝ զլիակոր մազապուրծ եղաւ կոտրտած բանակովը։ Որոյ համար կըրնար Տրդատ՝ փոխանակ անոր հօր (Գալերիոսի) իր դրամոց վրայ զինքը նա և Armeniacus անուանելուն, անուանել զինքն՝ զատ յայլոց us և ius յաղթանիշ մակդրաց՝ նա և գերագոյն պանծանօք՝ Romanicus․ բայց Տրդատայ մեծագոյն պարծանքն էր Cristianus ըլլալն՝, և յետ լսելու Կոստանդիանոսի կրկին տեսակ յաղթութիւնը, կրկնել և հաստատելն անոր հետ նոր Դաշնակցութիւն մի։

Սակայն Կոստանդիանոս դեռ չէր բրիստոնեայ, և ոչ ի պաշտպանութիւն բրիստոնէութեան ըրաւ իր յաղթութիւնն ի Հռովմ․ իսկ Տրդատ՝ տարբեր պարագայիւ․

զոր չգիտեմ ինչ զրչով, ինչ գունով
գրելու է, թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ մեր ազ-
գային պատմութեանց մէջ: Եւսեբիոս՝ որուն
լուսթիւնը տեսանք մեր ազգովին բրիտո-
նէութեան դէպքի մէջ, յայտն գիպուածի
եւս համառօտ՝ բայց բաւական յիշէ (թ. Ը)
Դաժանին կորանքը. «Յարեաւ (կ'ըսէ) ի
« վերայ նորա՝ անորէն իշխանին Պատե-
« յազմն որ առ Հայսն եղև. արք որ ի
« սկզբանէ բարեկամք և օգնականք Հռոմոց
« էին. նոքա քրիստոնէայք էին, և զեր-
« կըրպագութիւն Աստուծոյ՝ փութապէս
« պնդութեամբ կատարէին, իսկ սոյն սա
« ատելի Աստուծոյ՝ կամէր նեղել զնոսա՝
« զի զոհեացեն կոոց և զիւաց թշնամեաց.
« և փոխանակ բարեկամաց ի մարտ պա-
« տերազմի յարոյց զնոսա ընդդէմ իւր...
« Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովը՝ ի պա-
« տերազմի անդ որ ընդ Հայսն էր՝ կռիւալ
« լինէր »:

Եւսեբեայ հետեւող եկեղեցապատումը,
Նիկեիոյ կալիստոս (Է, ԻԸ) քիչ մ'աւելի
լայն գրէ. իրմէ վերջ՝ Յայտնութեան գրոց
մեկնիչն (զոր թարգմանած է Ներս. Լամ-
բրոնացի), Անդրեաս Կրեատացի, ըստ ոմանց
Անդրեաս Կեսարացի, երկուքն եւս յ'Ը դա-
րու, կ'ըսէ (Գլ. ԺԶ). «Ընդարձակ պատմէ
« Եւսեբի (երանի թէ) ի նոյն յԱթերորդ

« բանն, թէ ի վերայ Հռովմայեցոց յա-
« ըեան Հայք, և զբազումս սատակեցին, և
« զսակաւ կերակուր՝ բազում ոսկոյ՝ ի
« սաստկութենէ սովոյն՝ գնէին »: Ասկէ
առաջ Եթովպացի եկեղեցական պատմիչ
մի (Նիքիոս) յիշած է այս գիպուածս,
թէ Դաժան՝ նախ յաղթուեցաւ ի Հայոց.
յետոյ պատժեցաւ յԱստուծոյ՝ ցաւօք:
Աւելի ապշելի է մեր պատմըչաց լու-
թիւնն, կամ ցաւալի՝ գրուածոց կորուստն.
վասն զի, գիտնալու է որ, զրեթէ ապա-
հովապէս այդ ժամանակ շատերն գրած են
Հայոց երկրին հրաշալի և պէսպէս դի-
պուածները. սակայն իւրաքանչիւր գրող
մեր այն ընդարձակ երկրին մէջ՝ միայն
իր յատուկ գաւառի կամ կողմի դիպուածը
գրած է և Լուսաւորիչ այլ այսպէս ուզեր է
որ ըլլայ, իր զգուշութեամբ կամ խոհե-
մութեամբ, ինչպէս կ'իմացընէ ժամանակա-
կիցն Զենովը. սա խնդրեց ընդարձակօրէն
գրել այն բաները, բայց Լուսաւորիչ չհա-
ւանեցաւ. և ինքն միայն իր վիճակին մէջ ի
Տարօն եղածը գրեց: Սակայն պարագայ մի
իր սահմանաց մօտ հանդիպելով, անտարա-
կոյս կ'երեւի որ այս մեր խնդրածը կ'ալ-
նարկէ. երբ Յունաց յարձակումը յիշէ
ի հիւսիսոյ, նոյն ժամանակ և արեւմուտ-
քէն երեւնալը զօրացն Յունաց. «Եւ իբրու

« տեղեկացաւ (Տրդատ) եթէ Յունաց զօրքն
 « էին, դարձաւ ի գաւառն Հաշտենից, և
 « եկն թանակեցաւ ի գլուխս Արձանին՝
 « վասն ընդարձակութեան վայրացն » .
 այն տեղ՝ ուր տասն տարի առաջ՝ երբ նոր
 դարձաւ Ս. Գրիգոր ի Կեսարիոյ, մեծ
 պատերազմն եղաւ, քրմաց՝ իրենց Դե-
 մետրն և Գիսանէսը պաշտպանելու համար,
 Հայոց՝ իրենց նոր ճանչցած Քրիստոսը.
 որոյ համար իրենց պատերազմի արեամբ
 մկրտուեցան. և երբ երկու կողմէն այլ
 իրենց կէս քրիտոնեայ կէս հեթանոս կո-
 տրած մարմինները հաւաքելով միատեղ
 թաղեցին, և վրան յիշատակի արձան
 կանգնելով՝ չորս զանազան լեզուով և գրով
 գրեցին. « Զայս պատերազմն արարաք
 « վասն Գիսանեի կոոց և վասն Քրիստոսի » :
 Յարմար գրուած՝ այն երկու կրօնից և մտաց
 զեռ խառնակութեան ժամանակին : Այս
 տեղէն սլացած իջած զարկած և հալածած
 է Տրդատ գԴաթանն Մաքսիմինոս, իսկ սա
 իր յաղթուելուն վրէժն հաներ է իր քուր-
 մերէն, ջարդելով զանոնք, իբրեւ զինքը
 խաբողներ՝ : Փոխանակ զգաստանալու այս

1. Այս բանս յիշէ և եկեղեցական պատմիչն Hagmo
 (Բ, Դ), եպիսկոպոս Հալպէքշդատի ի կէս Թ. դարուն.
 Rebellant Armeni, prius amici Romanorum,
 propter nefaria ejus (Maximini) dicta. Quorum
 in bello et ipse turpiter fugatur, et exercitus

հարուածէն, Մաքսիմինոս աւելի մեծ բանի
 ակնկալութեամբ՝ զամէնն այլ կորուս. երբ
 Լիկինիոս յարեմուտս զբաղած էր Կոս-
 տանդիանոսի քոյրը կին առնելով, Դաթան
 ուզեց ասոր իշխած երկիրներն այլ զրաւել
 և միահեծան ինքնակալ ըլլալ. Լիկինիոս
 լսելով զայս՝ անկարծելի արագութեամբ
 հասաւ զարկաւ զնա. որ փախչելով ին-
 չուան ի Նիկոմիդիա (մայիս, 313) անկէ
 այլ ի Տարսոն, հօն մեռաւ (յօգոստոսի)
 չարաչար ցաւօք և անտիոքոսեան անօգուտ
 ստրջանօք՝ ըրած անգթութեանց և այնքան
 անմեղ քրիստոնէից արիւն թափելուն
 համար :

Մնաց ասպարէզն իրեն յաղթող հակա-
 ռակորդին, որ անոր պէս փափագէր ինքնա-
 գլուխ կայսր ըլլալ Հռովմայեցւոց. բայց
 ի սկզբան Կոստանդիանոսի հետ ըրած խը-
 նամութեանն, միանգամայն և վախուն
 պատճառաւ, ինքն այլ հրատարակեց ի
 Նիկոմիդիա (13 յունիսի, 313) ազատու-
 թիւն քրիստոնէից. այլ քիչ վերջը երբ
 տեսաւ որ Կոստանդիանոս զբաղած է յի-
 տալիս, ուզեց անոր վիճակած երկիրներէն
 կորզել. Կոստանդիանոս վրայ հասաւ, և

interiit ense. Tunc sacerdotes deorum suorum
 et divinos quorum responsis bella moverat,
 interfeci jubet, tanquam fallaces.

նախ Դանուբեան գաւառաց կողմերում յետոյ ի Թրակիա պատերազմելով՝ զսպեց զնա, և վեհանձնաբար ներեց, և նորէն իրենց տէրութեան սահմաններն որոշելով և հաստատելով (8 հոկտ. 314) իրարմէ զատուեցան: Սակայն այն Խորենացւոյ կնքած սեւաներկ մօրուօք սեւասիրտ աւելորն, որպէս « Ընձու անկարելի է « զխայտուցսն փոխել և Եթովպացւոյ « զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպա- « ըըշտի... զբարսն... ցրտացեալ ի սիրոյն « Տրդատայ մեր թագաւորի՝ ակն ածէր « որպէս արդարեւ ի թշնամւոյ »: Իր նախորդ կայսերաց ճամբէն և գործէն յետ չկեցաւ. տարի մի վերջը (315) զՎալերիա Պրիսկա՝ դուստր Դիոկղետի՝ կին Գալիւրիոսի՝ մօրն հետ սպաննել և ծովընկէց ընել տուաւ. յետոյ գաղտնի և յայտնի հալածանք հանեց քրիստոնէից և շատեր նահատակեց, յորոց մի քանին քիչ առաջ յիշեցինք, և որոց կարգէն են բազմաթիւ զինուորական Հայք, որոց քրիստոնէութիւնն իրեն դէմ երկաթէ աւելի խոցոտիչ էր: Վերջապէս այն խարէական գունով թեթեւամիտ գլուխը նորէն կանգնեց ընդդէմ յայտնի քրիստոնեայ հռչակուած Կոստանդինոս կայսեր. և նախ յԱղբիանուպօլիս (3 յուլ. 323) հարուած մ'առաւ, յետոյ

նոյն տարին, (18 սեպտեմբ.) Կոստանդնի նոր ընտրած քաղքին դիմաց՝ ի Խրիւսիպօլիս (Խակիւսար) չարաչար զարնուելով և տեղէ տեղ փախչւտելով, քանի մի ամիս վերջը (16 ամիս, 324) ի Թիսպղոնիկէ՝ յաղթողին դատաստանաւ և իր կամ օտար ձեռօք խեղդամահ կորաւ, ըստ ոմանց 60 ամեայ, այլ հաւանօրէն ըստ այլոց ծերագոյն եւս. և իրմով բոլորովին փշրեցաւ այդ քրիստոնէից ջնջուելուն կամ նուազելու վճիռ նետող վեցերես բուէն:

Լիկինիոսէն առաջ հալածող չորս կայսերքն՝ գրեթէ մէկ մէկ տարի իրարմէ ետև կորան, շատն զիրար սպաննելով գրեթէ. անոնց ամենուն խայտառակ խաղն ու կորուստը լսելով Դիոկղետիանոս իր կամայ ահամայ աքսորանաց մէջ, անոնց ետեէն անցաւ զնաց (մայիս, 313) իբր 68 ամեայ:

Ի՞նչ եղաւ այդքան խրոխտ ինքնակալաց՝ ամենայաղթ համարեալ Լեգէոնաց տէր, աշխարհիս չորս անկիւնները ոտից տակ առնողներու զօրութիւնն, սպառնաւ լիքն, հարստութիւնք, յաղթանակք, փառք, վայելք, աւելցընենք նա և անգթութիւնք և պղծութիւնք:

Դանիէլ մարգարէի տեսած բարձր ու լայն լերան պէս կանգնած ատեննին՝ փո-

քրիկ քար մի փրթաւ, զարկաւ կործանեց. խալկ. զորոյ նշան՝ համեմատ ի տեսեան իրեն երեւածին՝ Կոստանդիանոս կարեց կապեց իր կապերտակին վրայ (Labarum), և բանակացն առջեւէն տանելով՝ միապետեց երկրի, որչափ որ երեք չորս դարերու աշխատանք և անթիւ մարդկան կոտորածով՝ նուաճեր էին իր նախորդ կայսերը. և աւելի ստոյգ կերպով փակեց զտաճար (հաշտութեան) Յանոսի, և համարձակ բացաւ զՅիսուսին. — Համաշխարհական մեծ իր մ'է այս ի պատմութեան և ի մարդկութեան. որոյ՝ ըստ չափու տարածութեան երկրին փոքրագոյն՝ բայց երիցագոյն նկարագիր և նախօրինակ եղած էր, անկէ տասն տարի առաջ, մեր Հայաստան Հայրենիքն:

Եթէ եկեղեցական կամ կրօնական մեծ և յայտնի դիպուած մ'է Հայոց քրիստոնէութիւնն նախ քան զազատութիւնն Կոստանդինեան, ոչ սակաւ նշանաւոր քաղաքական դէպք մ'է և խլրտումն Հայոց՝ հռովմէական ձեռաց տակ. և սոցա չհամարձակելն կամ զգուշանալ ի զրգոհւոյ զՀայս. մանաւանդ զի, ինչպէս յիշեցինք, կայսերաց զօրագնդից մէջ այլ կային քրիստոնեայ Հայր. և այս այլ ոչ փոքր առիթ մ'եղած է, մանաւանդ յետ կոփանաց Դաւիթի, հռովմէական վարչութեան կերպ մի

յեղափոխութեան և ետ կենալու յաշխարհակալութենէ: Գուցէ այս ըսածս ոմանց ազգասիրական եռանդն և պարծենկոտութիւն երեւի. այլ զարձեալ պնդեմ, թէ, ոչ բաւական նկատուած այլ նկատելի կէտ մ'է այս, յեկեղեցական և քաղաքական պատմութեան Հռովմայեցւոց ժամանակին. և թէ, Տրդատայ անկախ և ազատօրէն վարուիլն՝ անոնց վարչութեան կշիռը շեղեց շփոթեց. իսկ երբ Կոստանդիանոս միապետեց և քաղաքավարութիւնը լծորդեց քրիստոնէական կրօնից՝ բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ տիրապետութեան օրէնքն և կերպն:

ԺԴ.

Տրդատայ երթալն առ Կոստանդիանոս եւ Գաշինքն. — Գրիգորի Եպիսկոպոսապետութիւնն, եւ եպիսկոպոսներ ու վանքեր հաստատելն:

ՀԻՄՍՅ որ պատմութեան այս ամենանշանաւոր կէտին հասանք, և զՏրդատ և Կոստանդիանոս ի հրապարակի գործառնութեան տեսանք, ասոնց իրարու հետ տեսութիւնն՝ որ զրական և աւանդական զէպը մի է, հարկաւորէ զմեզ դիտել քննել, վասն զի և կրօնական մասն ունի խնդիրն և ոչ միայն քաղաքական: Որչափ ինչ որ աւանդուած է նկատմամբ խնդրոյս՝ ոմանց բաւական չերեւիր ի ստուգութիւն. սակայն եթէ ստոյգ այլ չըլլար, այնքան յարմար և վայելուչ էր՝ որ զրէթէ անկարելի այլ կըրնար ըսուիլ չըլլալն: Ժամանակն, այսինքն տարեթիւն, և պարագայքն (ինչ ճամբով, որոյ հետ և որքան զօրօք երթալն Տրդատայ, ինչ դաշինք դնելն իր հին ծանօթ բարեկամ և նոր աշ-

խարհակալին հետ), կըրնան այս կամ այն կերպով ըլլալ, բայց էականն աներկբայ է. և եթէ օտարը չեն նշանակած զայդ, զարմանք չէ, վասն զի թագաւորաց երթալն ի Հռովմ՝ նոր բան մի չէր երեւեր այն ատեն. իսկ այնպէս մեծաւ հանդիսիւ երթալն Տրդատայ, հանդերձ իր երկրին Լուսաւորիչ Գրիգորիւ և անոր յաջորդ որդւոջն Արիստակիսիւ և աթոռակալ Արիստոսիւ, որոց հետ ի քաղաքական իշխանաց՝ հետեւէին չորս Բիշօքն, այսինքն կողմնակալը կամ սահմանակալը Հայաստանի, տասն մեծամեծ նախարարք և 70,000 այլ զօրականք, չափաւորապէս իմանալի է: Նախ, որ հալածանքն դադրեր և քրիստոնէական ազատութիւնն հռչակուած էր, համարձակութիւն էր արեւելից մէկ հատիկ քրիստոնեայ թագաւորին՝ հանդիսապէս երթալն առ մեծագոյն թագաւորն. երկրորդ, հաւանելի է մեր թագաւորին բիւրաւորօք ճամբայ ելլելն, այլ տեղ տեղ թողուլ զօրաց զունդ, և ոչ թէ եօթն բիւրովք ի Վաղարշապատէ մինչեւ ի Հռովմ երթալ: Այս խընդիրս պարզէ աւելի կարեւոր և վիճաբանեալ խնդիր մի ի մէջ գիտնոց. որ է թէոդոսեան Օրինագրոց մէջ հրովարտակ մի Կոստանդ. կայսեր առ Պրովիստոս պաշտօնեայ մի, վասն ապա-

հարկ ընելու զԱրշակ թագաւոր Հայոց, այսինքն ազատ թողլու զնա ի հարկէ, և թոյլ տալու ազատօրէն գալու երթալու, միայն կայսեր և անոր քանի մի առանձնաշնորհեալ անձանց կերպով: Ոմանք ի գիտնոց համարին այս օրինագիրս՝ զԿոստանդ որդի մեծին Կոստ. և թագաւոր Հայոց՝ զԱրշակ որդի Տիրանայ. սակայն գիտնագոյնք հաւանին՝ թէ ամեն Արշակունի թագաւորը և Տրդատ եւս Արշակ կ'անուանէր. հրովարտակին թուականն այլ՝ Կոստանդիանոսի և Լիկինիոսի բղեշխութեան Դ տարին է, Յ15 թուականն Քրիստոսի, որ է նոյն կամ նախընթաց տարի Տրդատայ ուղեւորութեանն ի Հռովմ, և այս առթիւ Կոստանդիանոսի յիշելն զնա Արշակ անուամբ յարմար է, և հաստատութիւն մեր խնդրոյն և պատմութեան:

Իսկ ժամանակ ուղեւորութեան Տրդատայ՝ ի սկզբան երեւի անմիջապէս ի լսելն Կոստանդիանոսի հրատարակելն զազատութիւն քրիստոնէից, յամի Յ12-Յ, բայց Մաքսիմինոսի արշաւանքն արգելք եղած է. և յետ երկու տարւոյ Յ15ին կամ Յ16, երբ Կոստանդիանոս իր տասնամեկին հանգէսը կատարէր ի Հռովմ, ուր և գտուած է յայս երկու տարիներուս ամառնային

եղանակին¹: Առաջին պատմող այս կարեւոր տեսանկրութեան թագաւորաց և քահանայապետից՝ (զոր Խորենացին չի յիշեր), ինչպէս վայել էր ըլլալ, է Ագաթանգեղոս, որոյ զրածն ի Ճիջ գլուխ պատմութեանն արժէ որ կարգայ մեր ընթերցողն. մենք զնեմք ի կարգի բանիցս զվերջին մասն. «Խաղայր գնայր (Տրդատ) «յԱյրարատ գաւառէ ի Վաղարշապատ «քաղաքէ, անցանել ի սահմանս Յունաց. «զանց առնէր զբազում օթեմանօք, մեծաւ ուրախութեամբ, և բազում պատիւս «պատրաստութեան հպատակութեան՝ ըստ «քաղաքաց քաղաքաց զիպելոց, և իշխաւ «նաց իշխանաց պատահելոց, գտանէին «մեծարանս ընդունելութեան. ընդ ցաւ «մաք և ընդ ծով փութացեալ աճապաւ «րէին՝ մինչ երթային հասանէին... ի «թագաւորական քաղաքն Հռովմայեցոց. «զորմէ իսկոյն պատմեալ յարքունական «պալատանն. զոր իբրեւ լուաւ աստուաւ «ծակարգ թագաւորն պատուակալ աթոռոցն՝ Կոստանդիանոս, և հայրապետն «մեծ արքեպիսկոպոս աշխարհամուտ զըրանն, որում անուն կոչէր Սեդրեստրոս²,

1. Ինչպէս ընդունին հիմայ Հէֆէլէ, Ա, 187. - Լը Պոյ Ա, 166. - Պրոկլէ Ա, 292. - Դիյլըմոն, Դ, 165.

2. Հնկառակ հասարակաց աւանդութեան մեր պատմը.

« որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ՝ ընդ
« առաջ ելանէին և տուեալ հանգիստ՝
« շնորհա ունել ժամանակս ինչ անդէն ի
« տիեզերական քաղաքին... Ապա յետ
« այսորիկ մեծարեալ լինէին դարմանօք,
« մեծապատիւ շքեղութեանն կարգօք յար-
« քունեացն և եկեղեցեացն, և ի պատուա-
« կան իշխանաց քաղաքին, և մեծամեծ
« պատարագօք և երեւելի պարգեւօքն պա-
« տուեալ սիրով », և այլն:

Մեծ պատուով ընդունուած է, կ'ըսէ
Ագաթանգեղ, որպէս արժան էր և Ս. Լու-
սաւորիչ մեր, որոյ վրայ « զարմացեալ
« կայսրն Կոստանդիանոս՝ խոնարհեցու-
« ցեալ զանձն՝ անկանէր առաջի Գրիգորի,
« զի օրհնեսցի ի նմանէ. և բազում վա-
« յելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ
« նմա՝ իբրեւ խոստովանողի Քրիստոսի,
« ըստ արժանաւորութեան նորա: Սոյնպէս
« և արքային Տրդատայ իբրեւ եղբօր սի-
« րելոյ՝ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ
« մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածա-

ջաց, Ուխտանէո (Ս. 29) ոչ զՍեղբեստրոս՝ այլ զԵւսե-
բիոս պապն յիշէ, որ հազիւ երեւցեր է քահանայապե-
տութեան զահուն վրայ, և այն յամին 311, հալածանաց
սաստկութեան ատեն. թէպէտ կան որք աւելի վերջը
դնեն զնա, բայց չի յարմարիր, վասն զի Սեղբեստրոսի
նախորդ եղած է Միլտիադէս, յետ դադարման հալա-
ծանաց:

« նօթութեանն նորա առաւել, Դաշինս կոեք
« ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն
« որ ի Տէր Քրիստոս էր. զի անշուշտ
« մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ
« թագաւորութեանցն (երկոցուն) պահես-
« ցեն»: Այս իմաստովս և զրեթէ բառերով՝
Ներսէս Գ կաթողիկոս ի կէս է դարու
զրէ առ Կոստանդին կայսր. « իբրեւ տեսին
« զմիմեանս... միջնորդ կալան զհաւատսն
« որ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, և երդ-
« մամբ միաւորեցան երկոցին թագաւորքն,
« անշուշտ ունելով զխաղաղութիւն ընդ
« միմեանս մինչև յաւիտեան՝ ի մէջ թա-
« գաւորացն երկոցունց. և եւս հաստատե-
« ցին առ մեզ զհաւատոյն ճշմարտութիւնն,
« զոր հիմնադրեաց մեզ Ս. Հոգին»: Այս
խօսքերուս վրայ բարդած և բրդած է ան-
յայտ անձն անյայտ ժամանակի, բայց
թուի ժի-ժի քարու, մեծահռչակ Դաշակց
Թուղրը, որ ի յետին ժամանակս նա և ի
լատին և յիտալ լեզու թարգմանուած և
տպագրուած եւս է. յորում բաւական յար-
մար և աւելի անյարմար մեծարանութեամբ
նա և փռանի բառերով, Տրդատ Կոստան-
դիանոսի կողմանէ իբրեւ իրեն երեսփոխան
կարգուի յարեւելս, Գրիգոր այլ ի զիմաց
Ս. Սեղբեստրոսի՝ զրեթէ նոյնպէս ընդար-
ձակ եկեղեցական իշխանութեամբ. և այս

դաշինքս երկու կողմանէ Գրիստոսի ա-
րեամբ (Թաթխելով զրիչը) կնքուած կ'ը-
սուի: Աւելի հաւանականութեան ցոյց ունի
Պարգեւագիր կամ սահմանագիր մի Մշոյ
Ս. Առաքելոց վանաց, յունարէն բնագրեալ
հրամանաւ Ս. Լուսաւորչի և պահուած
իր ձեռաց կնքովն՝ մինչև ի վերջ ԺԱ.
դարու, ըստ վկայութեան Չորտուանէլ
Մամիկոնեան իշխանի, այն է Սամնոյ
կողմերու, որ Թարգմանել տուած է զայն
յունարենէն ի հայ, և իր ձեռնագրով ընդ-
օրինակեալ, (յամի 1079) որ և պահուէր
նոյն վանաց մեծ ճառընտրի մի մէջ, իբր
800 տարուն հնութեամբ. յորում կ'ըսէ
Ս. Գրիգոր. « Խնամօքն Աստուծոյ և առաջ-
« նորդութեամբ, կամ եղև ինձ և աս-
« տուածասէր և քրիստոսապահ արքային
« Հայոց Տրդատայ՝ գնալ ի տես, ի սէր
« և ի միաբանութիւն մեծ քրիստոսասէր
« և բարեպաշտ աշխարհակալ կայսերն
« Հովվմայեցւոց Կոստանդիանոսի... մե-
« ծամեծ պատուով և ամենաշատ սիրով
« ընկալեալ եղաք յաստուածասէր և բա-
« ընպաշտ արքայէն Կոստանդիանոսէ և
« ի սուրբ առաքելանման հայրապետէն.
« Սեղբեստրոսէ. կացեալ ժամանակս ինչ
« առ նոսին, Դաշն սիրոյ և միաբանութեան
« եղաք առ միմեանս, Քրիստոսի արեամբն

« գրել և միջնորդել, զի անջրելի լիցի
« ուխտ և միաբանութիւն Հայոց և Պռան-
« կաց¹, մինչև ի կատարած աշխարհի:
« Իսկ զէնի դառնալոյն մեր յաշխարհն
« Հայոց, ի ժամ բաժանմանն՝ պատուեալը
« եղաք ի նոցանէ փառօք, մեծամեծ և
« անթուելի պարգեւօք, զոր (յ)ամենայնի
« կատարեալ հաւատով և ջերմեռանդ սի-
« ըով խնդրեցաք մեր ի նոցանէ, կապ
« սիրոյ և հաստատութեան Դաշնեց զոր
« եղաք, ի Նշխարաց սուրբ գլխաւոր Առա-
« քելոցն՝ Պետրոսի և Պաւլոսի »:

Թէ Չորտուանէլ և Թէ մանաւանդ Ագա-
թանգեղ յիշեցին՝ որ Կոստանդիանոս մե-
ծամեծ պարգեւներ տուած է Տրդատայ. և
վայելուչ էր այսպէս ըլլալն. այլ միթէ
աւելի եւս վայելուչ չէ՞ր որ Տրդատ այլ
իր մեծասրտութեան և իր բարեկամին
փառաւորութեան համեմատ՝ ընծաներ բե-
րած ըլլայ: — Ամենեւին տարակուսելի չէ,
թէ և յիշուած չըլլայ. և ես կարծեմ թէ
իր տարածին մէկն կամ մասն դեռ կան-
գուն կայ փառաւոր տեղ մի շատ դարերէ
վեր, աշխարհածանօթ և աշխարհատեսիլ,
և զրեթէ ստէպ իմ աչացս առջեւ: Այն
հին յունարուեստ ոսկէզօծ պղնձէ չորս

1. Հարկ է թէ ի բնագիրն Հովվմայեցւոց էր, Թարգ-
մանիչն իր ժամանակի ոճով ֆրանց գրեր է:

Երկխոսքն, որ ի քաղաքիս (Վենետիկոյ) մայր եկեղեցւոյ ձակատում՝ իբրեւ օղաթուիչը՝ զարմացրենն զամեն մտացի տեսող, և զոր աւանդութիւն մի համարի՝ թէ Տիրիթ ոմն թագաւոր Հայոց բերած ըլլայ առ Ներոն կայսր. բայց շատ աւելի հաւանական է որ մերս Տրդատ բերած է առ Կոստանդիանոս:

Դառնալով առ Դաշինսն, ստոյգ դաշնադրութեան մեծ վկայութիւն մի է և Բուզանդայ (Գ. ԻԱ) յիշածն, թէ նախարարը Հայոց յետ գերութեան և կուրութեան իրենց թագաւորին Տիրանայ, զիմեցին առ կայսրն Յունաց. «Մանաւանդ զի գոչսոն « յիշեալ զԴաշանցն կռիւց զերդմանցն հաստատոյրեան, միջնորդութեամբ ի մէջ « կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ քաղաք « շորին Տրդատայ եղեալ էր»: Ե դարու մեր եկեղեցւոյ գլխաւորաց գրածն առ Թէոդոս փոքր կայսր, ուր յետ յիշատակի դաշնադրութեան Տրդատայ և Կոստանդիանոսի, կ'ըսուի. «Այսպէս և զՀաւատսն որ ի « Քրիստոս՝ ընկալաւ ի սուրբ եպիսկոպոս « սապետէն Հռովմայ, որ լուսաւորեաց « զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ»: Այս խօսքս Տրդատայ վերաբերի քան Գրիգորի, զի սա ի Կեսարիոյ ընկալաւ զձեռնադրութիւնն. զրուածն այլ (առ Եղիշէի) կցկտուր և տեղ տեղ անյարմար է. Հաւատք բառն

այլ կըրնայ իմացուիլ Հաւատամքն, զոր արդարեւ ի Նիկիոյ ժողովոյն ընդունեցան Հայք՝ Տրդատայ և Գրիգորի ատեն, և ժողովոյն զլուսն՝ ի ձեռն իրեն երեսփոխանացն՝ էր եպիսկոպոսապետն (Պապն) Հռովմայ: Թէպէտ ոմանք, ինչպէս Գրիգոր (Գ) Տղայ կաթողիկոս՝ ի թղթին առ Վերին Հայս, հաւանօրէն թուի ըսել՝ Լուսաւորչին « առնուլ ձեռնադրութիւն ի Ս. Սեդեքստրոսէ »: հարկ է զայդ՝ հաստատութիւն իշխանութեանն իմանալ. զի յետ ընդունելոյ մի անգամ ի Ս. Ղեւոնդեայ՝ կարելի չէր նորէն ընդունիլ, և նոյն իսկ Լուսաւորչի յաջորդքն եւս ի Կեսարիոյ ընդունեցան. Նիկիոյ ժողովն այլ Զ և Է կանոնովքն հաստատեց, որ նախնեացն կարգը և պատիւը աթոռոցն՝ պահեսցին որպէս էին ցայն ժամ: Այս բանս հաստատել երեւի և Բարգէն կաթողիկոս ի վերջ Ե դարու կամ ի սկիզբն Զին, ըսելով վասն Արիստակիսի. « Ընկալեալ ի սուրբ Հարցն բոլորովմբ « գտաքք հաւատսն ձմարտոյրեան, երբ « յաշխարհն՝ ճշմարտութեամբ. զոր առեալ « ի նմանէ Հայոց, և նովին հաւատովը « լուսաւորեցաք, և ի նմանէն յաջորդեցաւ մինչեւ ցայժմ ձեռնադրութիւն հայ « րապետութեան աշխարհիս Հայոց, և « կամք հաստատուն ի նմին»: Վերոյիշեալ

Գրիգոր կաթողիկոսն այլ գրէ առ Մանուէլ կայսր. « Էր մի ի սուրբ ժողովոյն (Նի-
« կիոյ Հարցն) արքեպիսկոպոսն Հայոց
« մեծն Արիստակէս՝ որդի Ս. Գրիգորի.
« յորմէ ընկալեալ զուղղափառ դաւանու-
« թիւնն նիկիական ժողովոյն՝ զգուշացաւ
« եկեղեցի մեր »:

Այս տեղ (Թողլով առ ժամ մեր Տըր-
դատն ի դարձին) արժան համարիմ մեր
հայրապետաց ի Կեսարիոյ ձեռնադրուիլը
քիչ մի քրքրել: — Յայտ է որ յառաջին
դարս եկեղեցւոյ՝ սորա աթոռոց դասակարգն
այլ ըստ կարգի պատուոյ աշխարհաց և
քաղաքաց էր. երկրց մասանց աշխարհի
մէկ մէկ գլուխ եպիսկոպոսաց կար, Եւ-
րոպիոյ՝ ի Հռովմ, որ և ամենուն գլուխ,
Ասիոյ՝ յԱնտիոք, Ափրիկիոյ՝ յԱլեքսան-
դրիա, որք յետոյ պատրիարք կոչուեցան.
և որոց գերագոյն իշխանութեան ներքեւ
էին մայրաքաղաքացի եպիսկոպոսք (մե-
տրապօլիտք), և ստորակարգեալ եպիսկո-
պոսունք. յետոյ Եփեսոսի մայրաքաղա-
քին փոխեցաւ ի պատրիարք Կ. Պօլսի,
փիլիպպեայ Կեսարեայն՝ ի պատրիարք
Երուսաղեմի: Մայրաքաղաքացեաց ոմանք
այլ աւելի բարձրապատիւ էին և ինքնա-
գլուխ կոչուէին. այսպիսի էր Կապպադով-
կիոյ Կեսարիայն այլ. այս պատրիարք-

ներէն և մետրապօլիտներէն կ'առնուին
ձեռնադրութիւն՝ իրենց աշխարհաց եպիս-
կոպոսքն: Երբ Հայք աշխարհօրէն դարձան
ի քրիստոնէութիւն Տրդատայ ժամանակ,
եթէ և գտուէր եպիսկոպոս մի ի Հայս,
բայց զլիաւոր եպիսկոպոս և իբր յաջորդ
առաքելոյ չկայր, եղածքն այլ ըստ աւան-
դութեան՝ զոր նախ յիշեցինք՝ ի Կեսարիոյ
առնուին զձեռնադրութիւնն. որոյ առաջին
եպիսկոպոս ի Թադէոս առաքելոյ կարգեալ
համարին զԹեոփիլոս՝ յիշեալն ի Ղուկայ
աւետարանչէ. բայց ոմանք ի գիտնոց և
ոչ անձն համարին զԹէոփիլոսդ, այլ ըստ
յունարէն լեզուի՝ աւստուածաւէր նշանակու-
թեամբ՝ աստուածասէր, բարեպաշտ ան-
ձինք, սակայն և շատք ընդունին զնա իրօք
անձն, բայց չեն գիտեր վարքը, որով և չեն
ընդունիր զնա առաջին եպիսկոպոս Կեսա-
րիոյ մայրաքաղաքի, այլ զԼոնգինոս Լու-
կիստոս, և զսա համարին հարիւրապետը՝
որ խոցեց զկողս Քրիստոսի¹. սորա յա-
ջորդեց Պրիմիստոս ոմն, և այլք հետզհետէ
մինչեւ ի Ս. Ղեռնդիոս, յորմէ ընկալաւ
մեր Լուսաւորիչն զձեռնադրութիւն եպիս-
կոպոսապետութեան, իր յաջորդքն այլ

1. Ս. Գր. Նազիանզացի այլ առաջին եպիսկոպոս
Կեսարիոյ համարի զհարիւրապետն, զոր Պրիմիանոս
անուանէ:

անոր յաջորդներէն: Մեր պատմիչն Վարդան բացարձակօրէն կ'ըսէ Լուսաւորչի համար. « Յերեսներորդ ամի լուսաւորչ « չութեան իւրոյ Ս. Գրիգոր զԱրիստակէս « առաքէ ի Կեսարիա ձեռնադրել՝ վասն « զառաջին ձեռնադրութիւնն անդ տոնելոյ « Թաղէոսի առաքելոյն և արկանելոյ հիւ « մունս եկեղեցւոյ»: Ի Կեսարիա ձեռնադրուիլն կաթողիկոսաց կամ եպիսկոպոսապետաց Հայոց՝ տեւեց մինչեւ ի Ս. Ներսէս կամ ի Ս. Սահակ:

Ո՞րչափ ինչ իշխանութիւն ունէր եպիսկոպոսապետն Կեսարիոյ՝ իր ձեռնադրեալ Հայոց եպիսկոպոսապետին վրայ: Թուի թէ ոչինչ աւելի քան զձեռնադրելն, և մի իր մետրապօլտաց համարել զնա, և գուցէ իրեն դատաստանին վերաբերել՝ եթէ շփոթութիւն ինչ ըլլար Հայոց եպիսկոպոսապետին և անոր եպիսկոպոսաց մէջ: Եւ զի Հայք առանձին թագաւորութիւն ունէին, վայել էր որ իրենց եպիսկոպոսապետն այլ իր կարգակցաց մէջ բարձրապատիւ ըլլար

1. Վերոյիշեալ կաթողիկոսն Ներսէս Գ, մեծացուցանելով ինն նախակարգէ խառնիխառն զԹեոփիլոս յեպիսկոպոսապետս. « Գլխաւոր առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ ի « քաղն Թեոփիլոսէ՝ մեծ հայրապետէն սկսեալ, արուեստ « տաւոր քաղաքացն Եզդիպտացոց և Աղեքսանդրացոց և « Հոռոմայեցոց և Կոստանդնուպօլսեցոց, Անտիոքացոց « և Կեսարացոց և Աթենացոց և Կիւլիկեցոց», և այլն:

և ընդհանրական կամ նահանգական ժողովոց մէջ՝ մի ի նախագահից: Արդէն տեսանք որ երբ Ղեւոնդիոս ձեռնադրեց զԼուսաւորիչ մեր՝ ուրիշ բան չպահանջեց, բայց զի այնպիսի ձեռնադրութեամբ « Հաստատեալ « կայցէ վկայութիւն ի մէջ երկուց կողմ « մանցս. զի պարգեւաբաշխութիւն նորոգ « ևս քահանայապետոքեան ձեռնորդ նա « հանգիլդ՝ առ ի մէջ, կայցէ անշարժ « յեկեղեցւոյս Կեսարու, ուստի և հան « դերձեցաւ ձեզ պատրաստութիւն շինու « թեան՝ ձեռնադրութեամբ»: Եթէ ստոյգ այսպէս էր բնագիրն Ղեւոնդիոսի՝ շատ նշանական է նորոգեալ քահանայապետոքին ըսածն, և տայ հաստատել զկարծիս մեր՝ թէ ընդունի և Ս. Ղեւոնդիոս՝ որ առաջուց այլ եղած է քահանայապետութիւն ի Հայս, և որ և է կերպով խափանեալ կամ ընդհատեալ, և հիմայ լուսաւորչութեամբ Գրիգորի և ձեռնադրութեամբ Ղեւոնդեայ՝ նորոգեալ: Եւ եթէ եղած էր առաջ այլ քահանայապետութիւն՝ կրնար այլ ուրիշ կերպով կամ ուրիշ աթոռէ առած ըլլալ այն հին քահանայապետաց Հայոց՝ իրենց ձեռնադրութիւնն. և արդէն տեսանք որ աշակերտը Թաղէոսի կամ յաջորդը՝ Փիլոտ և Եղիշէ՝ մէկն յԱնտիոքայ աթոռոյն առաւ զայն, միւսն՝ յԵրուսաղեմէ: Պէտք է յիշել

և զայս, զի Հայոց վիճակն կամ կացութիւնն այս ժամանակ՝ շատ նշանաւոր և աննման էր. ընդարձակ աշխարհ մի և բազմամարդ, իր յատուկ թագաւորի իշխանութեան տակ, երբ և ոչ մի ազգայնաբար պսակաւոր գլուխ մի ունէր, կամ առանձին օրէնք, սովորութիւն և լեզու, անկախ ի հոռովմէականէն, և ընդարձակ ազատութեամբ, ըստ Դաշանց կոստանդինոսի և Տրդատայ: Եւ այս ամենայն ցոյցընեն աննման դիրք մի Հայոց ազգին և եկեղեցւոյն, և ասոր գլխոյն գերագոյն պատիւ կամ բարձրագոյն աթոռ մի ի մէջ աթոռակցաց: Եթէ Գրիգորի հեզ և խոնարհ սիրտն զայս չէր պահանջեր, մեծհոգի Տրդատայ սէրն առ նա և երախտիքն՝ անշուշտ զաւելին այլ կըրնար, թէ և ոչ ըստ շաղիաղփութեան անուանեալ թղթոյն Դաշանց: — Բայց, եկեղեցականաց կարգերու գլխաւորն՝ էր և է սէրն և հոգին Քրիստոսի, որ շատ տաք էր այդ դարերում, որ և դարձեալ նշանաւոր նախախնամական շնորհքով սփռեցաւ ի Հայս, Լուսաւորչի արթուն և եռանդուն հոգով և ջանիւ:

Այս բանս էր տեսակ մի միաբանութիւն եկեղեցւոյս Հայոց, երբ Լուսաւորիչ իր ընդարձակ վիճակին համար՝ ամէն գլխա-

ւոր եկեղեցիներէ իրեն օգնականներ հովիւներ հրաւիրեց և հաւաքեց. նախ ի Յռնաց, երբ կու դառնար ի Կեսարիոյ, և մինչեւ յԱնտիոքայ եւս, ապա և յԱսորւոց՝ որք սահմանակից էին հարաւային նահանգաց մեր աշխարհին: Այսպիսի էին նոյն իսկ պատմիչ բանիս Զենովը եպիսկոպոս և իր եղբայրն Եղիազար, և Դանիէլ՝ որ և եղաւ գլխաւոր աթոռակալ մի Լուսաւորչին: Աղբաւակոյն մեծ եկեղեցիէն այլ որսաց բազմամուտ վարդապետ մի, Դիլարիոս կամ Դիմաւիտի կոչուած, զոր արքայաշուք Դունայ — դաշտ գաւառին եպիսկոպոս կարգեց. Եփեսոսի ինքնագլուխ եկեղեցիէն այլ՝ զՍուրբիկոս: Յիշուած չէ բայց և չէ անհաւանական՝ թէ Ս. Նշխարաց և սպասուց հետ՝ ի Հոռովմէ այլ բերած ըլլայ պաշտօնեաներ, յորս՝ թէ՛ յոյն լեզուաւ և թէ՛ լատին պատարագողը կային այն դարում. և այսպէս իրրեւ յերից և չորից գլխաւոր աթոռոց՝ իր նորածին կամ վերածին եկեղեցւոյ տարերք խառնեց միացուց, և ըրաւ մի մարմին քրիստոնեայ, թէ և տարբեր լեզուօք պաշտէին զսուրբ խորհուրդս, ըստ հասկացողութեան բնականաց այլեւայլ գաւառաց աշխարհիս. բայց յայտ է՝ որ յունականն տիրէր յարեւմտակողմն և ի միջնաշխարհին, ասորին՝ ի

հարաւակողման, գլխաւորապէս ի Տարօն, ուր կանգնեցաւ առաջին մայր եկեղեցին ի Յաշտիշատ, և մեծ վանորայքն Ս. Կալայետի և Առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի, յորս զբուհեցան անոնց նշխարքն ի Կեսարիոյ և ի Հռովմէ բերուած, և ուր ասորերէն պաշտօնն՝ հայերէն դպրութեան կամ գրոց գիւտէն վերջ այլ դեռ ատեն մի տեւեց: Ոչ միայն գրերու, այլ և Ս. Գրոց թարգմանութեան պակասութիւնն հարկաւորեց զՍ. Գրիգոր՝ որ յոյն և ասորի լեզուաց դպրոցներ և շատ դպրոցներ և վարպետներ կարգէ, այլ և Տրդատայ օգնութեամբ անոնց պէտքը լեցնէ:

Յայտ է՝ որ թէ՛ այդ վարպետը և թէ՛ եկեղեցւոյ վարդապետը, քահանայը և եպիսկոպոսունը, կամ հայագէտ էին կամ յոյն և ասորի լեզուաց հմուտ հայ թարգմաններ ունէին, որով եկեղեցւոյ ամէն վարդապետութիւն և խորհուրդը՝ գլխաւորաւն պատարագաւ՝ հասկանալի կ'ըլլային հասարակաց. և գուցէ այն ատենէն ոմանը փորձեցին ո՛ր և է ձեւով կամ կերպով՝ հայերէն կարդալու զրելու հնարը, կամ օտար լեզուաց տառերով զրել զհայերէնն՝ վասն զի անկարելի թուի՝ թէ ամբողջ դար մի ժամանակի, ի Լուսաւորչէն մինչեւ իր թոռան թոռն թարգմանիչ Ս.

Սահակ՝ մէկն մտածած չըլլայ այդպիսի բան մի՝ ռամիկ ժողովրդեան հոգեւոր օգտին համար, թող զուսումնականն: Եթէ պակասութիւն մի եղած է յայսմ՝ այն այլ ուրիշ կողմանէ առաւելութիւն մի ցուցնէ, այսինքն է յունարէն լեզուի բաւական ծաւալուած ըլլալն ի Հայս՝ մեր Արշակունի Տիգրաններէն ի վեր, նմանապէս և ասորերենին՝ ի հարաւային Հայս:

Սրտեա աչօք ճանչնար Լուսաւորիչ մեր՝ որ իր ժողովրդեան կրթութիւնն տղայոց դաստիարակութենէն յուսալու է. անոր համար գրեթէ ամեն բանէ առաջ զայս հոգաց, և ժողվեց, ըստ ճոխարան վկայութեան Ագաթանգեղոսի (ՃԻ), «Բագ-
« մութիւն մանկուոյ, կարգեալ ի վերայ
« հաւատարիմ դպրապետս. առաւել զազգս
« պղծագործ քրմացն... Եւ անդէն յական
« թօթափել՝ վայրենամիտքն և դատար-
« կասունքն... մարգարէագէտը և առա-
« քելածանօթը և աւետարանաժառանգը
« լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աս-
« տուծոյ՝ ոչ իւրիք անտեղեակը»: Այս
դպրապետաց գերագոյն մէկն էր վերոյիշեալ Դիլաոիոսն՝ Աղեքսանդրիոյ հռչակաւոր Պանտենեան վարժարանէն, զոր հանդերձ ընկերօքն՝ հրաշագոսն սրաշտօնեայս անուանէ Զենովը. մէկն այլ Տիմոթեոս՝

Սագրեն կամ Ադոն քաղաքի եպիսկոպոս, զոր գրով խնդրեց Լուսաւորիչն ի Ղեւոնդեայ, ըսելով. « Զոր դու իսկ գովէիր « զհմտութիւն զպրութեանն, որ յոյժ պիւ « տանի է երկրիս այսմիկ »: Տիմոթէոսի հետ էր և սարկաւազն Արիկոս կամ Ազգիկոս, որոյ համար այլ կ'ըսուէր, թէ « յոյժ « հմուտ (էր) բազում զպրութեանց »: — Այսպիսի գիտնականաց վարպետութիւնն և բնատուր՝ մանաւանդ թէ աստուածատուր սրամտութիւն եռանդուն հայ մանկտոյն, հոգեշունչ խրախոյս Լուսաւորչին և առատարաշխութիւն Տրդատայ, անտարակոյս կ'ընեն չափաւորապէս Ագաթանգեղոսի նախայիշեալ վկայութիւնը:

Երկրորդ հնարք Լուսաւորչին՝ քրիստոնէական հոգին ժողովրդեան հոգւոյն մէջ ծաւալելու՝ եթէ՛ քարոզութեամբ և եթէ՛ վարուց լուռ օրինակաւ, եղաւ Վանական կամ կրօնաւորական կեանք հաստատել, թէ միաբանակեցաց և թէ միայնակեցաց. և այսպիսի կենաց թէ և կային հետք ի Հայս, ինչպէս առաջ յիշած եմք, այլ նուազ, և աւելի ճգնաւորական կերպով, իւրաքանչիւր ոք ինքն իր հոգին, քան զուրիշը հոգալով: Ասոնցմէ աւելի բան պահանջէր նորադարձ Հայոց պէտքն, զոր նախատե-

սութեամբ հոգաց Գրիգոր՝ իր ձեռնադրուելու երթալու ատենէն, և տեղէն. ուսկից որ՝ « Ելեալք ի Կեսարիայէ (կ'ըսէ Զենովք), « մնայր ժամանակս ինչ ի Սերաստիա՝ « հաւարել առ ինքն զդասու կրօնաւորաց »:

Ասոնց գլխաւորքն էին մեր եկեղեցւոյ երկու տօնելի և հռչակեալ սուրբ ճգնաւորք, Անտոն և Կրօնիդէս, զորս ի Կեսարիոյ գողցաւ, և անոնց աշակերտն Եպիփան, 40 աշակերտներով. ասոնք տեղաւորեց ի Տարօն, ուր հեթանոսական կրօնքն շատ արմատացեր էր, ի Հնդկաց զաղթեալ Դեմետրի և Գիսանէի հետեւողօք և յաջորդօք: Ասոնց քուրմքն շատ յամառեցան զէնքով և պատերազմով. բայց աւելի ի պաշտպանութիւն իրենց կոոց քան անձանց: Իրենց գլխաւոր կռատանց քրմարանաց տեղիքն ինկականեան և Յաշտիչատ՝ եղան կրօնաւորաց այլ գլխաւոր վանորայք, միանգամայն և վարժարանք և համալսարանք իմն հասարակաց ազգին, կամ տնկարանք, ուստի այլեւայլ կողմեր պիտի տարուէին նորատունկը՝ կենաց դրախտներ բանալու: « Բազում և անհամար գունդս « Վանականաց, կ'ըսէ Ագաթանգ. (ՃԻԱ), « ի շէնս և յանշէնս դաշտականս, շինա- « կեացս և լեռնականացս, անձաւամուտս « և արգելականս հաստատէր »: Թէպէտ

քիչ մի ճապաղ են պատմըչիս խօսքն՝ այլ
յայտնէ վերոյիշեալ տեսակ կրօնաւորաց
վիճակը. միայն թէ շինակեաց ըստածններն՝
որ գեղ և մարդաբնակ տեղ եղող վանա-
կաններ նշանակէ, ամիսփելու է. վասն
զի աւելի շինից մօտ քան շինից մէջ տե-
ղուանք հաստատուէին վանորայք. և զայս
յատկապէս յիշեցուց Ս. Ղեւոնդիոս իր
ձեռնադրած հայրապետին մերոյ, գրելով.
« Մի՛ որ ի դաստակերտս կամ ի գիւ-
« ղաքաղաքս՝ զօրէն Սղեքսանդրացուց
« (Եգիպտացուց) զործեսցէ, շինելով իւ-
« ռաքանչիւր ումեք խրճիթս՝ զտէրունեան
« տաճարան և առանձինն բնակել. այլ
« ժողովեսցես ի մի տեղ հարիւր (կամ
« 400) արանց չափ, և որոշեսցես նոցա
« գեօղս և աւանս մեծամեծս. որպէս զի
« պէտք վանացն ի նոցանէ վճարեսցի. և
« ինքեանք միայն աղօթից և ճգնութեանց
« պարապեսցին¹ »: Թէ և ժողովրդեան
հետ շատ վերաբերութիւն չունէին այս
տեսակ կրօնաւորք, բայց ժողովուրդն
անոնց աղօթքն և ճգնութիւնը մեծ օգուտ
համարէր. Տրդատ այլ՝ ըստ խրատուկեսա-
րիոյ հայրապետին՝ անոնց գեղեր, աւաններ
սահմանէր, իրենց ապրուստը ճարելու՝

1. Զենովր.

անոնց բնակչաց տուրքերով: Լուսաւորչին
այլ սիրելի էր ասոնց կեանքը. և շատ
հեղ փախուստ տալով յարքունեաց և ի
հայրապետանոցէն, « Առեալ՝ զոմանս ոմանս
« յաշակերտացն՝ յիւրաքանչիւր մենաս-
« տանաց, երթեալ լեառնակեաց մենակեաց
« սորամուտ ծակախիթ եղեալ... աւուրս
« բազումս յանապատ տեղիսն, յակունս
« Եփրատական գետոյն... բնակեալ լի-
« նէր¹ »: Սյս վանորէից գլխաւոր տեսուչ
դրաւ Լուսաւորիչ, ինչպէս յիշեցինք, զԴա-
նիէլ ասորին, որ յետ շատ տարիներու՝
Տրդատայ անարժան թոռան Տիրանայ կը-
րից զոհ եղաւ: — Որչափ այլ առանձնա-
կեաց վանականք ժողովրդեան հասարակ
հոգացող չէին՝ ըսինք, սակայն անոնց յանձ-
նուած էր ճամբորդները, պանդուխտները,
կարօտները հոգալու. ասոր համար յետոյ
Մեծն Ներսէս աւելի շատցուց այսպիսի
վանքեր, մանաւանդ դժուար և վտանգաւոր
ճամբաներու քովերը, աւելցնելով նա և
անոնց ապրուստը:

1. Ազաթանգեղոս. ձիԱ.

ԺԵ.

Ուխտ եւ Դասակարգութիւն Եկեղեցւոյ:

Երկրորդ հնարքն՝ որ և ըստ պատուոյ, և իշխանութեան՝ առաջին, էր կարգաւորութիւնն նորընծայ քրիստոնէութեան Հայոց, անոնց հոգեւոր հովիւներ և հովուապետներ դնել, կամ եկեղեցական զասակարգութիւն, որոց գլուխն կամ բարձրագոյն աստիճանաւորն է Եպիսկոպոս: Եթէ եկեղեցւոյ ստորին պաշտօնեայք այլ չկային կամ շատ քիչ գտնուէին այն ատեն ի Հայաստան, յայտ է թէ և ոչ կամ հազիւ քանի մի բնիկ եպիսկոպոսք. և հարկ էր որ Լուսաւորիչն Հայոց իր ընդարձակ վիճակին համար բազմաթիւ այլ եպիսկոպոս գտնէր և կարգէր: Նոյնպէս և հարկ էր որ ի սկզբան՝ ինչպէս ուսուցիչ և կրօնաւոր՝ դուրսէն բերաւ, այսպէս և եպիսկոպոսներ, որք՝ տեսութեամբ մի աւելի եւս կարեւոր էին՝ իր ընդհանրական ծանր պաշտօնը թեթեւցընելու համար. և զայս այլ մեծ խնամքով և ճարտա-

րութեամբ հոգաց, հրաւիրելով ի զրացի աշխարհաց՝ ուր որ յուսար այն տեղաց եպիսկոպոսները շարժել և բերել: Իր մէկ հրաւիրական թղթին մէջ գրէ, թէ Հայաստան 640 գաւառ է, ամենքն այլ կարօտին հովուաց. կըրնայ չափազանց կամ սխալ ըլլալ այդ թիւն, մանաւանդ Խորենացւոյ աշխարհագրութեան մէջ շարուած Մեծ Հայոց գաւառները համբելով, որք հազիւ թէ 200 մի ըլլան. սակայն, նախ, այն ատենուան Լուսաւորչի վիճակին ընդարձակութիւնն՝ թերեւս այդ 200 գաւառաց անդին այլ կ'անցնէր. և երկրորդ, Խորենացւոյ յիշեալ գաւառներն՝ աւելի մանր բաժանմունքներ այլ ունէին. յիշեցինք տեղ մի յԱգաթանգեղոսէ Թագաւորին տէրութեան սահմաններն. նոյն ինքն ուրիշ տեղ (գլ. ՃԻ) Լուսաւորչի վիճակին և քարոզութեան սահմաններն աւելի կ'ընդարձակէ. թողով զմիջնաշխարհն՝ կ'ըսէ. « Բերէր առ սահմանօքն Ասորոց, առ « Նորշիրական երկրան և առ Կորդուօք « մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց, մինչեւ « առ տամբն Մահըրտան իշխանին, մինչեւ « յԱտրպատական ». ասոնք Ասորեստանի և Հայաստանի միջոց. Որմեայ ծովուն հարաւային և արեւելեան կողմերն և Ատրպատականի մէկ մասն են. այս յետին

երկրին (Ատրպատականի) աւելի արեւելեան մասին՝ Արտաշիլ քաղաքի եպիսկոպոսն այլ՝ ըստ Յայսմաւուրաց՝ ի Լուսաւորչէ ձեռնադրուած է:

Դարձեալ, Ագաթանգեղի ուրիշ տեղ ըսածէն երեւի՝ որ Ատրպատականին հիւսիսէն վեր և հին Աղուանից երկրէն աւելի դէպ ի հիւսիս՝ մինչեւ Դարբանտայ և Ալանաց զըռներն՝ հասնէր Լուսաւորչի հովուական խնամքն. անկից այլ դէպ յարեւմուտս՝ ի սահմանս Վրաց: Ըստ մեր պատմըչաց նորադարձ Վրաց այլ (ի ձեռն Ս. Նունէի) ձգուէր մեր Հօր հովանին. բայց Վիրք և հին եկեղեցապատումը կ'ըսեն, թէ իրենց թագաւորն ի Կոստանդիանոսէ խնդրած ըլլայ իր երկրին քարոզիչ խաւրիւ. բայց եթէ իրենց դարձն առաջ էր քան զկայսերն, յարմար է որ նախ մեր Լուսաւորչէն և Տրդատէն խնդրած ըլլան. և մինչեւ ի սկիզբն Է. դարու (Հայոց և Վրաց բաժանման՝ իրենց Կիւրիոն և մեր Արրահամ կաթողիկոսաց ատեն՝ կրօնական խնդրոց պատճառաւ), եթէ ոչ գերիշխանութիւն՝ այլ գերակայութիւն մի երեւնայ Հայոց կաթողիկոսին ի վերայ Վրացն, և ինչպէս Կիւրիոն ի նախորդէն Արրահամու՝ ի Մովսէս կաթողիկոսէ՝ առաւ ձեռնադրութիւն, հաւանական է որ իր նախորդն

այլ Հայոց նախորդ կաթողիկոսներէն, ինչպէս և Աղուանից կաթողիկոսը: Բայց աւելորդ համարիմ այս բանս մանր քննել. բաւական է Լուսաւորչի համար Ագաթանգեղոսի գծած վիճակն:

Շատ հաւանական է՝ որ Գրիգոր իր 30 և աւելի տարի քահանայապետութեան ատեն՝ իր վիճակին ամեն զաւառաց եպիսկոպոս կամ քրեպիսկոպոս հասուցած ըլլայ, այն դարերու եկեղեցեաց սովորութեան համեմատ, որը բազմաթիւ ստորակարգեալ եպիսկոպոսներ ունէին. զըրսէն բերածներէն զատ՝ ինքն ձեռնադրած է, ըստ իր պատմըչին (Ագաթ.), « Աւելի քան « 9400 եպիսկոպոս, որը կային տեսուչս « տեղեաց տեղեաց. իսկ զկարգս երիցանցն « և կամ սարկաւազաց կամ անագանոսաց, « և որ այլ եւս ի պաշտօն Աստուծոյ « կային, անթիւ էին ի բազմութենէ »: Եթէ և ոչ միաժամանակ գտնուէին 400 եպիսկոպոսը ձեռնադրեալք ի Լուսաւորչէն, այլ և յաջորդաբար, սակայն ընդունելի է՝ թէ և միաժամանակ հարիւրաւորը զըռնուած ըլլան. Յունաց վիճակագրութեանց մէջ այլ յիշուին մէկ նահանգի կամ մետրապօլտութեան մէջ ինչուան 30 կամ 40 եպիսկոպոսը. և նոյն իսկ Հայոց քանի մի նահանգաց մէջ՝ որք ի Ե, 2 դարս Բիւզան-

զիոյ կայսերութեան ներքեւ էին, յիշուին այդպէս բազմաթիւ եպիսկոպոսք՝ հայկական տեղեաց անուամբը, որոց ոմանք չեն յիշուիր ի մեր պատմչաց: Զարմանալի այս է, որ թէ և այդ մեր պատմչաց ըսածներն այլ վկայեն բազմութեան Հայ եպիսկոպոսաց, այլ և ոչ մէկն 40է կամ 50է աւելի միաժամանակ եպիսկոպոսաց անունները չէ շարած, թէ ժողովոց մէջ թէ ուրիշ առթիւ. հաւանօրէն՝ աւելի գրուածքն կամ հին թեմագրութիւնքն կորած են, և միայն ժԶ-ԺԷ դարուց մէջ գրուածքն յիշուին կամ մնան. ինչպէս Ոսկան վարդապետին, 200ի չափ: Բայց նոյն իսկ մեր պատմըչաց ի Դ դարէ մինչեւ ի ԺԷ, աստ անդ պատահաբար յիշեալ եպիսկոպոսական թեմից անուանք կ'անցնին քան զ'400 թիւ, միանգամայն թէ՛ գաւառաց, թէ՛ քաղաքաց, թէ՛ վանորէից, և թէ իշխանութեանց կամ նախարարութեանց. վասն զի թէ՛ քաղաքական թէ՛ եկեղեցական տեսութեամբը՝ կային գաւառք՝ որը գոնէ երկու եպիսկոպոս ունէին, հին դարերում. ինչպէս նոյն իսկ Լուսաւորչի ատեն՝ Տարօն գաւառն աշխարհագրօրէն ունէր իր եպիսկոպոսը, նոյն գաւառին տէրն՝ Մամիկոնեան իշխան՝ ունէր յատուկ եպիսկոպոս. և ահա երկու Ասորի եղբայրքն Զեհովք և Եղիաւ-

զար՝¹ այդ գաւառին զլիաւոր վանաց թեմերուն եպիսկոպոսը էին. նոյնպէս և Մեծին Ներսիսի ատեն, մինչ երրորդ եպիսկոպոս կամ քորեպիսկոպոս մ'այլ կար ի Յաշտիշատ. այն կողմերն էր և Դանիէլ ասորին: ԺԱ դարու պատմիչը և գրիչը մեր եւս յիշեն իբրեւ իրենց ներկայ ժամանակին 500 թեմակալ եպիսկոպոս. յորոց գէթ զոմանս հարկ է քորեպիսկոպոս համարիլ:

Յայտ է ի կարգաց եկեղեցւոյ՝ որ այդ Քորեպիսկոպոս կոչուածքն՝ աւանաց և գիւղից եպիսկոպոսը էին՝ քաղաքացի եպիսկոպոսին իշխանութեան ներքեւ: Մեր պատմութեան մէջ շատ չեն յիշուիր, բայց կան յիշուած ժԱ. դարու մէջ, ինչպէս Արծն աւանին քորեպիսկոպոսն. ինչուան ժԳ և ժԴ դարուց մէջ եւս յիշուած են: Այս տարբերութենէն զատ՝ թէ՛ եկեղեցական թէ՛ քաղաքական տեսութեամբ՝ աստիճանը կային եպիսկոպոսաց, բարձրագոյն և ստորին. և ինչպէս ուրիշ աշխարհաց մէջ հարկ էր այդպէս ըլլալ և ի Հայս, որոց նախարարը և իշխանը շատ վրէժ-

1. Առաքելոց վանաց Սահմանագիրն՝ հօն ձեռնադրուած կ'ըսէ զՎազար (Եղիազար), բայց Զեհովք՝ աստջուց Նիւստրացւոց եպիսկոպոս ցուցնէ զնա և Ս. Գրիգորի հետ ի Հոովմ գնացող, և ի դարձին հաստատուած յԱռաքելոց վանս:

խնդիր էին իրենց իրաւանց և դասաւորութեանց. և ինչպէս աշխարհական իշխանաց բարձր և ցած, կամ առաջին, երկրորդ և այլն, դասակարգ կար՝ թագաւորական օրինօք սահմանեալ և փոփոխեալ, և երբեմն պատուոյ և երբեմն պատժոյ համար վերիվայրեալ, այսպէս և եպիսկոպոսաց դասակարգն՝ ըստ նախապատուութեանց իշխանաց և տեղեաց վասն զի կան եպիսկոպոսք որք յանուն նահանգաց կամ աշխարհաց կոչուին, և ըստ այնմ և բարձրապատիւք. ինչպէս Այրարատայ, Սիւնեաց՝ որ 12 եպիսկոպոս ունէր ընդ ձեռամբ, Աղձնեաց, և այլն:

Զատ ասկէ՝ նա և իբրեւ պաշտօնեայք կաթողիկոսին և եկեղեցւոյ պիտոյից կամ վարչութեան այլեւայլ տեսուչք՝ կային զյիսաւոր եպիսկոպոսք, նոյն իսկ Լուսաւորչի և Մեծին Ներսիսի ատենէն. մանաւանդ առաջին դարերում աւելի որոշ, հաստատ և շատ էին այսպէս զանազանեալ դասքն և պաշտօնեայք: Ուխտանէս պատմիչ (ԺԱ. դարու) այս յիշեալ Ս. Հայրապետներէն կարգեալ և դասաւորեալ կ'ըսէ 30 բարձրապատիւ եպիսկոպոս, յանուն ցեղից կամ տեղեաց կամ թագաւորութեան մեծամեծ պաշտօնից, Արտաշէսի կամ Արտաշէսի եպիսկոպոսներ կոչելով, որք

ի ժողովս կամ որ և է հանդիսական գումարմանց ատեն՝ քան զայլ եպիսկոպոս վերագոյն բազմէին՝ մօտ ի կաթողիկոսն, իսկ Օրպելեանն Ստեփանոս պատմիչ Սիւնեաց՝ 36 եպիսկոպոս կ'ըսէ, ոսկեկար յարձկնոք վրայ նստող, իբրեւ զահակիցք հայրապետին:

Ուխտանէսի յիշած 30 եպիսկոպոսաց վիճակքն են.

Ա. Հարք	ԺԶ. Ապահոնիք
Բ. Ոստան	ԺԷ. Արշարունիք
Գ. Տայք	ԺԸ. Գնունիք
Դ. Մարգաղի	ԺԹ. Գողթն
Ե. Աշմունիք	Ի. Գարդման
Զ. Արծրունիք	ԻԱ. Ահէ
Է. Սիւնիք	ԻԲ. Բաժունիք
Ը. Ուշտունիք	ԻԳ. Երուտակք
Թ. Մոկք	ԻԴ. Ասորիք
Ժ. Ամատունիք	ԻԵ. Անձեւացիք
ԺԱ. Բասն	ԻԶ. Պալունիք
ԺԲ. Մամիկոնեանք	ԻԷ. Մեհունիք
ԺԳ. Բագրեւանդ	ԻԸ. Եւլայ
ԺԴ. Խորխորունիք	ԻԹ. Զարեհաւան
ԺԵ. Վանանդ	Լ. Միւսաւորեաց ?

Այս եպիսկոպոսաց մէջ, ինչպէս և ժողովոց մէջ յիշուածներէն կ'երեւի՝ որ առաջնակարգն էր Հարքայ եպիսկոպոսն, կամ Հայոց նահապետի՝ Հայկայ՝ բնիկ ոստանն ըլլալուն համար, կամ (որ նոյն պատճառաւ թուի) Լուսաւորչէն ձեռնա-

զրուած 12 քրմորդի եպիսկոպոսաց առաջնոյն տրուած աթոռն ըլլալուն, որոյ աթոռակալն եղաւ Ալլիանոս, անշուշտ հեթանոսական անունը փոխուած. և զոր իբրեւ նախակարգ ամենայն եպիսկոպոսաց՝ իր յաջորդելի որդւոյ Արիստակիսի հետ՝ ուղեկից ըրաւ Ս. Գրիգոր ի Հոովմ երթալուն և դառնալուն. գուցէ քրմապետի կամ մեծիշխան մէկու մի որդի էր: Ասոր պէս տասնութէկ ընկերաց շատն այլ հեթանոսական անուննին թողած են. ինչպէս Եւրպիոս, « որ ի կողմանս վայրացն Բաստոյ կացեալ լինէր հովիւ »: Բասոս, Մովսէս, Եսերիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Անտիոքէս, Կիւրակոս. միայն երեքն հայանունը են, (թողլով յունական եւ մասնիկն). Արտիր, Արտուկ և Տիրիկ, եթէ ասոնք այլ ծոմոված չեն: Ասոնց առաջինն իբրեւ յատուկ տեղակալ կամ իր փոխանորդ զրուած ցուցնէ Լուսաւորիչն, իր՝ որ և է պատճառաւ՝ հայրապետական աթոռէն հեռացած ատեն. « զԱլլիանոս՝ « զայր ճշմարիտ և աստուածասէր՝ վերա՝ « կացու թողոյր արքունական դրանք Բաստիկին », և՛ ըսէ պատմիչն (Ագաթ. ՃիՍ). Թուի թէ ասկէ զատ ինչպէս յաջորդ կաթողիկոսը՝ ունէր և Լուսաւորիչ իր Դրան եպիսկոպոսն. կային և արքունի Դրան

և զԼիւսաւոր իշխանաց և նախարարաց Դրան եպիսկոպոսը: Ալլիանոս մեծապատուութիւնն յայտնուի իր ցեղին կամ ընտանեաց յաջորդներուն այլ եկեղեցական բարձրագոյն պատուոյ և աստիճանի հասնելէն. վասն զի երբ Լուսաւորիչ որդւոց և թոռանց յաջորդութեան ընդհատութիւն եղաւ յետ Յուսկան և Ներսիսի. Ալլիանոս զաւրկներէն կարգեցան հայրապետը, Փառեկ, Սահակ, և յետոյ Յուսիկ, Զառեկ և Ապարակէս:

Ասոնք են յիշեալ քրմորդի եպիսկոպոսը, թեքեա և զԼիւսաւորքն և արքայիցք քահանայապետին. այլ Մեծն Ներսէս նորոգող կարգաց իր ջով պապուն՝ սահմաններ էր իրեն 12 արքայից, խորհրդակից և գործակից, (Բուզանդ Զ. Ե). և գուցէ զասոնք նշանակէ և Ագաթանգեղ՝ ըսելով վասն Լուսաւորիչի (ՃիՄ), « Որստակիսաւն « և ամենայն երեւելի օգնականօքն՝ զաշառ « կերտելովքն շրջէր և հաստատէր զնոս « աս »: — Վերջի յիշատակս յայտնի կ'ընէ, որ Արիստակէս իր հեռաւոր ճրգնարանէն եկած ատենէն ի վեր ի Հայս, Տրդատայ ստիպմամբ քան Գրիգորի՝ ձեռնադրուելով հօրմէն եպիսկոպոս, միանգամայն և իրեն յաջորդ սահմանեցաւ և միւս ամէն եպիսկոպոսներէ վեր, և իբր ժա-

ռանգ հայրապետութեան հանաչուէր. այլ թէ ինչ յատուկ պատուանուամբ, չի յիշուիր. իսկ հայրն՝ Լուսաւորիչն մեր, ամենայն պատուոյ արժանաւորն՝ վայելուչ էր որ Եպիսկոպոսապետ Հայոց կոչուէր. թէ և կարողիկոս և հայրապետ եւս կոչուած է, նա և մեծ արքեպիսկոպոս յԱզաթանգեղոսէ (ՃԻԴ). բայց պատուանուանք իրմէ վերջը որոշուեցան յեկեղեցիս, և թարգմանիչք հին գրոց (ընդ որս և Ազաթանգեղոսին՝) իրենց ժամանակին սովորութեամբ և օրինօք այդպէս կամ լայնապէս կոչեն. մեծ և փոքր յառաջին դարս՝ հասարակօրէն սոսկ եպիսկոպոս կոչուէին, և գլխաւոր կամ մեծ, և ասոնց նման անուամբք որոշուէին ազգի կամ աշխարհի կամ մեծ գաւառաց եպիսկոպոսունքն: Ասանկ համեմատական պատուոյ անուամբ մի միայն զանազանէին առհասարակ քահանայքն կամ երիցունք. և զի ի սկզբան յոյն և ասորի քահանայք շատ էին քան զՀայս, անոնց լեզուաւ այլ կոչուէին ի մերայոց թէ քահանայն և թէ ստորին աստիճանի պաշտօնեայք եկեղեցւոյ. ինչպէս քիչ առաջ լսեցինք յԱզաթանգեղոսէ՝ անագանուս կոչուիլն զբաւարդացի կամ ընթերցողի. և ինչպէս բարձրագոյն աստիճանաւորն ինչուան հիմայ

այլ մեր մէջ (նա և օտարաց) յոյն բառով՝ եպիսկոպոս կոչուի, փոխանակ թարգմանելու Տեսուչ կամ Վերստեւուչ ըսելու, և ըստ ոմանց Դեո կամ Դիւսապետ. եկեղեցական կարգաց, աստիճանաց և խորհրդոց վրայ զրոգ նախնիք մեր, սկսեալ ի Ս. Սահակայ մինչեւ յօրինագիրն կամ Դատաստանագիրն Մխիթար Գոշ և այլք յառաջ քան զսա և յետոյ, և մանաւանդ անոր ժամանակակիցն Ս. Ներսէս Լամբրոնացի (ի Մեկնութեան Պատարագի) բացայայտեր են այս բաներս, և աւելորդ համարիմ յիշել, զի որոշակի մեր քրիստոնէութեան Արշալուսոյ յատուկ զիտելիք կամ նոր բան մի չեն: Ասոնց հետ իմանալու և թողլու է որ և է եկեղեցւոյ կարգաց, զրոց, ծիսից, և այլն, խնդիրներ, որ եկեղեցական հնախօսութեան վերաբերին, և որք՝ յայտ է թէ այնպիսիք էին՝ որպիսիք զանոնք կատարող նախնի պաշտօնեայքն, այսինքն յունականք կամ ասորականք. և մինչեւ այսօր մեր Պատարագամատոյցն, Օրհնուրիւն գիրքն կամ Մաշտոց, մեծաւ մասամբ ի Յունաց առնուած են, մասն ինչ և յԱսորոց, որպէս ի Ս. Եփրեմէ. և եթէ յանուն Ս. Սահակայ և Ս. Լուսաւորչի Պատարագամատոյցք այլ յիշուին՝ նորա եւս կամ բոլոր

կամ մեծաւ մասամբ այդ օտարաց նմանը կամ նոյնը են¹։

Այս առթիւ յիշենք, որ մեզի ծանօթ Յաճախապատում² կոչուած գրքէն զատ՝ Լուսաւորչի անուամբ հայերէն գրուած չի գտուիր, բայց անվաւեր Տեսիլք կամ Հրեշտակի հետ խօսակցութիւն. սակայն եթովպացի և արաբացի (կարծեմ թէ և զփոխի) հին ձեռագրաց մէջ գտուին իր անուամբ վարդապետական բանք. Ագաթանգեղոսի մէջ եղածէն, Յաճախապատումէն, թէ ուրիշ գրուածէ առնուած, դեռ ստուգուած չէ. իսկ իր վարքն, ինչպէս և տօնն՝ թէ այդ յիշեալ ազգաց և թէ այլոց, յորս յայտնի են Ասորւոցն, Յունաց և Լատինաց, գտուին իրենց Յայսմաւուրաց և Տօնացուցից մէջ։ Այս ամենն վկայեն՝ թէ մեր Լուսաւորիչն ինչ մեծ և հին համբաւ ունեցեր է, կրնամք ըսել համաշխարհական. և թէ, այն՝ որ այսպէս յետ մահուանն հռչակուեր է, նա և ի կենդանութեանն ունեցեր է անոնց շատին

1. Ասոնց վրայօք տեղեկանալ փափագողն կըրնայ՝ զատ յայլոց գտնել ճոխարար և լաւ քննութեամբ զըրուած գիրքը Գաթրիճեան Հ. Յովսէփ վարդապետի Վիեննայ Միթթարեանց, Արքագան Պատարագամատոյցք Հայոց անուանալ, և տպագրեալ հոն յամին 1897։

2. Տեղւոյս պատշաճ չեմ համարիր քննելն՝ թէ որքան ստոյգ կամ հաւանական գրուած է սա մեր Լուսաւորչին։

հետ որ և է կերպով վերաբերութիւն կամ ծանօթութիւն մի. որուն արդէն հաւաստիք տեսանք այլեւայլ գաւառներէ և թեմերէ օտարալեզու եկեղեցականներ և վարդապետներ բերելն ի Հայս։ Այս ծանօթութիւնն և համբաւ Լուսաւորչին անտարակոյս աւելի հռչակեցաւ առթիւ Նիկիոյ Ա ժողովոյն. որ և կարեւոր դէպք մի ըլլալով մեր ազգին քրիստոնէութեան արեգակնափայլութեան, վայելէ որ քիչ մի կանգ առնունք այս կէտիս վրայ, առանց աստուածաբանական և եկեղեցական խնդրոց մէջ մտնելու, թեթեւակի շօշափելով ըզպատմականն. հասարակաց ծանօթ ըլլալով՝ որ այդ առաջին տիեզերական սիւն հողոսին (ժողով) զլիաւոր պատճառն էր՝ Աղեքսանդրիոյ Արիստ երիցուն անտանելի հայհոյական մոլար վարդապետութիւնն, զՅիսուս Քրիստոս սոսկ մարդ ըսելով և ոչ միացեալ ընդ Բանին Աստուծոյ՝ Աստուած և մարդ. մէկ մ'այլ խնդիրն Չատկի տօնին օրուան և եկեղեցական վիճակաց կամ աթոռոց կարգաւորութիւնն։

ԺԶ.

Ժողով Նիկիոյ. — Արիստակէս եւ այլ Հայ
Եպիսկոպոսք. — Յակովբ ՄԾԵՆԱՅ:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ էութեան կամ կենաց
ընթացից մէջ՝ ամենանշանաւոր է այս կէտս
(Նիկիոյ ժողովն), նա և քաղաքական տե-
սութեամբ: Հազիւ տարի մ'անցեր էր անոր
վերջին հալածչի (Լիկինիոսի) բռնամահ
կորսուելէն, երբ իր և նմանեացն ամէնէն
ատելի կամ հակառակ անձինք, Եպիսկո-
պոսք, քրիստոնեայ եղած աշխարհաց ամէն
կողմերէ՝ հրաւիրանօք կամ հրամանաւ այն
աշխարհաց միապետ ինքնակալին կոստան-
դիանոսի, հաւաքուին ի Փոքր Ասիոյ հիւ-
սիսային արեւմտեան գաւառի (Բիւթա-
նիոյ) Նիկիա քաղաք, իրեւ ամէն կողմերէ
ժողովուելու յարմար դիրք մի ունեցող
տեղ: Եթէ կարելի ըլլար այդ յիշեալ
հալածչին և իրեն յառաջադէմ գործակ-
ցաց, Մաքսիմեանց, Գալերիոսեանց, Դի-
ոկղետեանց, կորած կուփած կնտացած
գլուխնին՝ իրենց յոխորտարար կոխած և
գիրենք անարգաբար կոխող հողէն վայր-

կան մի վեր կանգնել, ինչ ավշութիւն
պիտի պատէր իրենց աչաց այլ մտաց այլ:
Այդպէս իրենց սպառնալեօք հուր սուր
մահ սփռելէն ի քրիստոնեայս չորս տարի
վերջ, այդ հալածելոց, տանջելոց, նահա-
տակաց գլխաւորքն, Եպիսկոպոսքն, գրեթէ
նախախնամօրէն հաւաքուած մօտ այն քաղ-
քին (Նիկիոմիդիոյ), ուր իրենք՝ ինքնակալքն
և Կեսարք, գլուխ գլխի տուած՝ փսփսային,
քրիստոնէութիւնը ջնջելու հնարք հնարել,
հիմայ, դոքա իբրեւ թէ կոխեն կաքաւեն
իրենց գլխոց վրայ Քրիստոսի յաղթու-
թեան նշանաւ, ազատ համարձակ, և նոյն
Քրիստոսի անարգուած մահառիթ այլ ան-
մահունակ նշանը՝ Խաչը՝ կանգնեն ի գա-
գաթան իրենց կործանուած կամ կիսա-
կանգուն կռատանց:

Եթէ դոքա՝ քրիստոսահալածքն՝ չեն կըր-
նար գլուխնին վերցընել և ավշիլ, անհնար
է և մեզ այսպիսի յիշատակաւ և տեսքով՝
չգարմանալ չհիանալ հեզահոգի Յիսուսի
հաւատոց՝ համբերատար, աննկուն և հրա-
շափառ յաղթութեան, և իր այնքան
միլիոնաւոր նահատակաց փառափայլու-
թեան վրայ: Եւ չկարենալով այս կիտիս՝
զոնէ այս փոքր չափով զսպել մեր զգա-
ցումը և զրիչը, դառնանք՝ այդ յիշեալ
մեծահանդէս ժողովին մէջ՝ մեր ունեցած

մասին կամ վիճակեալ աթոռին, մեր պատմչաց քանի մի խօսքը յիշելով. ոչ զի լիագոյն և լաւագոյն գրուած են, այլ զի մերայինք են և սիրելիք:

Իրաց ժամանակակից մեր ստէպ յիշեալ պատմիչն, Ագաթանգեղ՝ համառօտիւ յիշէ (ձիւի). « Հրաման ետ մեծ կայսրն՝ օգոստոս « տականն Կոստանդիանոս՝ ժողովել ամեն « նայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիաց « ւոց: Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ և « Ս. կաթողիկոսն Գրիգորիոս՝ հանդերձե « ցին և արձակեցին զՌատակս. որ երթեալ « հասանէր ի ժողովն մեծ Նիկիոյ՝ ընդ « եպիսկոպոսան ամենայն .ուր՝ ամենայն « տիեզերացն կարգեցաւ ընդունելութիւն « աւանդութեան հաւատք, կարգք լուսա « ւորութեան, կանոնք պայմանաւորք, « աստուածատուր զօրութիւն հաճոյիցն « Աստուծոյ անչափ բարձրութեանցն: Ուր « և մեծ կայսրն Կոստանդիանոս մտեալ՝ « խոստովան լինէր զհաւատան, և օրհնու « թեամբ պսակեալ ի ժողովոյն, զանուն « ի յերկրի քողոյր, և զարդարաբան ի « յերկինս հաւատատէր»: Գծեցինք յետին տողս, զի շատ գեղեցիկ և վսեմ ըսուած մ'է և հեղինակին ուրիշ տեղ ըրած երկարաբանութեանց՝ ներել և փոխարինել տայ: Ապա կ'ըսէ. « Իսկ երանելին Ռուս-

« տակէս գայր (դառնալով ի Հայս) հասա « նէր պայծառ ծագեալ Հաւատովքն և « հաստատուն աստուածահաճոյ Նիկիական « կանոնօքն. երեւեալ ի Հայաստան երկրին, « առաջի դնէր թագաւորին և կաթողի « կոսին սրբոյ՝ զբերեալ Աւանդաբանս. « որով Սրբոյն Գրիգորի ի նոյն լուսա « ւորական կանոնսն յաւելեալ, առեալ « զիւր վիճակն Հայաստան երկրին՝ պայ « ծառացուցեալ՝ հանդերձ արքայիւն Տրդ « դատայ՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց « լուսաւորէր »:

Իսկ ամենախոյզ խորենացի մեր՝ աւելի պատմաբար գրէ (Բ, 20) ժողովոյն պատ « ճառը (Սրբիոսի մոլար վարդապետութիւնը), և ժողովոյն նախագլուխ եպիսկոպոսապետ « ները. « Բիտոն (Βιτών) և Բիկենտ (Βικεντι « νος, Vincentius) և երիցունք ի Հռովմ « քաղաքէ՝ ձեռնարկութեամբ սրբոյն Սեդ « րևստրոսի (իբրեւ երեսփոխանք այս « Պապիս). Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրիոյ, « Էւստարիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երու « սաղեմի, Աղեքսանդրոս Կ. Պօլսի »: Որոց հետ պէտք էր յիշել զՌիոս եպիսկոպոս Կորդուբայ Սպանիոյ, որ նախագահ կամ առաջնորդ եղաւ ժողովոյն: « Յայնժամ « գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին « Կոստանդիանոսի՝ առ մեր արքայն Տրդ-

« դատ, զի զՍ. Գրիգոր առեալ ընդ իւր՝
« ի ժողովն երթիցէ »:

Այս հրաւեր՝ ոչ միայն վայելուչ էր, այլ և գրեթէ անհրաժեշտ ի կողմանէ կոստանդինոսի և ժողովելոցն, որք մեղադրելի կ'ըլլային՝ եթէ այնպիսի հռչակեալ կենդանի նահատակ մի չհրաւիրէին իրենց մէջ, ինչպէս հրաւիրեբ և բերեբ էին քանի մի խոստովանող և չարչարեալ եպիսկոպոսներ այլ. որոց մէկն՝ սուրբ հաւատոցն համար մէկ աչքէն զրկուեբ էր¹. միւս մի էր ձեռնատ կամ ոտնատ², և այլք իրենց վէրքերը յայտնապէս երեւցընէին կամայ ակամայ. — արդեօք մեր լուսաւորիչն այլ այն տասն և չորս կերպ կրած չարչարանաց աչքի փուշ բայց մտաց շնորհափայլ շառաւիղներ՝ դեռ չէր կրեր վրան. կամ թէ՛ Տրդատայ կրկին կերպարանափոխութեամբ ապա առոյգ պատանւոյ պէս պայծառ մարմնով նորոգուելուն նման, ինքն այլ նորոգուեբ էր. — հաւանելի է որ ի նշան փառաւոր նահատակութեանցն՝ կային և երեւէին վրան նիշք պանծալիք, որովք ի տիեզերական ժողովին՝ կըրնար քան զբազումս՝ գուցէ և քան զքնաւս՝ սխրալի և պաշտելի երեւնալ. վասն այնո-

1. Ինչպէս Պոտինոս եպիսկոպոսն Հերակլեայ.

2. Ինչպէս Ս. Պափնտորոս:

րիկ « Եւ ոչ Սուրբն Գրիգոր հաւանեցաւ
« երթալ, զի մի՛ զառաւել պատիւն՝ վասն
« խոստովանողական անուանն՝ ի ժողո-
« վոյն կրիցէ. որպէս զի (որովհետեւ)
« այսպէս փափագանօք և մեծաւ փութով
« կոչեն »: Տրդատայ հրաւիրուիլն այլ շատ
վայելուչ և փառաւոր էր. այն որ գնաց
ի Հոռով՝ յայցելութիւն դաշնակից կայսերն, գրեթէ հարկ էր որ անոր դիմաց
բազմէր ի ժողովին աշխարհական պատուաւորաց մէջ, գերագոյն քան զայլս, և միակ թագաւոր քրիստոնեայ, և այնպիսի
թագաւոր: Սակայն քաղաքական զգուշութիւնը չթողուցին նմա կատարել իրեն
եկած հրաւերքը. վասն զի իր և կայսեր
դէմ մախացող և մխացող Պարսից թագաւորն (Շապուհ) ուրիշ թագաւորաց հետ
դաշնակցեալ՝ լուեայն իրեն (Տրդատայ)
այլ սպառնայր. « վասն այնորիկ ոչ եթող
այլ առանց իւր զաշխարհս » (Հայոց)... « այլ
« (ինքն և Գրիգոր) առաքեն փոխանորդ իւր-
« եանց զՈւրստակէս, հանդերձ ճշմարիտ
« խոստովանութեամբ երկոցունց՝ գրով »:
Այսինքն, հաւանութեան գիր գրած են,
թէ ինչ որ ժողովն սահմանէ՝ իրենք այլ
կ'ընդունին. — ո՛ւր էր թէ այդ թղթերն
ունենայինք հիմայ: — « Որոյ (Սրիստ.)
« երթեալ հասանէր մեծին Ղեւոնդի. և

« հանդիպի յայնմ ժամու՝ զի մկրտէր
 « (ի Սինոպ) զԳրիգոր՝ զհայր Գրիգորի
 « Աստուածաբանի... Երթեալ Ռքստակէս
 « ընդ մեծին Ղեւոնդի՝ հասանէ ի քաղաքն
 « Նիկիացոց, ուր եղեն ժողովեալ Հարք
 « 318, ի քակտոմն Արիանոսաց... Ապա
 « դարձեալ Ռքստակեայ արժանահաւատ
 « բանիւ և քսակ կանոնեայ գրիովք ժողո-
 « վոյն, գայ հանդիպի հօրն և արքային ի
 « Վաղարշապատ քաղաքի. ընդ որ ու-
 « բախացեալ Սրբոյն Գրիգորի՝ սուղ ինչ
 « գրութիս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յա-
 « լելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ
 « վիճակին » :

Մեր նախնիք կ'աւանդեն, թէ՛ Ս. Լու-
 սաւորիչ մեր Նիկիական դաւանութեան
 կամ Ս. Աթանասի կոչուած Հաւատոյ հաւ-
 զանակին ետե կցած ըլլայ՝ ինչուան հիմայ
 մեր պատարագի ատեն ըսուած համառօտ
 փառատրութիւնը, « իսկ մեք փառաւո-
 « րեցուք որ յառաջ քան զյաւիտիանս », և
 այլն. սակայն, բազմաց ստոյգ կամ
 հարազատ չերեւիր այս. նոյնպէս և այն
 յիշեալ Գրիգորն կամ կանոնքն՝ 30 թուով,
 համառօտ բանք, որ ի կանոնագիրս մեր
 զրուած են՝ յետ Առաքելական և Նիկիական
 կանոնաց, և չարժեր այս տեղ յիշել:

Տրդատայ և Գրիգորի երեւնալէն ի մեծի

ժողովին՝ զրկուած ըլլալով, նայինք անոր՝
 զոր իրենց փոխանորդ խաւրեցին, յԱրիս-
 տակիս. որ այժմու սովորութեամբ այսպէս
 կոչուի, բայց վերոյգրեալ պատմիչք (և
 այլք՝ շատ հեղ) Ռիստակիս գրեն, որոյ
 յունական մասնիկը թողլով՝ արեւելեան
 անուն մի լսուի (Ռքստակ). սակայն հա-
 լանօրէն ամբողջ անունն այլ յունական
 է, իրենց արիստ, *αριστος* (ծշմարիտ) բառէն
 առեալ, որով շատ բարդեալ անուններ
 ունին. ինչպէս Արիստոտել, Արիստարքոս,
 Արիստիդէս, և այլն: Եւսերիոսի զՀայոց
 դարձն ի ֆրիստոսն չյիշելու նման է՝ և կոս-
 տանդիանոսի Վարուց մէջ Նիկիոյ ժողովն և
 շատ Հարս յիշած ատեն՝ զմեր աշխարհիս
 ներկայացուցիչ Արիստակէսը չյիշելն.
 գուցէ կեսարիոյ հայրապետին վիճակեալ
 միւս եպիսկոպոսաց կարգին դնելով՝ լռէ.
 իսկ հին յունական՝ յորմէ և լատին այդ
 Ա. ժողովի եպիսկոպոսաց Յանկին մէջ՝
 (որ հայերէն փոխուած այլ գտնուի) կերպ
 կերպ զրուած է անունն. յունարէն *Αρσ-*
στακης, Aristarces, Aristanes, Ari-
 stacius, Aristaces, Acrites.

Քան զանունն աւելի հետաքննելի էր
 թէ՛ որ կարգի կամ աստիճանի դասուած է
 մեր եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն ի Նիկիա,
 և թէ՛ ունէ՞ր ազգային եպիսկոպոսակից

ընկերներ այլ: — Անհնար կ'երեւի իր հետ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսաց չըլլալն, բայց թերեւս ոչ իբրեւ ամօրոտակալք. սակայն և այս շատ հաւանական չէ. վասն զի, նախ, ի թիւս աւելի քան 250¹ յանուանէ նշանակեալ եպիսկոպոսաց ժողովոյն՝ յիշին եպիսկոպոսք քաղաքաց Փոքր Հայոց ինչպէս, Եւրիտու կամ Եւտրիքիտու Սատաղուցոց միջասահման քաղաքին, Եւրալ կամ Եւրոգիտու՝ Սերաստիոյ, և երկու քորեպիսկոպոսք. դարձեալ եպիսկոպոսք Կոմանայ, Զեարայ², և այլն. բայց զասոնք մեր Լուսաւորչին վիճակէն դուրս համարելով: Երկրորդ, Մեծ Հայոց եպիսկոպոսք այլ նշանակուին այդ բազմամթիւ և բազմաշփոթ անուանց մէջ. ինչպէս Արաւի կամ Արաւի եպիսկոպոս Ծովիաց, որ Մեծ Հայոց մեծ նահանգ կամ աշխարհ մ'էր, և հարկաւ եպիսկոպոսն այլ մեծապատիւ. հայերէն անուանագրութեանց մէջ գրուի «ի Մեծաց Հայոց», Արիստակիսէ անմիջապէս վերջը կամ քովը դրուած և Ատրի-

1. Կարծուի թէ աւելի աւանդութեամբ և Աբրահամ նահապետի ընդոծնաց թուովն՝ 318 կ'ըսուին Հարք ժողովոյս: Մեր մէկ հայերէն Կանոնագրքի մէջ 212 Հարց անուանք կան:

2. Որ էջ Ծղաւնից, որպէս կարծեւր է ժողովոց հայերէն պատմագրոյ պատուական Հայրն. այդպիսի անուամբ տեղ չկայ ի Հայս:

կեւ կամ Կրիտեւ, Կրիտէ, նման Տիրիկեւ քրմորդի եպիսկոպոսին անուան, բայց իր ամօրոտն կամ թեմն գրուած է Պեկոպոյիս, թէ և այս անուն փոքր Հայոց կամ Պոնտոսի յարմարի և հաւանորէն է Diospontus կոչուածն, կամ Helenopontus. սակայն գրողն թէ զայս և թէ զԱմասիա և զԿոմանա՝ ի Մեծ Հայս գրած է: Որպէս և ըլլայ՝ քիչ Հայ եպիսկոպոս երեւնայ ի վիճակէ Լուսաւորչին, և ընդհանրական երեսփոխան նորա և աշխարհին՝ Արիստակէս միայն, որպէս և Պարսից՝ միայն Յովհաննէս քորեպիսկոպոս մի ներկայանայ: Շատ օրինակք անուանակարգութեանցն՝ զմերս ոչ ի Հայոց գրեն այլ Եպիսկոպոս Հայոց, (ինչպէս երբեմն Մեհրուժանայ համար ըսուեցաւ¹), իբրեւ զլուիս ամենայն եպիսկոպոսաց զաւանդին իւրոյ և ներկայացուցիչ եկեղեցւոյն: Յիշեցինք վերը՝ որ Արիստակէս բերաւ Հայոց կաթողիկոսին և թագաւորին՝ ճշմարիտ խոստովանութեան զիր մի. որում հաւանորէն ձեռք զարկեւր էին

1. Եպիսկոպոսական ցանկին մէջ ի Մեծ Հայս՝ գրուին Արիւրտեոս և Արիկեւ. Ասորոցն, Արիստակիտ և Ակրիտէս. նշանաւոր է Արարացոց ցանկին յիշելն ի Մեծ Հայս միայն զԳրիգոր, Մեզի ծանօթ մէկ հատիկ հայերէն ցանկն ունի, «ի Փոքուէ Հայոց» Եւտաղիտոս ի Սա «բամպէ, Եւթիտոս ի Սատաղէ, ի Մեծաց Հայոց» Արիս «տակէս» կամ Ակրիտէս:

և շատ կամ քիչ եպիսկոպոսք Հայոց. ապա հարկ չէր անոնց երթալն այլ ի Նիկիա: Թէ այսպիսի խոստովանութեան կանխիկ գիր մի գրեցին և ղրկեցին՝ ուրիշ վիճակաց եպիսկոպոսապետք կամ եպիսկոպոսք, ինձ յայտնի չէ:

Քիչ մի վերը յիշուած Պարսից եպիսկոպոսին հետ յիշէ խորենացի նա և մեր ծանօթ և զրացի մեծ եպիսկոպոսն ՄԺԵՆԱՅ, զՍ. Յակովբ, իբրեւ Եղեսիոյ, Երաղ կամ Երիրիոս եպիսկոպոսին հետ ուղեկից Արիստակիսի և Ղեւոնդիոսի¹: Որքան մեծ են արժանիք ՄԺԵՆԱՅԵՆԵՆ և որքան մեծարեալ ի մերայոց յայտնէ իր տօնի յիշատակն և շարականն: Յայսմաւորք և աւանդութիւնք աւելի մեծցընեն՝ ըսելով, թէ այնքան Ս. հայրապետաց մէջ՝ Կոստանդիանոս Ս. Յակովբայ քով տեսնէր հրեշտակ մի, Յակովբայ ի կոստանդիանոսի քով: Մեր եկեղեցական և քաղաքական պատմութեան մէջ այլ յիշատակներ ունի այս մեծ և արտաշաւած հայրապետս, այլ և անվաւեր և ռամկական զրոյցք. որոց կարգին համարելու է և անոր ազգականութիւնն ընդ Գրիգորի Լուսաւորչի, թէ և մի ի զգոնագոյն

1. Եւ միայն ասոնք տեսնել են կ'ըսէ զլոյսն փայլատեւեալ ի վերայ հօր Գրիգորի Աստուածաբանին՝ միւր տութեանն ատեն:

պատմեաց մերոց ըսած ըլլայ: — Ոչ պակաս քան զնա մեծացընեն Յայսմաւորք զԱրիստակէս՝ ըսելով. «Մեծափառ և զարմանալի հրաշքեր փառազարդեալ ի մէջ «բազմախումբ Հարանցն Սրբոց՝ հանդիսաւոր երեւեալ» . այլ և ռամիկ կերպով մի հրաշագործութեան¹:

Թողլով այս գերահռչակ Ս. տիեզերական ժողովոյն մէջ խօսուածն և եղածն, որ զեռ եւս կարօտ է լուսաբանութեան, քիչ շատ ժողովելոց անուան ստուգութեան նման, յիշենք որ անոնց մէջ իբրեւ մի յ'13 գլխաւոր վիճակապետաց՝ Ղեւոնդիոս՝ վեցերորդ կամ եօթներորդ է, և այսպէս ստորագրէ յանուն իւր և իր գլխաւոր մետրապօտաց կամ վիճակաց, «Ղեւոնդիոս «Կեսարու Կապադովկեցոց... (վկայեմ) «վասն ամենայն եկեղեցիաց՝ որք ի

1. Իբր Թէ Արիստակէս փոքրահասակ տեսնուինաւով՝ խեղճուկ մէկ մի երեցեր և արհամարհուեր է ի ժողովրդէն. բայց նա իր ինչ ըլլալը ցուցնելու համար (որ Սրբոց չի վայելի), ըստ ճարտասան և ճամարտակ զրոյն մի, Նիկիոյ մօտ եղած (հիմայ ցամբած) լճակի մի մօտ երբ հողագործք զինքը՝ ծաղրելով՝ արօրն իր ձեռքին կու տան, նա «ի վերայ կապուտակ ալեացն լայնաւորած լճին լիութեան վեհաւէտ և քստմնածածան «կորովակի սիգաշարժ Թանձրութեան ջուրցն ովկիսաւ «նոյն (!), սիգաքայլ ոտիւք սրննթացութեամբ սերացու «ցեալ, անվեհեր զիտմամբ յիտուաբար (ի) նկատեալ «տեղին հասանէ», և այլն. և ջրոց վրայ ոչ միայն քայլէ այլ և արօրովը հերկէ, և դառնայ. և առ յիշատակէ՝ լճափին վրայ եկեղեցի մի կանգնեն:

« Կապպաղովկիա, ի Գաղատիա, ի Պոն-
« տոս Դիոպոնտեան, ի Պափղագոնիա, ի
« Պոնտոս Պոլիմոնական, ի Մեծ և Փոքր
« Հայս¹ »: Գեղասիոս Կիւզիկեցի եպիսկո-
պոսն, (ի վերջ Ե դարու) որ քան զուրիշ-
ներն աւելի կըրցեր է քիչ շատ հաւաքել
այս մեծ ժողովին մէջ Ս. Հարց ըսած-
ներէն, Ս. Ղեւոնդիոսի քանի մի խօսք եւս
յիշէ՝ բայց ոչ բացայայտ և լիացուցիչ:

Միշտ ցանկալի եղած է այլ ոչ գտուած՝
ժողովոյն մէջ ամեն խօսուածքն և զը-
րուածքն, որոց բովանդակութիւն անշուշտ
և մերս Արիստակէս տարած էր ի Հայս,
ուր նոյնպէս չեն գտուիր, բաց ի վերոյի-
շեալ 20 կանոններէն և աւելի համառօտ
կրկնութիւններէն. որ « Կանոնք Երկրորդ
« Նիկիականք, զոր եղին 318 եպիսկո-
« պոսքն, կրկնաբանելով կարճ ի կարճոյ,
« զլուսք 114 »: Ուրիշ գրող մի Արիս-
տակիսի համար կ'ըսէ, թէ բերաւ « զԳիր
« Կանոնաց թուեալ միահամար կարգաւ

1. Գիտելի է որ այն ժամանակ զրեթէ բոլոր արեւմտ-
եան Փոքր Ասիա երկու եկեղեցական մեծ վիճակ կամ
նահանգ էր բաժնուած, Ասիա և Պոնտոս, այս երկրորդին
պատշաճին այդ յիշեալ զաւուր կամ աշխարհք և ստո-
րակարգեալ վիճակը, որոց զլիաւոր եպիսկոպոսական էր
Կեսարիային, այն ատեն Ս. Ղեւոնդ, թերեւս արժէ դի-
տել, որ այդ եպիսկոպոսաց վիճակաց՝ կան հին ցանկը որ
չեն յիշեր զՄեծ Հայս, մոռացութեամբ, թէ այդ աշխար-
հին եկեղեցւոյ անման որից համար:

« տունս 51 »: Մխիթար Գոշ (Դատաստ-
ճիԳ), 30 զլուս կանոն կ'ըսէ Նի-
կիոյ ժողովոյն¹: Ներսէս Գ. կաթողիկոս
(640-60) ի թղթին առ Կոստանդին Գ.
կայսր, գրէ. « Սուրբ Ռատակէս ընկալաւ
« զհրամանս հաւատոյ ի Ս. ժողովոյն և
« ի մեծ թագաւորէն Կոստանդիանոսէ. բե-
« ռեալ մատոյց առաջի քրիստոսասէր
« թագաւորին Տրդատայ և Ս. քահանա-
« յապետին Գրիգորի, հանդերձ հրաւանօք
« երջանիկն Կոստանդիանոսի »: Յետին
խօսքն յայտնէ՝ որ բաց ի կանոնաց և
կարգաց եկեղեցականաց՝ կայսրն այլ իր
կողմէն գրեր էր պատասխան թղթոց մեր
թագաւորին և քահանայապետին, ինչպէս
որ վայելուչ էր, թէ և չի յիշեր Ագա-
թանգեղ, այլ յետ յիշելու Արիստակիսի
բերածները՝ այնուհետեւ Լուսաւորչի ջանքը՝
բանիւ և գրով յիշեցնէ. որ և կնիք է իր
Լուսաւորչութեան, և որով մենք այլ կըն-
քենք, թողով մանրամասնաբար իրեն հետ

1. Արժան համարիմ յիշել, որ թէպէտ մեր նախնեաց
գրոց մէջ չեմք գտներ Նիկիոյ ժողովոյն Պատմութիւն մի
երկարօրէն գրուած, բայց այսպիսի համբաւ մի լսուած
է յօտարաց ժ. Գ. դարուն վերջերը. մինչև ի պատրաս-
տութեան Բ սինէզոդոսին Լիոնի, յամի 1274, Գրիգոր
Ժ պապն Հռովմայ՝ հոգով գրեր է առ Լեոն Բ Թագաւոր
մեր Հայոց և առ կաթողիկոսն, որ Թարգմանեն զայն և
շուտով խաւրեն. ինչ պատասխան տուած են մերայինք՝
յիշուած չէ, և ոչ այլ ժողովոյն մէջ յիշուի:

ման գալն ի Հայաստան, հեթանոսութեան շէնքերը ջնջելու, որ մեծ մասամբ այլ քաղաքական և աշխարհագրական պատմութեան վերաբերին:

ԺԷ.

Վերջին գործք Ս. Լուսաւորչին եւ փոխումն:

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ քահանայապետական վիճակն կրկին հաստատուած պայծառացաւ Նիկիոյ ժողովոյն գումարմամբ և Արիստակիսի առաքմամբ. այնուհետեւ իր հայրն, որ և բոլոր Հայաստանեայց հոգեւոր հայր, իր վերջին անխոնջ ջանքը քանի մի տարի այլ տարածեց, ըստ որում գրէ Ագաթանգեղոս, և արժան է կարդալ (Ճիլգլուխը), յետ ընդունելութեան իր որդւոյն և յաջորդին բերածները. «Առեալ զիւր «վիճակն՝ զՀայաստան երկիրն՝ պայծառացուցեալ հանդերձ արքայիւն Տրդատու, «զամենայն աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր: Ապա յետ այսորիկ սկսեալ «երանելոյն Գրիգորի ճառս յաւախագոյնս, «զժուարպատումս, առակս խորիմացս

«զիւրալուրս յարմարեալ ի զօրութենէ և
«ի հիւթոյ զրոց մարգարէականաց, ի
«ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յարմարեալս աւետարանական հաւատոյն
«ճշմարտութեան... Զաւետարանական
«ընթացսն և զվերակացութիւն եկեղեցւոյ
«սրբոյ՝ շնորհօք Աստուծոյ առանց պա-
«կասութեան տանէր. և առաւել փութայր
«գուն եղեալ զամենայն ոք յորդորելով
«առ ի բարեացն քաջալերութիւն, զցայգ
«և զցերեկ պահօք և աղօթիւք և ուժգին
«խնդրուածովք, զգուշացուցանէր ամե-
«նայն մարդոյ:.. Եւ այսպէս հանդերձ
«թագաւորան և ամենայն աշակերտե-
«լովքն զամենայն ժամանակս իւրեանց
«ընթերցուածոց զրոց ծախէին զտիւ և
«զիշեր. և նովին ծաղկեալք և շահաւե-
«տեալք, և օրինակ բարեաց ուսումնասէր
«առնթերակայից ցանկ լինէին»: — Ո՞վ
են առնրերակայքն. — Գուցէ իր վիճակին
Հայաստանի մերձաւոր օտար վիճակք կամ
եկեղեցիք: — «Արդ այսու օրինակաւ զա-
«մենայն աւուրս կենաց առաքելարան
«առաքելագործ վարեալ՝ գհետ երեւեալ
«հրամանացն ընկալելոց, մինչեւ ի վախ-
«ճան կատարածին զայս առնէր ամ յամէ,
«րադեալ ի սերն Քրիստոսի՝ յուսառ-
«րէր»: — Գեղեցիկ և խոր վերջարան

Լուսաւորչի արդեանց. ոչ լոկ վառեալ բորբոքեալ ի սէրն՝ այլ և քաղեալ ի սէրն Քրիստոսի. արժանի մտածութեան և հիացման: Այսու և հեղինակն Ագաթանգեղոս՝ կնքէ իր բովանդակ պատմութիւնը. զրոց պարզ յիշատակարան մի յարելով ի նոյն, և ուղղելով առ Տրդատ, առ որ նոյնպէս նուիրած էր և իր յառաջարանը. ոչ յիշելով ոչ ասոր և ոչ Գրիգորի, (իր պատմութեան երկու վեհագոյն գործող անձանց) կենաց վախճանը, գուցէ անոնցմէ առաջ ինքն վախճանած էր:

Ոչ պակաս քան զգործս կենացն՝ սխրալի է և նշանաւոր, մանաւանդ հոգեկիր անձանց՝ իրենց մահն և պատրաստութիւնն ի մահ: Լուսաւորչի համար շատ հեղ զրեւ կրկներ էր Ագաթ. (ՃԻԱ), և տեղ մի յիշեցինք ինչպէս «ընդ ժամանակս ժամանակս « ի լերինս ելնեմն », այլեւայլ վանքերէ կրօնաւորներ հետը առնելով, և անոնց հաւասար ճգնելով. և երբ ամէն կողմ հպիսկոպոսարաններ հաստատեց՝ այլեւայլ ազատութեամբ, կ'ըսէ (ՃԻԲ). « Բայտ գառաւ » ուց գառաւուց երթեալ ընտրէր անձին « իւրում կայս հանգստեան յանապատ տեղ » ղիս, և անդ բնակէր, և յանապատիցն « լուսաւորէր զամենեւեան »: Եւ Տրդատ

(ՃԻԳ) շատ աղաչեաց զԳրիգոր՝ վասն « հանապազորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ « ինքեան շրջեցուացէ, որում ոչ հաւա- « նեալ չառնոյր ի յանձն. այլ յանապատ « տեղիս հաճեալ բնակութեամբ՝ պահովքն « կոխեալ զինքն, զի մի՛ տացէ հպար- « տութիւնն բարձրանալ կոխել զինքն »: Գեղեցիկ է այս իմաստ Ագաթանգեղի. Լուսաւորիչ խոնարհութեամբ ինքզինքը կոխէր նուաստացնէր, որ չըլլայ թէ իր հրաշալի գործերն և ի հասարակաց հռչակին և գովութեանն հաւնելով՝ հպարտութիւնն յաղթէ կոխէ զինքը, և մեղանչել տայ: Այսպէս մտածէին և ուրիշ սուրբ հոգեկիր անձինք. ոչ եթէ Գրիգորի առաքինութեան ոյժը պակաս համարելով, այլ արժէնքն և շնորհքն չափազանց, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, զի եթէ գերագոյնք քան զմարդիկ շնորհալից հրեշտակը հըպարտացան և անկան, աւելի եւս կըրնայ մարդ զրդուիլ և կործանիլ: Այս բանէս սիրողաբար վախնալով Գրիգորի սրտակից բարեկամքն, (մանաւանդ հեթանոսութենէ դեռ նոր արթնցած ազգին՝ անոր վրայ ունեցած համարմունքէն, որ գուցէ թէ և գերմարդկային և աստուածային անձ մի կարծէին զնա, ինչպէս և յետին դարուց մէջ անգամ գտուած են այսպէս մտածողը),

հոգեկիցքն ճգնաւորքն Սնտոն և Կրօնիդէս, մտերմաբար իրեն խորհուրդ տային, որ այնուհետեւ՝ մինչ ամեն բան կարգի դրեր էր և իր որդին այլ իրեն տեղ քահանայապետ, թողու քաշուի անծանօթ անշէն կողմ մի, և ծածկուի ի մարդկանէ:

Կ'արժէ ներկայացնել հոս՝ այս յիշեալ երկու սուրբ ճգնաւորաց՝ (զոր ինքն Գրիգոր հաներ բերեր էր իրենց հայրենեաց ճգնարանէն) անգամ մի սիրալի և սիրալի կերպով իրարու հանդիպիլն Տարօնոյ վանորէից և անապատներու կողմերում, ինչպէս պատմէ ականատեսն Զենովբ: Երբ Հոովմէն դառնալով Տրդատ զԳրիգոր հետն առած եկաւ այս կողմերս, փափագեցաւ տեսնել այն ճգնաւորները. Զենովբ այլ հրաւիրեց զԳրիգոր՝ որ գայ և իրեն յանձնած վանատեղոյն հիմնարկած եկեղեցին այլ կանգնէ: Թագաւորն և հայրապետն խաւրեցին զԱլբիանոս մեծ եպիսկոպոսն որ երթայ բերէ իրենց ճգնաւորները. երբ եկաւ սա ասոնց ճգնարանը և չգտաւ զանոնք՝ հարցուց, և ըսին թէ շատոնց է որ անոնք իրենց խցիկները թողեր և չեն դարձեր. երեք օր փնտռեցին Ալբիանոսի հետ. չորրորդ առտուն կանուխ բլրոց վերայէն և անտառի միջէն սաղմոսերգութեան ձայներ լսուեցան. երբ աւելի

մօտեցան Արեւու բլուր կոչուած տեղոյ աղբիւրի մօտ, Սնտոն և Կրօնիդէս իրենց քանի մի ընկերով այն արշալուսոյ և կանաչ երկրի պարզութեան մէջ երեւցան երգելով. « Յոյց ինձ ճանապարհ՝ յոր « գնացից »: Ալբիանոս այլ իր կողմանէ փոխարէն երգել տուաւ. « Հոգի քո բարի « առաջնորդեսցէ ինձ »: Երբ հանդիպեցան իրարու՝ ճգնաւորքն ողջունեցին զեպիսկոպոսն՝ ըսելով, « Բարի եկիր, ճանապարհորդ խաղաղութեան »: Նա պատասխանեց. « Բարի գտար զձեզ, օթեմանք « Հոգւոյն Սրբոյ »: Կամ, « Բարի խաղաղութիւն ձեզ, մշակը Աստուծոյ »: ապա աւետիք տուաւ որ թագաւորն Տրդատ և Ս. Գրիգոր եկեր են զիրենց տեսնելու. անոնք այլ աւետիք ձեզ, ըսին, որ Աստուած այսպիսի լաւ ժամանակ պարգեւեց մեզ, զսատանայ հալածեց, և սուրբ հաւատքը հաստատեց: Իսկոյն Ալբիանոս՝ սարկաւագներ զրկեց առ Ս. Գրիգոր և առ Տրդատ, որ Արձան քրմապետին յաղթուած տեղն էր. և երբ լսեց՝ ուրախանալով հրամմեց որ խաչարձան մի կանգնեն այն տեղ և կոչեն Աւետեաց խաչ: Ապա Ս. Գրիգոր իր հետ եղած բոլոր եկեղեցականներով թափօր կազմելով, խնկօք և ջահուր՝ երգելով և անտառները հնչեցնելով ելան

եկան ընդ առաջ ճգնաւորացն, զորս տեսնելով Ս. Գրիգոր, ողջունեց. « Բարի որ « գտար զձեզ՝ առաւօտը բարեաց » . անոնք այլ պատասխանեցին, « Բարի եկիր արու « սեակդ արդար խաղաղութեան՝ որ զտիե « զերս լուսաւորես » . այս տեղս այլ կոչեցաւ Աշտուց թուր: Ապա եկաւ Տըրդատ համրուրեց ճգնաւորները և օրհնութիւն խնդրեց. նոքա այլ հոգեւոր խօսքերով ուրախացուցին զնա և իրեն հետ եղողները. յետոյ աղօթք և պաշտօն կատարեցին, այլ և մարմնաւոր ուրախութիւն: Աւելի պակաս իբրեւ 15 օր այն կողմերը պտըտելով՝ ուր որ առաջուց կործանած Դեմետրի և Գիսանէի տաճարն էր՝ հօն մեծամեծ քարերով բարձր խաչ մի կանգնել տուաւ թագաւորն և նաւակատիւք ընել, այն հանդիսից եկած բազմութեան մարդկան թիւն այլ զրել անոր վրայ, որ եղաւ 60,000, կամ գրոց՝ ուրիշ օրինակի համեմատ՝ 100,450, թագաւորին զօրքն և Գրիգորի հետ եղողներն այլ միանգամայն հաշուելով: Այս յիշատակն ապագայից թողով՝ բաժնուեցան ի ճգնաւորաց և ի նոր սրբազանեալ տեղեաց՝ թագաւորն և Գրիգոր՝ իրենց պաշտօնէիւք, և զինուորական և եկեղեցական երգոց միախառնութեամբ, որոց ձայնք և արձագանգք

կարծեմ՝ ոչ այնքան յանտառաց և ի բլրոց հնչէին՝ որքան երկընդէն:

Չայս և նախընթաց դիպուածներն այլ յիշելով՝ անկարելի թուի որ հոգի և սիրտ ունող ու ներկայ և հանդերձեալ հայրենիք յիշող անձ մի՝ չըզգայ իր մէջ նուրբ և սուրբ ձայն մի, հզօր ազդում մի: Այսպիսիք էին իրք և կիրք յԱրշալուսի անդ և յԱրեւածագն Լուսաւորութեան Հայոց. որովք ոչ միայն կրօնական անձինքն զմայլեցան, այլ և զօրականք և արքունիք. որք թերեւս աւելի երկար օրեր փափագէին մնալ այն տեղ. բայց յանկարծ պատերազմական փոդեր հնչեցին, իմացընելով՝ որ թէպէտ Տրդատայ ի վրաց կողմ խաւրած գունդն յաղթեց վանեց հիւսիսային հրոսակները, սակայն անոնք նորէն զօրաժողով ընելով՝ առաջ կու գան. հարկ էր որ փութայ Տրդատ անոնց դէմ:

Իսկ Գրիգոր՝ ըստ միաբան վկայութեան Ագաթանգեղի և Խորենացւոյ, յետ դարձի Արիստակիսի ի Նիկիոյ՝ ասոր յանձնելով իր աթոռն և հովուապետական գաւազանը, « այնուհետեւ ոչ եւս երեւեցաւ յայտնեալ « ումեք », ինչպէս կ'ըսէ երկրորդն (Բ. ՂԱ.), կրկնելով իր առաջուց ըսածը (Ղ.) « Դարձեալ ի նոյն լերինս՝ ոչ ումեք յետ « այնր յաւելոյր երեւել, մինչեւ ցվախ-

ճան»։ Ո՞ր են այդ լերինք. — շատ տարի առաջ այլեւայլ լերանց մէջ ճգնէր Գրիգոր, ուսկից երբեմն իջնելով այցելէր իր հօտին. բայց այս վերջին անգամ՝ եկեղեցոյն և աշխարհի բոլորովին հրաժարական բարեւ տալով, քաշուեցաւ Եզրնկայ և Դարանաղեաց (Կամախայ) միջոց եղած Սեպուհ լերան քարայրի մի մէջ, ուր քիչ առաջ Հոովմէն եկած Հռիփսիմեանց մէկ ընկերն՝ Մանի՝ առանձնացեալ ճգնելով վախճանէր էր, և նոյն ինքն Գրիգոր զինքը գտեր, հոգին հոգացեր, մարմինը թաղեր, և տեղը ժառանգեր էր, որ և անոր համար կոչուեցաւ Մանեայ—այրք։ Այս բանս այլ զարմանալի նախախնամութեամբ. Գրիգոր լուսաւորչական կեանքը սկսի Հռիփսիմէով, վերջանայ անոր ընկեր՝ Մանիով։

Խորենացւոյ ճիշդ հաշուով՝ իր Լուսաւորչութեան սկիզբն կ'ըլլայ Տրդատայ թագաւորութեան 17դ տարին, որ է Քրիստոսի 301—2, վերջինն՝ յետ 30 տարւոյ (332)։ Ո՞րքան ժամանակ այլ ապրած է յետին առանձնութեան մէջ. և ի՞նչպէս. — հարցընելու է իր պահապան հրեշտակին, որ ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակաց ինն

1. Իրեն համանուն Manne, ճգնակից և ժամանակակից կոյս մի եղած է ի կողմանս Դաղդիոյ, որ յիշատակուի յ'Յ հոկտեմբեր ամսոյ։

դասուց չորրորդէն էր։ Հաւանօրէն քանի մի տարի ապրած է. բայց մեր ոճով տարիք ըսելով. այլ ըստ իրեն՝ կենաց և մահու մէջ վիճակ մ'էր, աւելի անմահութեան մօտ քան մահու. և այս այլ յարմար մեր Եղիշէի յիշած պղատոնական առածին, « Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ « անմահութիւն է »։ Ըստ այսմ էր և Գրիգորին. և այն ըստ մեզ ապրած տարիներն՝ մանաւանդ թէ ամիսներն և օրերն՝ մէկ մէկ աստիճանք և տոնփոխք էին երկնաչու սանդղոց, մօտէ մօտ առ Աստուած վերցընելու։ Վերջապէս, ի՞նչպէս եղաւ վախճանն. — զայս այլ հրեշտակաց հարցընելու է։ Սակայն քիչ մ'այլ մարդկային մտաց ոյժ մը տալով՝ և մեզմէ դարերով առաջ մեր նախնեաց խորհրդածութիւնը քննելով՝ լաւագոյն համարիմ կարդալ մէկ հոգեբագողի մի Շարականն՝ այս խնդրոյս նկատմամբ, հեղինակն ըլլայ Խորենացի, ըլլայ Եզնկայեցի, այն շարականն՝ որ իր առաջին բառին համար Լեւրիք կոչուի սովորաբար, և մի է մեր ընտիր խորագգած, ներշնչեալ շարականներէն. միանգամայն և Գրիգորի մահուան և մարմնոյն գտուելուն աւանդութիւնները շօշափէ, իր շատ անգամ լերանց մէջ ճգնելուն համար, ինչպէս տեսանք քիչ առաջ։ Իրաւամբ և յաջող

գիւտով՝ հեղինակն կուսկսի գովութեամբ
լերին՝ որ ընդունեցաւ, ծածկեց և պահեց
զՍուրբն, այնպիսի Սուրբ, որով կըրնար
լեռն գերազանցել ի մէջ լերանց, զորս
համարձակ կանչելով՝ կ'ըսէ. « Լերինը
« ամենայն, այսօր ցնծացէք ընդ մեծապա-
« ծառ փառան Սեպուհոյ գերազանց յերին.
« քանզի ի նմա բնակեցաւ Սուրբն Գրի-
« զորիոս, սիւն լուսոյ Հայաստանեայց
« սուրբ եկեղեցւոյ. որով ցնծան ի փառս
« վերնոյն Սիովնի: — Որ (Սեպուհ) առա-
« լել խորին խորհրդով ինդայ քան զԱրա-
« րատեանն բարձր Մասիս. քանզի ի նմա
« հանգեաւ Սուրբն Գրիգոր. տապալեւ ապ-
« ղեցոցիչ ի հոսանաց մեղաց Հայաստան
« ազանց. որով փրկիմք միշտ »: Գ. և Գ.
տունը շարականին բաղդատեն զՍեպուհ
ընդ Սինայ և ընդ Կարմեղոս լերանց,
փայլեցնելով զԳրիգոր՝ անոնց վրայ ելլով
Մովսիսի և Եղիայի մէջ: — Ե տունն՝
ըստ աւանդութեան յիշեցնէ հրեշտակաց
երեւնալն և այցելել առ Լուսաւորիչն, և
յայսմ բաղդատէ ընդ Եսայի մարգարէի.
« Համանմանեալ ամովսածնին Եսայեայ
« կայծակնամարտութեամբ սուրբ մարգարէին՝
« Տէր Գրիգորիոս, վեցթեան Սերովբէից
« կիզիչ կենդանեաց՝ եղեւ տեսանող՝ հոգ-
« ւով կենդանին. զանդընդախոր զձորն՝

« երկնից կամար յօրենեաց »: Գեղեցիկ
հարտար համեմատութիւն՝ ձորոյ խորու-
թիւնն երկնից բարձրութեան զուգելով:
Դարձեալ Զ տամր Սուրբ Գրոց մէջ սըր-
բազնեալ Սանիր և Ահերմոն լերանց բաղ-
դատէ զՍեպուհ, ուսկից՝ յառայ աղբիւրն
Գրիգոր՝ այն կողմի երկիրը պարարտացը-
նելու համար՝ բարեհամ ջրոց աղբիւր
բղխեցուց: — Ե տունն լերին զագաթէն
վար կ'իջեցնէ ի Մանեայ — Այրև, բաղ-
դատելով Բեթղեհեմի այրին, ուր յորդորե-
ցան դստերքն Եւայի՝ կուսութեամբ ըլլալ
մայր Բրիստոսի, իսկ հոս յորդորին մարդիկ
մաքուր վարքով ազատանալ ի մեղաց: —
Ը տունն դարձեալ լեռ մի դիտէ, անհա-
մեմատ սուրբ և վեհ լեռ. Գողգոթա. յորոյ
վրայ խաչն Բրիստոսի կանգնեալ զաշ-
խարհ փրկեց. ասոր՝ անկարելի էր բան
մի հաւասարել. սակայն մեր հեղինակն՝
այն Ս. Խաչին դէմ հանէ աւանդութեամբ
Տրդատայ սուրէն՝ ձեւացուցեալ Խաչ մի
և նուիրուած խաչեցեալ Կենարարին.

1. Աւանդութիւնն կ'ըսէ, թէ այս սուրս ի Մեծն
Կոստ. կայսերէ տրուած է առ Տրդատ, և կողով հաշ-
վառչեմի, իբր թէ սրոյն մետաղեայ նիւթն հաւերու ստա-
մոցսաց մէջ իբրեւ կուր կ'ըլլուած և հալուած ըլլալ, և
անոնց դուրս ձգելէն վերջը՝ ժողոված, հալեցուցած և
կազմած սուր. և թէ այսպէս կ'ընեն ի կողմանս Պարսից,
աւելի հաւանական էր Պալմառնի կոչել զսուրն:

« Զէնն արքայական՝ սպանմանն գործի՝
 « կենաց արքային (Քրիստոսի) ի կենաց
 « գործիս նուիրեալ. որով փրկեացէ զմեզ
 « յաւիտենից մահուանէ »: Երկու խաչե-
 րով իրենց տեարքն այլ լռելեայն կամ
 հեռուանց իրարու համեմատին, Քրիստոս
 և Տրդատ: — Թ' տամք դարձեալ դառնայ
 առ Լեառն Սեպուհ, և բաղդատէ կամ
 նմանցընէ՝ այն աննիւթ աստուածային
 լերան, որոյ համար հարցընէր մարգարէն,
 թէ ո՞վ կըրնայ ելնել հոն և բնակել ի խո-
 րանն սուրբ. և համարձակ ի վերայ բերէ,
 թէ կըրցաւ Գրիգոր. « Զոր և տեսաք առ
 « Սուրբն Գրիգոր կատարեալ »: — Տաս-
 ներորդ տունն յիշեցընէ զաւանդութիւնն՝
 թէ Սերովբէք՝ զերագոյնք ի դասս հրեշտա-
 կաց փափագելով իջնէին գային « ի տես
 « մարմնով ճգնողին. (անոր համար և)
 « պատիւ տեղւոյն անուամբն կոչի ». այս-
 ինքն լերան կամ այրին մօտ տեղ մ'այլ
 Սերովբէք կոչուեցաւ և ուխտատեղի մ'ե-
 դաւ: — Վերջին (ԺՍ) տունն ասուգագոյն
 աւանդութիւնն է, թէ այն կողմերուն արա-
 ծող հովիւք՝ զիպուածով գտեր են (որքան
 ատենէ վերջ) Լուսաւորչի անշրնչացեալ
 մարմինը՝ քարայրին քով, կամ զիհի ծառի
 մի խորցած փորուածին մէջ կռթնցած,
 և չճանչնալով ով ըլլալը՝ հօն թաղեր են.

« Հովուին հսկողի (Գրիգորի)՝ և Քաջ
 « Հովուին (Քրիստոսի) պատկերի (նմա-
 « նողի), հովիւքն եղեն հետեւողք. զոր
 « ամփոփեցին՝ զմարմինն մաքուր, մերձ
 « ի յԱյրն Մանեայ, մեզ դեզ ախտից
 « մաքրութեան. որով սրբիմք հոգւով ի
 « թիւնից վիշապին » (սատանայի): Այս
 կերպ գտնուիլն աւելի հաւանական կ'երեւի
 քան ուրիշ կերպով զրուածն յոմանս ի
 Յայսմաւուրաց, որպէս թէ, հովիւքն գտած
 ըլլան զմարմինն նստած « իբրեւ ողջ ընդ-
 « դէմ արեւելից, խաչանման ի վեր ու-
 « նելով զաջն առաքելական ի վերայ
 « աստուածատիպ պատկերին, և սեղան
 « սուրբ ի փայտէ պատուականէ, և սկիհ
 « մաղզմայ փայտեայ՝ պատեալ զիպակ
 « հանդերձիւք սուրբ կտաւօք. և քող ու-
 « կեթել ծայրիւք ծալեալ վուշ դաստա-
 « ռակաւ և եղեալ ի պահարան կտաւեայ.
 « զաւազան ի ձախոյ ձեռին՝ հաստատելով
 « ի վերայ ծնկացն... Եւ առեալ բերին
 « վէմս մեծամեծս, որպէս եղեն իմաստնա-
 « ցեալք յԱստուծոյ, և շինեցին շուրջ զնո-
 « վաւ զմբեթածեւ և բարձրագոյն, զի մի
 « (որ) հասցէ ի նա, և կապեցին զգմբէթն
 « զայն օր. և երկրպագեալ գնացին ի
 « խորանս իւրեանց, և պատմեցին ամենեւ-
 « ցուն, և փառաւոր առնէին զԱստուած »:

Մեր եկեղեցասիրաց այլ զրասիրաց այլ ծանօթ են Լուսաւորչի վրայօք երգուած ուրիշ շարականն եւս, ինչպէս Յովհ. Եղբն-կայեցւոյ՝ այբուբենից թուով 36 տունը, զրեթէ բոլոր իր չարչարանքները յիշելով և պէս պէս գովելով, ուրիշ շարականը այլ իր չորս անգամ տարւոյ մեջ տօնուելուն համար. զանազան գեղեցիկ տաղեր այլ. նա և ներբողներ կամ ճառեր այլեւայլ վարդապետաց գործ, յորս նշանաւոր է Յովհ. Սարկաւագ վարդապետին. բայց մեր աշտման պարագային կարեւորն և անոնց մէջ այլ վեհագոյն այս լերանց շարականն էր՝ որ և միակ յիշատակ անծանօթ կերպով մահուան Լուսաւորչին. որ ոչ միայն իր խոնարհութեան՝ գերազանց շնորհք մ'եղած է Աստուծոյ կողմանէ, այլ և զգուշութիւն մի նոյն կողմանէ, որպէս Մովսիսի անծանօթարար մեռնիլն. Խորայեւացւոց համար, որ թանձրամիտ կամ շատ սիրահար ժողովուրդն՝ երկուքին այլ աստուածական պաշտօն և պատիւ չտան. նա ի կատար Նարաւ լերին անյայտացաւ՝ Միքայէլ հրեշտակապետի հովանաւորութեամբ, սա Սերովբէից սպասաւորութեամբ ի Սեպուհ, որ և կոչուեցաւ իր անուամբ Լեւոն Ս. Գրիգորի. Անապատներու մէջ, մանաւանդ յԵգիպտոս

և ուրիշ կողմերու առանձնութեանց մէջ շատ Սուրբք անյայտօրէն վախճանած են, և յետոյ ոմանը յայտնուեր են ոմանը միշտ անյայտ անծանօթ մնացեր, Աստուծոյ միայն գիտելիք. բայց մերս Լուսաւորիչ՝ ինչ որ ըսինք՝ իր և Աստուծոյ կամօք առ ժամանակ մի այնպէս մնացեր է, և յետ հովուաց ձեռք այնպէս թաղուելուն, ստոյգ համարելով զայն, զոր և խորենացին յիշէ (Բ, Դ) գեղեցիկ խորհրդածութեամբ պարզելով շարականին վերջի տան և մեր վերի ըսածները. « Վայելէր իսկ նոցա « որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խոր- « հրդածուք, լինել և աշակերտի յըղարկ- « մանն սպասաւորք: Եւ ծածկեալ ամս « բազումս՝ աստուածային իմն գոգցես « տեսչութեամբ, իրբեւ զՄովսէսն զայն « ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն առցի ի « շեռսն առաքելաբարբառացն ազգաց. իսկ « յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք « կողմանցս այսոցիկ, զկնի յետ բազում « ժամանակաց՝ յայտնեցաւ ճգնաւորի ու- « մեքն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերեալ « եղաւ ի գիւղն Թորդան՝ նշխարք Սրբոյն « Գրիգորի»: Յետ զայս ծանուցանելու՝ արժանապէս Լուսաւորչի արժանեաց վրայ այլ խորհրդածելով կնքէ. « Սա՛ յարեւելից « կողմանց (Պարթեւաց) աշխարհիս մերոյ

« արեւելք ծագեալ մեզ, և իմանալի արեւ-
 « գալան հոգեւոր ճառագայթ, ի խորին
 « չարութենէ կռապաշտութեան՝ ելք ճշմա-
 « ըրտ, բարի այսահալած. երանութեան
 « և շինութեան հոգեւորի առիթ. աստուա-
 « ծային արդարեւ արմաւենի տնկեալ ի
 « տան Տեառն և ի գաւիթս Աստուծոյ
 « մերոյ ծաղկեալ. և այսպիսեօք ժողո-
 « վըրդովք բազմացեալ. զմեզ ժողովեաց
 « ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ »:

Էթէ աստուածային յայտնութեամբ եւ
 դած է Լուսաւորչի մարմնոյ զիւտն և
 փոխադրութիւնն ի Թորդան, ուր պար-
 տէզ մ'ունէր ստացուած, հարկ է որ մեծ
 հանդիսիւ եղած ըլլայ, և այն նշխարաց
 մասն մի առնուած ըլլայ յառաջնորդաց
 եկեղեցւոյն. բայց ստոյգ պատմութիւն
 չկայ այս բանիս. այլ յիշուի Ե դարուն
 վերջերը Զենոն կայսեր հրամանաւ բոլոր
 մարմնոյն կամ մեծ մասին տարուիլն ի
 Կ. պօլիս, միայն աջ բազուկը թողլով ի
 Հայս. և յետ քանի մի դարուց ուրիշ
 մասն եւս բերուած ի Հայս, թէ խնդրա-
 նօք թէ ճարտարութեամբ. և ըստ Լատի-
 նացւոց աւանդութեան՝ զլուին և այլ մասն
 նըշխարաց և չարչարանաց գործեացն՝
 փոխադրեալ ի Նարոլի մեծ քաղաք իտա-
 լիոյ, ի վանս կուսանաց, որք և յաջոր-

դարար պահեն և պատուեն զանոնք՝
 Սրբոյն նուիրած եկեղեցւոյ ծռարանու-
 թեամբ Ս. Լիկորիոյ կոչուի՝ փոխանակ
 Գրիգորիոյ: Աստի այլ մանր մասունք
 ցրուեր են ուրիշ քաղաքներ, ինչպէս ի
 Մեալինե Սիկիլիոյ. Կալարրիոյ՝ Հաիդովե
 (Reggio) քաղաքում այլ եղած է և կայ
 եկեղեցի մի յանուն մեր Ս. Գրիգորի, զոր
 փոքր կոչեն որոշելու համար Գրիգոր Ա.
 պապէն որ Մեծն կոչուի: Այս մեր Գրիգորի
 եկեղեցին երբ հիմնուած կամ նուիրուած
 է հօն, ինձ չէ յայտ. բայց. այսչափ որ
 Ժ. Զ դարուն վերջերում պապական և
 եպիսկոպոսական կոնդակօք այդ եկեղեցին
 տրուած է Դոմինիկեան կրօնաւորաց: —
 Զուտ Հայոց ձեռօք և ծիսիւ կանգնուած
 և կանգուն կայ ի Լիվոռնոյ՝ Հայոց եկե-
 ղեցի մեր Լուսաւորչին, ի սկիզբն Ժ. Բ
 դարու, և մինչեւ հիմայ հայերէն պատա-
 րագուի հօն կաթողիկ Հայոց քահանայէ,
 և որոյ պահապանք են քանի մի Հայ
 ընտանեաց սերունդք թէ և հայերէն չգի-
 տեն: Ի Հռովմ այլ եղած է եկեղեցի յանուն
 մեր Ս. Լուսաւորչի ասկէ վեց եօթն դար
 առաջ. իտալիոյ ուրիշ քաղաքաց Հայոց
 եկեղեցիք այլ գոնէ խորան մի նուիրած
 են իրենց Լուսաւորչին, որպէս Վենետիկոյ
 Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին, ուր և քանի

մի դար է՝ մինչեւ այսօր պատուի, և առաւել եւս ի խորանին որ ի մեր Ս. Ղազար կղզւոյ Մխիթարեանց:

Օտար տեղեաց և ազգաց մէջ առ Ս. Լուսաւորիչ նուիրուած պաշտօնը կանխեցինք յիշել, որ հաւաստիք ըլլայ թէ ո՛րքան մեծ և ծաւալեալ էր և է անուն նորա՝ իր կենդանութեան ժամանակէն սկսեալ և ամէն հին եկեղեցւոյ տօնացուցից և Յայսմաւուրաց մէջ նշանակեալ, ինչպէս առաջ այլ յիշեցինք. և թէ նորա պարզ անուամբ չափ յիշեն զմեր Սուրբս (բաց ի Լիվոնոյի և Նարոլիի եկեղեցիներէն), մեր երախտագէտ Հարք և ազգ՝ յայսմ մասին ինչպէս լաւ ճանչցեր լաւ այլ յարգեն և պաշտեն իրենց աննման Հայրն և Լուսաւորիչը. տարին չորս հինգ անգամ տօնելոց զնա իր այլեւայլ յիշատակօր. աւելի եւս նշանակեն Յայսմաւուրը մեր և կ'ըսեն, թէ և ամեն օր տօնէինք՝ շատ չէր. եթէ ոչ տօն՝ այլ յիշատակն գրեթէ ամեն օր կ'ըլլայ ի ժամերգութեան և ի պատարագի: Իսկ նիւթականքն՝ եկեղեցիք, մատրոնք, վանորայք, ուխտատեղիք Հայաստանի և Հայոց գաղթականաց յԱսիա և յԵւրոպա՝ ամեն կողմ եղած են և կան, և կըրնան անթիւ ըսուիլ. նոյնպէս կարելի է ըսել՝ թէ Հայոց ազգային և անմոռաց մտաց և սրտի

սիրելի գաղափարաց մէջ առաջինն է իրենց Ս. Լուսաւորիչն: Կարելի է դարձեալ ըսել, երկու ձայնարձակ զօրաւոր անուն իրենց յուշոյ տարերը եղած են, մին արտաքին և միջնադ, Հայկն, միւսն ներքին՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, ի վեր քան զայլ ամենայն ազգային՝ ոչ սակաւ սիրելի և պանծալի անուանս, այսինքն անձինս:

Ամփոփելով ինչ որ ըսինք այս գրուածիս մէջ իր վրայօր և ինչ որ գրած և ըսած են բնիկը և օտարը, սկսեալ յԱգաթանգեղոսի հայ և յոյն բնագրէն՝ մինչև ի յետին լատին և իտալացի վկայաբանս (յետինքս չորս հինգ գրող և տպագրող ունին Լուսաւորչի վարուց), ընթերցողին կամ խորհրդածողին մնայ երեւակայել կազմել Լուսաւորչի գաղափար մի, ո՛րքան մեծ բարձր հրաշալի ի միջի մեծաց և հրաշալեաց. ո՛րքան լայն է միտքն, տաք է սիրտն, լուսաւոր է հոգին. — ասոր չափն իւրաքանչիւրի կարողութեան չափով է, եթէ կարելի է չափ դնել այսպիսի Լուսաւորչի մի:

ԺԸ.

Վախճան Տրդատայ.

ԹՈՂԼՈՎ զամենքն, հանդերձ Գրի-
գորի ժամանակակից և ականատես գրիչ-
ներով, իր Որդւովք և Թոռամբք, իր
աթոռոյն անընդհատ հարիւրաւոր յաջոր-
դօք, ամէն հին և նոր Լուսաւորիչք քիչ
շատ ճանչցողներով, կ'ուզեմ մէկ միայն
անձի մի զգացումը քննել, եթէ հնար է.
անձ մի՝ որոյ անունն և գործն, սիրտն և
հոգին՝ զրեթէ անրաժանելի էր անկէ:
Կ'իմանան ամենքն ո՞վ է այդ անձն: Բայց
եթէ իր և Գրիգորի իրարու ծանօթութեան
սկիզբն ելնենք, ո՞վ կրնար երեւակայել
անգամ, թէ այն անձն՝ ատողն, տանջողն,
դատապարտողն, զըրի մի մէջ երկար տա-
րիններ բանտոյն զնա, Տրդատ, ըլլար յետոյ
ամեն անձէ աւելի յարգող, մեծարող,
սիրող և զրեթէ սիրահար Գրիգորի: Որչափ
այս գրուածիս մէջ այլ յիշուեցաւ՝ թէ և
սակաւ, կըրնայ հաստատել ըսածս. ինչ
խնամքով և փառօք յուղարկեց զնա ի
Կեսարիա. ինչպէս նոյն կերպով տարաւ

ի Հռովմ և բերաւ. ինչպէս միշտ իր հետ
տանէր և օգնէր՝ հեթանոս Հայաստանը
Ջրիստոնեայ դարձնելու. ինչպէս անոր
ձեռքով մկրտուելով յԵփրատ՝ մարմնով
և հոգւով իրեն վերածնեալ որդի կ'ըլլար,
և միշտ իրրե զհայր և զերագոյն քան
զհայր ճանչնար, պատուէր և սիրէր. և
զրեթէ ծնողասէր որդւոյ՝ տղու պէս՝ իր
ետեկն կ'երթար, փնտռէր՝ եթէ քիչ մի
ատեն չտեսնէր զնա իր քով, ըլլայ յար-
քունիան, ըլլայ ի բանակի զօրացն, ըլլայ
յեկեղեցիս, ի վանորայս և յանապատս.
Ինչ դժարութեամբ թողուց որ նա հրաժարի
յաթոռոյն և յաշխարհէ, իր տեղ թողլով
իր հոգւոյ և մարմնոյ ամենամօտ անձը
(զԱրիստակէս). և ինչպէս անոր ի լերինս
առանձնացեալ ատեններն այլ կ'երթար
երբեմն գտնելու, և մէկտեղ աղօթաւոր և
ճգնաւոր ըլլալու՝ գոնէ առ ժամանակ մի:

Իսկ ո՞վ կըրնար չափել այն հսկայ
սրտին տրոփանքն՝ երբ հարկ եղաւ յետին
անգամ բոլորովին իրմէ բաժնուիլ. երբ
նա ծածկուեցաւ յԱյրս Մանեայ ի Սեպուհ.
Թէ և հաւանական է թէ երբեմն երբեմն
փորձեց այն ծածկարաններն այլ յայտ-
նելու, և իր ծերութեան և յոմանց ոմանց
կրած հակառակութեան ցաւոց և ճան-
ձրութեան մխիթարանք խնդրելու, իր

վերջին տարիներում: Բայց երբ այն ծածուկ ծակտիք ծերպից և այլից այլ փակուեցան, և Լուսաւորիչ յետ մահուանն անծանօթ մնաց յամենեցուն, և ոչ ևս երևէր, ոչ ևս գտնուէր, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ զգաց և կրեց այն հսկայ սիրտն Տրդատայ: — Ինքն միայն գիտէ:

Տրդատ շատակեաց եղաւ և շատատես: Այլակերպ աշխարհը մի անցաւ իր առջեւէն. նոր աշխարհը մ'այլ բացուեցաւ իր դիմաց. շատ գործեց, շատ կրեց, երկար յոգնեցաւ այն մեծ հոգին, և հանգիստը գտնէր միայն իր հոգւոյն հայրացեալ Գրիգորի գիրկը. որոյ հետ փափաքէր մնալ այնուհետեւ թողլով թագն ու ամեն բան, մինչեւ որ մէկն կամ մէկ այլն իրարմէ առաջ մեռնէին. և եթէ Գրիգոր կանխէր ի մահ, անշուշտ փափագէր Տրդատ որ ինքն այլ չապրի, ոչ յուսահատարար անձին մնասելով՝ այլ կենաց մէջ այնուհետեւ ցանկալի բան մի չգտնալով, բայց միայն իր Լուսաւորչին յիշատակը:

Թեբեւս ոմանց անյարմար կամ վիպասանական ինչ երեւի՝ Գրիգորի և Տրդատայ նման մեծամեծ անձանց՝ այսպիսի բացատրութիւն սիրելութեան. — սակայն ո՞վ մտած է անոնց սուրբ սրտին խորը, իրենց այնքան իրարու հետ՝ թէ Լուսա-

ւորութենէն առաջ և թէ յետոյ՝ գործակցութիւնը քննելու. կամ, միթէ նուա՞զ է քնտանեկան և բարեկամական սէր Սրբոց մէջ՝ քան թէ աշխարհայինն և մարմնաւոր յաշխարհասէրս: Առջի յիշածներէս գուցէ աւելի զգալի պատմական նշմարը այլ կան մեր այս երկու վեհից իրենց արժանաւոր սիրելութեան: Տրդատայ նոր թագաւորած ատեն՝ երբ Գրիգոր գերագոյն մտածութեամբ ուզեց անոր ծառայել, իբրեւ իր սպանիչ հօր (Սնակայ) պարտքն անոր սպանեալ հօր (Խոսրովու) հատուցանելու, առանց զնա ճանչնալու՝ Տրդատ հաւնած և սիրած է Գրիգորի գործուհետեւութիւնը, և իրեն՝ իբրեւ անդարձ տուրք քնծայեր էր Այրարատայ Կոտայից գաւառին մէջ՝ Արամօնը կամ Արամօնս կոչուած գիւղը, որ ինչուան հիմայ ծանօթ է Արամնաւ կոչուելով, և մեզմէ հազար տարի առաջ կաթողիկոս պատմիչն Յովհաննէս վկայէ՝ որ այդ տրքից վաւերական յետկարն այլ դեռ պահուէր. չըսեր ինչ լեզուով գրուած, այլ հաւանօրէն յունարէն: Իսկ յետ Լուսաւորութեանն՝ մկրտութեամբ ի ձեռաց Ս. Գրիգորի՝ ի՞նչ գանձեր նուիրած չէ կարծելի. անշուշտ վերոյիշեալ թորդան գեղն՝ ուր թաղուեցաւ Սուրբն և մերձաւոր սահմանքն՝ մասն են

Տրդատայ տըրից. բայց գերագոյն բան մ'այլ ուզելով ընծայել, եթէ չէր կըրնար արքունի թագը տալ, վկայէ տեսող պատմիչ մի՝ որ տուեր է անոր իր թագաւորական ոսկեկապ մանաւանդ թէ ոսկեծոյլ պատմունքներ կամ վերարկուն, այնքան թանձր և խիստ ոսկեհուն՝ որ քղանցքը կամ փէշերը գետին դնելով՝ կանգուն կենայ եղեր. և այս արդարեւ Տրդատական յիշատակն երկար դարեր պահուել է ի գանձարանի կաթողիկոսաց:

Գրիգորի կողմանէ այլ անտարակոյս է նոյն զգացումն. աւանդուի որ, ինչպէս ի պատիւ Ս. Հովհաննէսի (և յետոյ ամեն կուսանաց) նուիրեալ՝ Ժամագրոց Աստուած մեծ և հօր երգն՝ ինքն Լուսաւորիչ յօրինած է, երեք կարճ տուն նուագ մ'այլ «ի վերին օգնականութեան» սկսելով, որ հին Տաղարանաց մէջ գտուի (և յոմանց Խորենացւոյ կարծուի՝ առ Գիւտ կաթողիկոս), Լուսաւորչին ըլլայ առ Տրդատ, և գրուածին իմաստէն գուշակուի՝ որ թագաւորին անգամ մի հիւանդութեան առթիւ յօրինուած և նուիրուած է. և այս շատ աւելի յարմար է քան Խորենացւոյն համարին:

Այլ մեծագոյն եւս նշան, մանաւանդ

արձան և մահարձան սիրոյ Տրդատայ առ իւր յատուկ և մեր ընդհանրական Լուսաւորիչն՝ եղաւ իր Գերեզմանն առ Գերեզմանի նորա: Եթէ Գրիգորի մարմինն ի Գառնըկայ գտուած և ի Թորդան տարուած այլ չըլլար, Տրդատ գիտէր որ այն տեղ պիտի թաղուէր նա և ինքն այլ կտակաւ (թէ գրով թէ անգիր) պատուիրած է՝ այդ ընդ մէջ մահու և անմահութեան կապով այլ կցուիլ Գրիգորի հետ: Գուցէ ի տանել Զենոնի կայսեր զմարմին Գրիգորի ի մայրաքաղաք իւր՝ Տրդատայ մարմինն այլ (հաւանօրէն զմրոսած) տարեր թաղեր են ի Հոգեաց վանս, որպէս աւանդուի. բայց ոմանք այլ զրած են՝ թէ Գրիգորի հետ անոր որդւոց և Տրդատայ մարմինն այլ ի Կ. Պոլիս տարուած է: Այդ որպէս այլ ըլլայ, շատ է մեր ըսածն ի հաւաստիս սքանչելի և գերազանց սիրոյ ազգիս՝ մեր երկու Լուսաւորչացն, զի և զՏրդատ ինչպէս ի սկզբան յիշեցինք, Խորենացին՝ խոր մտածելով՝ «մերոց Լուսաւորութեանցն Լուսաւոր վերակացու» ճանչնայ և գրէ, որպէս և երկուքին համար այլ կ'ըսէ, «Խորհելն յազգս Աստուծոյ և ճգնազգե» «ցիկ լինել՝ զոյգ երկոցունց»:

Այսքան երկարաբանելու պատճառն է՝ համարել որ արժանի է մտադրութեամբ

ճանչնալ Տրդատայ մեծ ոգին, որ ինչպէս մարմնոյ ուժով այնպէս և մտօք զօրաւոր էր ի քաղաքական տեսչութեան, ինչպէս յառաջ այլ յիշուեցաւ, իր ճարտար վարմամբ ընդ հոռմէական ինքնակալութեան, և իր պատերազմական ճարտարութեամբ, անոնց համեմատ և վեհագոյն եւս էր հոգւոյն եռանդն և աստուածասիրութիւնն, որով յաչա մարդկան այլ դասակից է տօնելի Սրբոց. և միով բանիւ իր սեփական կնիքն է յամենայնի մեծութիւն, ի խորհուրդս, ի գործս, ի զօրութեան և յառատածեռութեան:

Մէկ հատիկ նիւթական նշխար իր մեծութեան մնայ կիսականգուն՝ Այրարատ աշխարհի արեւելակողման քարալեւանց գահաւանդի մի վրայ որ և կըրնայ ըսուիլ միակ մնացորդ հին Հայոց թագաւորական ճոխութեան և ճաշակի, բայց ամենէն աւելի Տրդատայ նուրբ և վսեմ զգացման: Գիտեմք որ մեր եկեղեցին իրեն հետ տօնէ իր կիսն Աշխէն թագուհի և իրենց դուստրը, Խոսրովիդախտ: Սա մեր պատմութեան մէջ խորհրդական կերպարանք մ'ունի. չըսուի թէ հարսնացեալ ըլլայ, այլ սիրելւական կուսութիւն մի կարծեցընէ. և գերագոյն եւս. զի երբ հայրն և իր պաշտօնեայքն պատժուեցան յԱստուծոյ՝ յետ

նահատակութեան Հռիփսիմեանց, թուի իմն թէ ասոնց հոգին այլ արքայաշուք օրիորդին անցաւ, և ասոր յայտնուեցաւ յաստուածուստ՝ որ Գրիգոր դեռ ողջ է ի զըրին, թող հանուի և ձեր ցաւոց ճար գտնէ: Յետ լուսաւորութեան ազգին, ուրիշ բան չի յիշուի իր վրայ, բայց զի երբ Հռիփսիմեանց համար եկեղեցւոյ գետինն փորուէր, Խոսրովիդուխտն այլ իր գոգով կրէր հողը, որպէս թէ իր երջանիկ քերց ծառայութիւն կամ փոխարէն մ'ընեւու: Սրբազան մեղամաղծի կամ մենասիրութեան շուք մի երեւի իր վրայ. և Տրդատ թափանցելով իր քրոջ ախորժակաց և զգացմանց՝ այն յիշեալ լեւանց սրացեալ լուսմուռ գազաթան վրայ՝ յունական նուրբ և ճոխ ճաշակով շէնք մի կանգնեց, որ թէ՛ իր անուամբ կոչուի Սարաւոյք Տրդատայ, և թէ՛ քրոջն՝ Հովանոց Խոսրովիդախտայ. և թուի իմն՝ թէ ինչպէս աւանդուի, Տրդատ ի յիշատակ Հռիփսիմեանց՝ Մասիսու բարձրէն ութ մեծամեծ քարեր փըրթուց բերաւ մինչ ի Վաղարշապատ, այս տեղ այլ խորաձորէն վերացուց կանգնեց այս վեցասին երեսքացը, զոր արժան համարած է ստորագրել սրատես Խորենացին (Բ. Ղ). և ինչպէս ըսածէն գուշակուի՝ բաւական երկար ատեն աշխատանօք շի-

նուած է, և Նիկիոյ ժողովոյն ժամանակի մօտ «Կատարէ Տրդատ զշինուած Ամրոցին» «Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վի-» «մօք, երկաթագամ և կապարով մածու-» «ցեալ. յորում շինեալ և Տոն հովանոց,» «մահարձանօք, սրսկելի դրօշաձովք,» «բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իշրոյ» «Խոսրով/ոյխոյ. գրեալ ի նմա զյիշատակ» «իշր հեղեղացի գրով»։ անշուշտ իր մեծո- գութեան և քրոջն ազնուութեան պատշաճ գրուած մ'էր, և կըրնանք նոյնպէս անշուշտ համարիլ՝ թէ Խորենացւոյ ատեն դեռ կար- դացուէր այդ անմահանալի յիշատակն. զի հազարաւոր տարի վերջ, յ'ԺԷ դարու՝ Երեւանայ մեծ շարժին ատեն կործանեցաւ. բայց այնչափ մեծամեծ նշխար թողուց քանդակներէն, որ հմուտ ճարտարագէտք վստահացան ձեւագրել ինչ որ եղած գու- շակուէր։ Գուցէ հեռանամ նպատակէս այսպիսի բաներ յիշելով, բայց ոչ յոգւոյ Տրդատայ. որոյ՝ այս ազգային լուսաւո- րութեան պարագային մէջ Գրիգորի հոգե- կից և գործակից ԸԼԼԱՐ շատ անգամ տեսնուեցաւ։

Հիմայ յետ տեսնելու այդ լուսաւորու- թեան արեգական ըստ մարդկային բնու- թեան՝ ի մայր մտնելը, ստիպուելիք տեսնել և երկրորդ լուսատուին. որ և փափագէր

Գրիգորի նման յառանձնութեանս քարան- ձաւաց ծածկուելով՝ և միայն առ միայն՝ իր մեծ հոգին աւանդել առ Աստուած։ Կըրցաւ մէկ երկու անգամ փորձել զայս՝ իր պայծառ արքունիքն ի խաւարի թողլով, բայց ստիպուելով ի թախանձանաց բարե- կամացն և յ'օգտէ հպատակացն՝ նորէն ղառնալ յաթոռն, այլ ոչ ի հանգիստ։ Հասեր էր ի խոր այլ արի ծերոսքիւն, ըստ պատմչին. իր հսկայական կազմուածն՝ դեռ առողջ և ուժով էր, և կարծես՝ մահն չէր համարձակեր մօտենալ իրեն բնական ճամ- բով... Եւ ինչպէս հասաւ, դպաւ, առաւ տարաւ... «Աստանօր ամաչեմ (և ես «ընդ Խորենացւոյ) ասել զճշմարտու-» «թիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և «զամբարշտութիւն (ապերախտից ոմանց)» «ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտա-» «սուաց արժանի սոցա զգործս։ Քանզի,» «հետ առաքեալ կոչեն զնա (յառանձնու-» «թեան վայրացն, խոստանալով) լինել «ըստ կամաց նորա»։ Ինչ էին իր կամքն. — ինչ որ սովորեցուց Ս. Լուսաւորին. քրիս- տոնէ անուան արժանի կեանք. բայց, Գրիգորի հայրական ձայնին խառնէր Տըր- դատ և հրամայականն. գուցէ և իր հոգ-ւոյն եռանդեան համեմատ պահանջէր ի հպատակացն՝ աստուածասիրութիւն, հան-

դերձ խստակրօնութեամբ, որոյ պայման մի է և պահք պահելն, որ այն ատեն աւելի շատ և ծանր էր և ոչ մի՝ այլ քանի մի քառասուն օրերով. և այս անտանելի էր բազմաց, մանաւանդ զինուորականաց. և կրնայ յայսմ երկու կողմանէ եւս չափազանցութիւն ըլլալ՝ նկատմամբ նորադարձ ժողովրդեանն. ասոր կողմանէ թուլութեամբ, Տրդատայ՝ խստութեամբ: Բերնի պահոց հետ՝ անշուշտ ուրիշ իրաւացի պահքեր այլ պահանջէր Տրդատ՝ իրեններէն. յորոց ազատիլ կամ թուլցընել փափաքէին պաղսիրտք, և սպասէին թագաւորին մահուան: Վերջապէս անհամբերութեամբ ուզեցին կանխել զայս. և բռնաբար կտրել երկարած կենաց թելը, զրդուած Սասանեանց Շապուհ թագաւորին թելադրութենէն: Իմացաւ ծերն այլ զգաստ Տրդատ՝ որ շշուկ մի կայ իր վրայ. բռնադատեց իր սենեկապանը որ յայտնէ. նա, վախ և անարի, վախնալով գուցէ և կաշառուած՝ առ ժամն ջանաց ծածկել դաւաճանութիւնը, և իմաց տուաւ բանասարկուաց, որք նոյնպէս վախով և այլ աւելի վատութեամբ, նախ, օր մի որսի հրաւիրելով զթագաւորը, իրեւ սխալմամբ նետը իրեն հասուցին և վիրաւորեցին, որ դարձաւ յանկողին ընկաւ. իսկ այն սատանայա-

պետն քան սենեկապետ՝ իրեւ վէրքը պատել կ'ուզէր. բայց տեսնելով որ երկար պիտի դիմանայ հիւանդն և կամ առողջանայ, «արքուցանէ զեղ մահու և վախճանէ. « որ յայտնի իսկ եղեւ ի նորին խորհրդակցացն: Եւ զայս արարեալ՝ (դաւաճանացն) շիջուցին յինքեանց զբազմախոյն « ձառագայրն աստուածապաշտութեան » . որ առաջ և յետ լուսաւորութեանն՝ միանգամայն երկար քան զամենայն ազգապետս « մեր՝ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց » կամ եօթն:

Զայս բռնադատօրէն պատմելով Խորենացի՝ սրտին դառնութիւնը արժանապէս թափէ այն մատնըչաց և խաւարասիրաց վրայ, Տրդատայ հետ իր և իրեն ընկերաց վրայ հասած հալածանքն այլ ողբալով սրտառուչ և հոգեհառաչ, զոր՝ թողում թէ ամուր թէ զգայուն սիրտ ունողաց կարգալ ի վերջ Բ գրոց պատմըչին (գլ. Դ. Բ). զոր և թուի թէ սրտին վրդովմանէն չէ կըրցած աւելի առաջ տանիլ, և կնքէ՝ նշանակելով, թէ « բովանդակեցան գիրք « Բ, Յառաջողիմոքեան Հայոց Մեծաց »: Եւ արդարեւ, Տրդատաւ դադրի յառաջադիմութիւն Հայոց. որք այնուհետեւ քաղաքականօրէն չհասան երբէք այն գերագոյն կատարը՝ յոր հասուց ամենայն սարօք և

փառօր՝ անհամեմատն աննմանն և միակն,
Մեծն և Սուրբն Տրդատ:

Յետ խոր հառաչանաց շունչն առնելու
և տալու, որպէս թուի տարիներով վերջը,
դարձած է պատմիչ մեր անգամ մ'այլ
նայելու ուր որ թողուց զՏրդատ, ի մահիճս
մահուն. և անկէ իջեցընէ ի դազադան և
յիշէ զյուզարկաւորութիւնն. զոր՝ համե-
մատ կամ փոխարէն իմն ապերախտից
ըրածին՝ արժանապէս և փառաւորապէս
կատարեր են երախտագէտը՝ որք քան
զվատսն շատ և շատ աւելի էին: Քանի
մ'անգամ հրատարակած ենք այս կարճ
բայց նշանաւոր յուզարկաւորութեան նկա-
ւագիրը, որ և է առթիւ. իսկ այս տեղ
իբրև Սրբոյ մի մեծի՝ չեմք ուզեր զլանալ՝
կրկնելու. թերեւ և ոմանց առաջին ան-
գամ ըլլայ կարգալն և հաւնիլն: Յետ
կատարելու եկեղեցւոյ օրինաւոր հան-
գըստեան կարգն և օծութիւնը, «Բարձեալ
« տարան զնա (թաղել) ի թորդան, ար-
« ծարապատ դիակիր դազադօք. յորում
« լծեալք չորիք ոսկեանձը (անտարակոյս
« ձերմակը, որ պատուական համարուէին
« քան զերվարս)». գունակ գունակ հան-
« դերձիւք զդազադան զարդարելով. և
« վաշտը զօրացն աստի և անտի՝ վառեալք
« զինուր և նշանակօք: Իսկ առաջին դա-

« զադացն՝ ճայն աստուածօրհնութեան և
« բուրմունք խնկոց. իսկ աստի և անտի՝
« բարեկամք և ընտանիք. և բազումք յորդ-
« աոցն նորա՝ հետեակ անկեալ. (պատմու-
« թիւնն միայն իր յաջորդ Խոսրովն յիշէ
« և ոչ այլ որդիս). — և զկնի դազադացն
« փողը և տաւիղը ողբոց, և կռսանք որդա-
« սացք (դեռ հեթանոսական սովորոյթ).
« թող զայլ ամենայն ռամիկան, որ եր-
« թային զհետ, ուրիշ բազմաբեւոյր: Եւ
« այսպէս հասեալք ի տեղին, արարեալ
« տապալս բազառորական ի քարանց կձեաց,
« և ի վերայ տարկի արկեալ (թուի թա-
« փանցիկ բարակ քար մի, ալարաստր՝
« եթէ ոչ ստոյգ ապակի): Յորում եղեալ
« զգանձն պատուական, զանոշահոտ զպատա-
« ռագն, զմեծ վստասկառոյն. և տարեալ
« թաղեցին զնա ի տեղուջ զքօսանաց Մե-
« ծին Գրիգորի, զոր պարսպեալ (չորս
« դին պատ քաշելով) անուանեաց իւր
« պարտէզ: Եւ կանոնեցին զօր կատար-
« ման նորա (ըստ Յայսմաւուրաց նոյեմբ.
« 29) տօնկ ամ յամէ¹: Չոր յանձն արա-

1. Այս ամսոյ եղանակն յարմար չէ սովորական օր-
աց, որոց առթիւ[†] է Տրդատ, բայց Հայաստան ունի
միևնուան օրեր այլ թեւաւոր կամ անթեւ: Յայտնի է
որ հիմայ յամարան կատարուի տօն Տրդատայ և կնոջն
և քեռն: Գարձեալ, յիշեալ որսորդութենէն մինչև ի
մահն՝ կըրնան ամիսներ անցած ըլլալ:

« բեալ եպիսկոպոսի գեղը՝ գնացին » . —
Ըստ ծանօթութեան կամ կանոնաց եկե-
ղեցւոյ՝ այդպիսի մահուամբ վախճանողն
Տրդատ՝ Խոստովանողաց կարգէն համա-
րուի, և արժանի տօնուելու: Այն հին
դարերում սովորութիւն էր տօնել զՍուրբս՝
ուր որ վախճանած և թաղուած էին,
գոնէ հանդիսաւոր տօնը հօն կատարել.
Ըստ այսմ յանձնուեցաւ Տրդատ՝ տեղւոյն
զլիսաւոր եկեղեցականին, որոյ եպիսկոպոս
Ըլլալն գեղի մի ինչպէս էր թորդան՝ թէ
և բազմաբնակ, վկայութիւն մի աւելցնէ
բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Հայաստան
յաւուրց Լուսաւորչի և յետոյ: Յիշեցինք
վերը որ Տրդատայ մարմինն յետոյ ուրիշ
տեղ փոխադրուեր է. կ'ըսուի թէ և ի Հոգեաց
վանս, ոչ հեռի ի վանայ:

Կնքելով այս մեր Լուսաւորութեան
պատմութեան մէջ Տրդատայ յիշատակը,
թողում ընթերցողաց՝ ըստ չափու իրենց
կարողութեան և դատողութեան՝ անոր մե-
ծութիւնը չափել, թէ մեր և թէ ընդհանուր
քաղաքական պատմութեան մէջ, և մա-
նաւանդ եկեղեցական, բաղդատելով առա-
ջինն իր ժամանակի կէս դարու հոռմէա-
կան ինքնակալութեան հետ, երկրորդն՝
իւր Մեծ Հայոց երկրին և ասոր շրջակայ
երկրներու վիճակին հետ. և թէ որքան

յառաջնումն մեծ էր յիշեցողս աշխարհի
կամ յազգապետս, ի բաց առեալ զԿոստան-
դիանոս, և որքան զօրաւոր և արդիւնաւոր
ի քրիստոնեայ պահել և պահպանել զՀայս.
յոր՝ մարդկօրէն տեսութեամբ՝ եթէ ինքն
չէր բաւական առանց Գրիգորի, միթէ և
սա կ'ըլլա՞ր առանց Տրդատայ այնպէս
բուսաւոր: — Որքան մեծ և մեծատալիւ
եղած է համբաւ մեր Լուսաւորչին, զայն
յիշեցինք. կերպով մի և ոչ պակաս է
Տրդատայն. նա՝ երկնաւոր շնորհօք, սա
երկրաւոր և երկնաւոր. յառաջ քան զԼու-
սաւորութիւնն՝ իբրև հսկայ և դիւցազն
հոգակուիլը՝ զանազան օրինակաւ, երօք,
առակօք և առասպելօք, յիշեն յԱգաթան-
գեղոսէ սկսեալ՝ շատ պատմիչք մեր և
գրիչք. իսկ յետ Լուսաւորութեանն՝ առա-
ջին և վերջին կեանքն յիրար խառնելով՝
ինչուան հեռաւոր աշխարհներ զրոյցք և
աւանդութիւնք եղած են իր վրայ: Ան-
շուշտ իր ուժին և մեծութեան նկատմամբ՝
յօտարաց ոմն հնարեր է ըսել, թէ հսկայն
Տրդատ նախ ովկիանոսի հսկայ ձուկը՝
կէտը (պալենա) կերեր կամ ուտել սովրե-
ցուցեր է: Ուրիշ մի, որոյ խառնակ աւան-
դութեամբք գրածն գտնուի յեթիովպիարէն
լեզուի և ուրիշ օտար լեզուէ թարգմանուած
համարի, մօտ տարիներումս թարգմանուած

և ծանօթագրուած անգղիարէն, գերմաներէն
և փոանկերէն¹, վիպասանութիւն մի Տըր-
դատայ՝ ինչուան Հոովմայեցւոց հետ բա-
րեկամութեանն աւրուին. Տրդակ անուա-
նելով զվիպասանեալն, իր թագաւորական
քաղաքն այլ համարելով զԴաւիթ, Ս.
Սարգսի յիշատակն այլ մէջ խառնելով.
Իբրև թէ իր մէկ զօրավարն ըլլար: Աւելորդ
էր արդեօք յիշել զայսպիսիս, եթէ չըլ-
լային ազգակցացս նոր առիթ և խրախոյս
մի աւելի ճանչնալու յարգելու պարծելու
և պաշտելու զՄեծն այն, որ երբեմն
ստուգագոյնն եղաւ դիւցազանց Հայոց,
յետոյ սրբազնագոյն ի վեհազունս նոցա,
և փառաւորեալն յերկինս ի դասակարգի
սուրբ և խոստովանող թագաւորաց. որոց՝
ընդ Քրիստոսին՝ «ոչ գոյ թագաւորութեանն
վախճան»։ Չարժեր արդեօք և յերկրի
աւելի կերպով մի հռչակել և փառաւորել
զնա²։

1. Յետինս ծանօթագոյն. René Basset. Les Apocryphes Ethiopiens. IV, La légende de S. Tèrtag.

2. Արդ, ի վերջնաւ այս յիշատակաւ Արշալուստյ մերոյ
ներուէ՝ արդեօք յիշել իբրև երազ մի 60 անցեալ ամաց,
կամ իբրև զցնորս մանկութեան և անգիտութեան, եթէ
այն կենաց դաւար և եռանդուն երիտասարդութեան պա-
հում՝ մտածէր ոմն դիւցազնեղութեամբ կամ վիպասա-
նութեամբ հռչակել զՏրդատ: Արդէն ողջածին կամ
ատաղձ կազմուած էր, և այն ժամանակի հասուն ցերթողի
մի ցուցուած՝ նորա դատաստանն իմանալու, յորմէ չառաւ
խրախոյս. բայց ինքն աւելի իր երկու մտմուռով ետ

կեցաւ փափազէն: Եւ, որ դժար երեւնար իրեն՝ Տրդատայ
երկու կենաց (նախ հեթանոսութեան հրապոյրքն և ապա
քրիստոնէութեան շնորհքը) համահաւասար փայլեցնել,
առանց ոչնչացնելու առաջնոյն խառուտիկ տեսիլը՝
երկրորդին լուրջ կերպարանօք, Երկրորդ, որ ինքն ինքնին
վախցաւ իր երեւակայութենէն. զոր շատ դժուար է սահ-
մանաւորել այն կանաչ տարիներում, Յնդեցաւ երազն.
Ընջեցաւ ատաղձն: Բայց, եթէ հիմայ կամ երբ և է ազգային
ոք հանճարեզ՝ եռանդուն և խոհական, համարձակի հո-
մերոսօրէն իրազործել զայսպիսի երազ, զուցէ չի զաներ
լաւագոյն նիւթ կամ անձն՝ քան զՏրդատ. միայն թէ
իր բանաստեղծութիւնն այլ արժանաւոր ըլլայ այդ մեր
ամենարժան Տրդատայ:

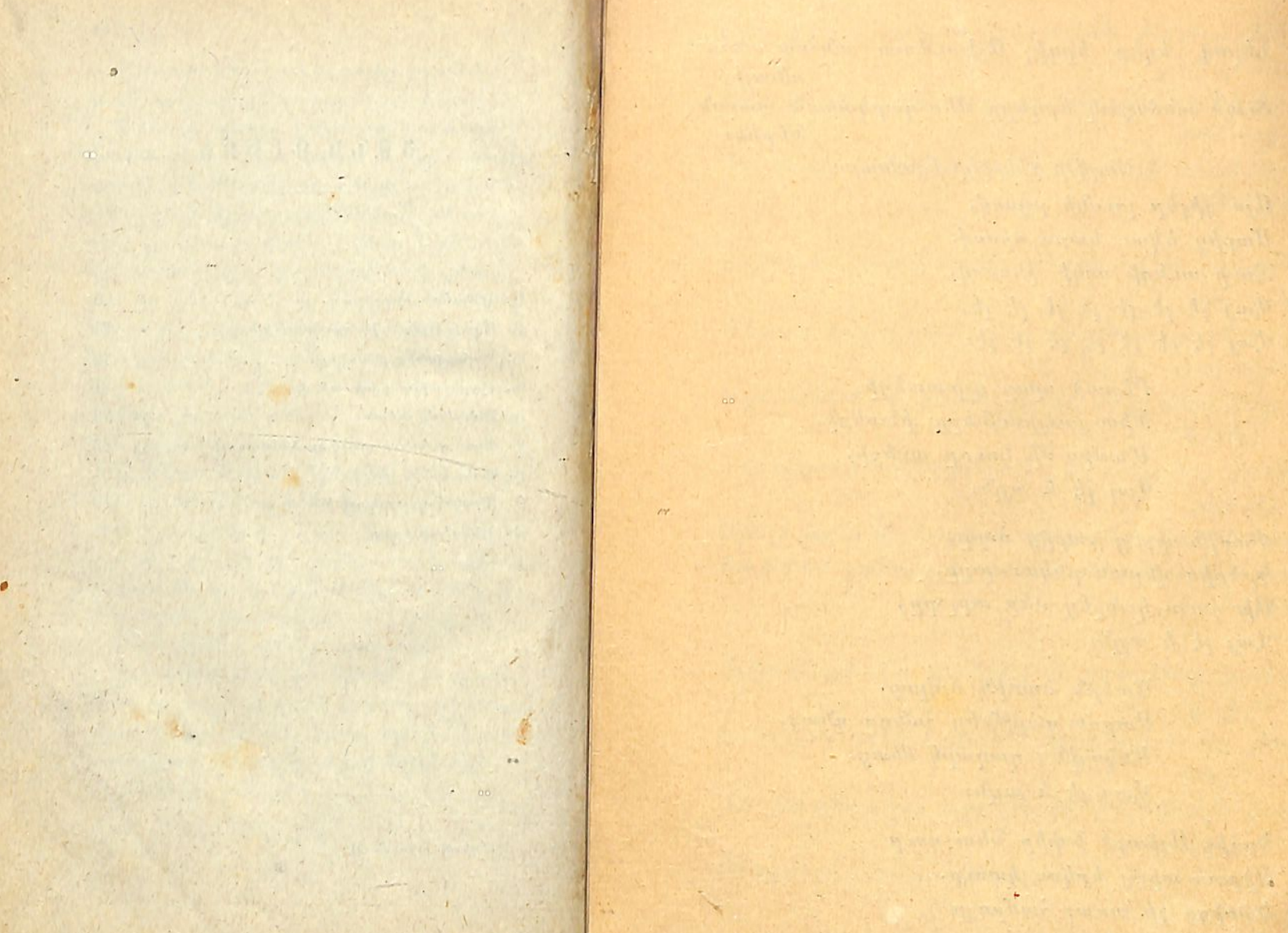
Յ Ա Ն Կ

Ազգ	էջ 5
Աբշալույս, քրիստոնէութեան Հայոց	7
Ա. — Առաջին նշոյլ կամ մուտք քրիստոնէութեան ի Հայս.	13
Բ. — Ս. Թադէոս և Աշակերտք իւր	15
Գ. — Ս. Բարթողիմէոս և Աշակերտքն.	32
Դ. — Երկու ևս Առաքեալք հիմունք Եկեղեցւոյ Հայոց՝ Յուդա Յակովբեան և Սիմոն Կանանցի, Քարոզութիւն ալոց Առաքելոց և Աշակերտաց ի Հայս.	44
Ե. — Այլ Առաքեալք և Աշակերտք աւետարանիչք Հայոց	50
Զ. — Հետք քրիստոնէութեան ի Հայս, յ'Բ և յ'Գ դարս. — Ոսկեանք և Սուքիասանք և Այրարատեան վկայք	61
Է. — Հալածանք քրիստոնէութեան յ'Բ և յ'Գ դարս. — Նահատակք ի Փոքր Հայս. — Մեհրուժան Եպիսկոպոս Հայոց	73
Ը. — Տրդատ և Գրիգոր	94
Թ. — Հռիփսիմեանք	108
Ժ. — Գրիգոր Լուսաւորիչ. Ազգովն քրիստոնէութիւն Հայոց	133
ԺԱ. — Խրտոմն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Հովմայեցւոց, Քաղաքավարութիւն սոցա և Տրդատայ	152

	էջ
ԺԲ. — Նահատակք ի փոքր Հայս . . .	162
ԺԳ. — Վախճան Հալածանաց և Հալածչաց .	
Տրդատ կոփահարէ զհալածիւն Մաքսիմիոս .	177
ԺԴ. — Տրդատայ երթան առ Կոստանդիանոս և Քիզիքն . — Գրեգորի Եպիսկոպոսապե- սոյ թիւնք և եպիսկոպոսներ ու վանքեր հաս- տատելն . . .	190
ԺԵ. — Միտի և Դասակարգութիւն Եկեղեցւոյ .	212
ԺԶ. — Փղնոյն Ներկւոյ . — Արիստակէս և այլ Հայ Եպիսկոպոսք . — Յակովբ Մօքնայ .	226
ԺԷ. — Վերջին գործք Ս. Լուսաւորչին և փո- րոյն . . .	240
ԺԸ. — Վախճան Տրդատայ . . .	260

ԾՆՆ ԴԵԱՆ ԻԹՈՒՄԸ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0163186

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0163182

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0163181

